

ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА

На правах рукопису

МОВЧАН РОМАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 343.74 + 343.222

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ
ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО**

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий керівник:
Останін Валерій Олексійович,
кандидат юридичних наук, доцент

Луганськ – 2009

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Історичні та соціальні передумови встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво	14
1.1. Історичний досвід регламентації відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво	14
1.2. Соціальна обумовленість криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва	30
Висновки до розділу 1	48
Розділ 2. Кримінально-правова характеристика складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України	50
2.1. Об'єкт злочину самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва	50
2.2. Об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва	76
2.3. Суб'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва	116
2.4. Суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва	125
2.5. Кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва	139
Висновки до розділу 2	150
Розділ 3. Застосування заходів кримінально-правового впливу щодо осіб, котрі вчинили самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво	155
3.1. Покарання за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво	

.....	155
3.2. Звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво	173
Висновки до розділу 3	180
Висновки	182
Додатки	190
Список використаних джерел	212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим

ЗК України – Земельний кодекс України

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

КК – Кримінальний кодекс

КК України – Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року

КНР – Китайська Народна Республіка

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

КПК України – Кримінально-процесуальний кодекс України

МВС – Міністерство внутрішніх справ

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РФ – Російська Федерація

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УНР – Українська Народна Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК ВКП (б) – Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК України – Цивільний кодекс України

ВСТУП

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави.

Серед інших, особливу увагу наша держава приділила захисту права власності, зокрема, на землю. Особливий захист прав на землю пояснюється тим, що земля, згідно із ч. 1 ст. 14 Конституції України, є основним національним багатством. У ч. 2 ст. 14 Конституції України проголошено, що право власності на землю гарантується, воно набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Поміж засобів, за допомогою яких держава здійснює охорону прав на землю, особливе місце займає встановлення кримінальної відповідальності за вчинення діянь, які порушують таке право. КК України містить ряд норм, які охороняють право на землю (ст. ст. 189, 190, 356, 364, 365 КК України). Але у КК України, який набув чинності 1 вересня 2001 року, на відміну від КК УРСР 1960 року, не було спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Відсутність кримінальної заборони цих дій спровокувала масові випадки самовільного захоплення землі. Статистичні дані вказують, що якщо у 2001 році було зареєстровано 20680 випадків самовільного зайняття земельних ділянок, то вже у 2006 році було виявлено 41225 аналогічних випадків*. Тому, з метою більш ефективного захисту прав на землю, 11 січня 2007 року держава в особі парламенту відреагувала на відповідні порушення земельного законодавства, внісши зміни до КК України та доповнивши його ст. 197-1, яка передбачає кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Але й після встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво проблема незаконних заволодінь земельними ділянками залишається злободенною. Не сприяє вирішенню цієї проблеми і ситуація, яка склалася останнім часом у сфері земельних відносин.

* Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.

Відсутність розмежованості земель державної та комунальної власності, суперечливість та нестабільність земельного законодавства, корумпованість чиновників, тривалість оформлення документів, які підтверджують права на землю, відсутність державного земельного кадастру – всі ці обставини не сприяють дотриманню норм земельного законодавства. На жаль, враховуючи перелічені вище фактори, і після прийняття ст. 197-1 КК України випадки самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва на них є далеко непоодинокими. Заданими Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель, лише у 2008 році був зареєстрований 33361 випадок самовільного зайняття земельних ділянок загальною площею 1951178 га*! Все це зумовлює необхідність наукового дослідження проблематики кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Помітний внесок у розроблення розглядової проблематики у різний час зробили такі правники, як Ф.Х. Адіханов, Н.О. Антонюк, Е.А. Бавбекова, В.А. Бублейник, Ю.О. Вовк, І.Б. Габаїдзе, О.О. Дудоров, Е.М. Ефендієв, Б.В. Єрофєєв, Т.І. Карпов, Г.К. Костров, П.Ф. Кулинич, О.В. Лугина, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.Д. Меньшагін, В.В. Носік, М.І. Панов, Г.Ф. Поленов, О.О. Рябов, А.А. Стрижевська, А.І. Терещенко, І.К. Тупіко, М.В. Шульга, О.М. Шульга та інші.

У дисертації широко використовувалися праці вищезгаданих науковців, а також загальнотеоретичні положення науки кримінального права та кримінології, розроблені такими вченими, як П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, П.А. Воробей, В.К. Грищук, О.М. Джужа, О.Г. Колб, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.М. Куц, С.Я. Лихова, П.П. Михайленко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, А.В. Савченко, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, В.М. Трубніков, Є.В. Фесенко, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, В.І. Шакур, С.С. Яценко та інші.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі найбільш змістовно дослідив кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки

* Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.

В.М. Федоров, котрий у 1986 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Кримінальна відповідальність за самовільний захват землі». Проте зміна соціально-економічних реалій та змісту норми, яка передбачає кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, вимагає проведення якісно нового дослідження цієї проблематики. Крім того, серед науковців і досі відсутня єдина позиція щодо об'єкта цього злочину, поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину, співвідношення складів злочинів, передбачених ч. 1 (ч. 2) і ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК, між собою, а також з іншими (суміжними) складами злочинів, у тому числі злочинів проти власності, методики вирахування шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки. Судова практика застосування ст. 197-1 КК Україна є суперечливою, наявні численні помилки при вирішенні окремих питань кваліфікації, що до певної міри пояснюється недосконалістю кримінально-правової норми та відсутністю комплексних наукових досліджень, присвячених проблемам самовільного зайняття земельної ділянки після прийняття ст. 197-1 КК України.

Викладене свідчить про актуальність і важливість обраної теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка відповідно до Пріоритетних напрямків наукових і дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004 – 2009 років, затверджених наказом МВС № 755 від 5 липня 2004 року (п. 5 р. 1.1. «Захист прав і свобод громадян правоохоронними органами України»); Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007 – 2009 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 1767 від 20 грудня 2006 року; плану проведення науково-дослідної роботи Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка на 2009 рік.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є вивчення проблем кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво і формулювання на основі проведеного

всестороннього комплексного дослідження науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного кримінального та земельного законодавства.

Для досягнення вказаної мети були поставлені такі *завдання*:

- дослідити історичний досвід регламентації відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво;
- проаналізувати соціальну обумовленість криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва;
- здійснити юридичний аналіз основного складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України;
- розглянути кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва;
- дослідити санкції, передбачені у ст. 197-1 КК України;
- проаналізувати стан практики застосування ст. 197-1 КК України, виявити наявні в цій сфері проблеми;
- на основі комплексного дослідження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво розробити рекомендації щодо вдосконалення КК України та Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

Об'єкт дослідження – сукупність суспільних відносин, пов'язаних з самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом.

Предмет дослідження – кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань дослідження були використані такі методи: *історичний* – у процесі вивчення історичного досвіду регламентації відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (підрозділи 1.1., 2.1); *системний* – дозволив вирішувати проблеми кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво з урахуванням положень регулятивного законодавства, що дало змогу визначити шляхи вдосконалення не

лише кримінального, а й земельного законодавства (підрозділи 2.1, 2.2, 2.5); *логіко-граматичний* – при встановленні етимологічного змісту деяких понять, зокрема, «самовільне», «зайняття» (підрозділи 2.2, 2.3); *компаративістський* – при порівнянні норм вітчизняного кримінального законодавства із відповідними нормами кримінального законодавства інших держав, що дало змогу врахувати позитивний досвід кримінально-правової охорони прав на землю в інших країнах (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2); *соціологічний* – використовувався при анкетуванні 24 суддів загальної юрисдикції, 54 державних інспекторів з контролю за використанням та охороною земель, 25 слідчих органів внутрішніх справ, 32 оперативних уповноважених державної служби боротьби з економічною злочинністю (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2); *статистичний* – для аналізу: а) даних Департаменту інформаційних технологій МВС України про кількість злочинів, зареєстрованих та розслідуваних за ст. 197-1 КК України протягом 2007-2009 рр.; б) даних Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель про кількість зареєстрованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок протягом 2001-2009 рр. (підрозділи 2.1, 2.3); *догматичний* – під час аналізу норми КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, а також положень регулятивного законодавства (розділи 2, 3).

Емпіричну базу дослідження становить правозастосовна практика у 85 кримінальних справах про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, розглянутих судами України у період з 2007 р. по 2009 р.; статистичні дані МВС України про кількість зареєстрованих протягом 2007-2009 рр. злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України; статистичні дані Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель про кількість зареєстрованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок протягом 2001-2009 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що після доповнення у 2007 р. КК України ст. 197-1 дисертація є першим монографічним дослідженням, яке спеціально присвячене проблемам кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне

будівництво.

До основних положень, які виносяться на захист і відображають наукову новизну дисертаційної роботи, слід віднести:

вперше:

– аргументовано необхідність зміни назви ст. 197-1 КК України на «Самовільне зайняття земельної ділянки» та виключення зі ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва;

– зроблено висновок про доцільність передбачення ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України як злочинів з матеріальними складами (окрім організації групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки);

– обґрунтовано необхідність визнання самовільного зайняття земельних ділянок особливо цінних земель як особливо кваліфікуючої ознаки самовільного зайняття земельної ділянки;

– доведено необхідність зміни конструкції санкції ч. 4 ст. 197-1 КК України на альтернативну відносно визначену та доповнення її такими видами покарань як штраф та обмеження волі;

– на основі аналізу практики застосування судами ст. 197-1 КК України вказується на необхідність передбачення спеціальної норми про звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за наявності чітко визначених у КК України підстав та умов;

удосконалено:

– визначення родового об'єкта злочинів, передбачених розділом VI Особливої частини КК України, під яким пропонується розуміти врегульовані законом суспільні відносини власності як економічної категорії, яка забезпечує власникові або законному володільцеві можливість використовувати майно на власний розсуд і у своїх інтересах, і які виникають з приводу права власності як сукупності володіння, користування та розпорядження майном, або ж інших речових чи зобов'язальних прав, передбачених законодавством;

– визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК

України, під яким пропонується розуміти суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах;

– дефініцію поняття самовільне зайняття земельної ділянки, під яким пропонується розуміти будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або державного органу приватизації про передачу у власність чи надання у користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра заволодіває земельною ділянкою, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою;

дістали подальшого розвитку:

– аргументи, які свідчать про правильність рішення законодавця щодо криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва;

– на основі аналізу юридичної природи таких діянь, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них, а також вивчення історичного та зарубіжного досвіду регламентації відповідальності за порушення прав на землю, дістали подальшого розвитку аргументи про правильність включення норми про кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них саме до розділу VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності»;

– наукова позиція, згідно з якою у випадках вчинення службовою особою самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного будівництва з використанням свого службового становища ці дії мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 197-1, 364 (365) КК України;

– аргументи на користь того, що заволодіння правами на земельну ділянку

шляхом шахрайства чи вимагання з подальшим зайняттям земельної ділянки має кваліфікуватися виключно за ст. 189 КК України або ст. 190 КК України, а не за сукупністю злочинів разом зі ст. 197-1 КК України;

– положення про те, що для злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, характерна лише умисна форма вини;

– аргументи на користь того, що особливо кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки мають бути доповнені такою ознакою, як організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки й рекомендації використовуються: а) у правотворчості – при подальшому вдосконаленні кримінального та земельного законодавства (лист Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України від 21 травня 2009 р. № 04-19/14-1465); б) у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників та при викладенні курсу Особливої частини кримінального права (акт впровадження у навчальний процес Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка від 29 травня 2009 року); в) у правотворчості – для вирішення питань кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження були оприлюднені автором, зокрема, на Шостій міжвузівській конференції молодих учених пам'яті Е.О. Дідоренка (м. Луганськ, 25 – 26 жовтня 2007 року); на Міжнародній науково-практичній конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26 – 27 жовтня 2007 року); на Міжнародній науково-практичній конференції «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 15 – 16 травня 2008 року); на науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми вдосконалення кримінального та адміністративно-деліктного законодавства» (м. Луганськ, 28 травня 2008 року); на всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів «Осінні юридичні читання» (м. Харків, 12 – 13 листопада 2008 року); на Міжнародній науково-практичній конференції «Четверті прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 28 – 29 листопада 2008 року).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлені у семи статтях, опублікованих у фахових виданнях України, чотирьох матеріалах і тезах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел (373 найменування). Повний обсяг рукопису дисертації становить 246 сторінки, із них основний текст – 189 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО

1.1. Історичний досвід регламентації відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво

Комплексне наукове дослідження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво буде неповним за відсутності аналізу історичного досвіду регламентації відповідальності за вчинення дій, які порушували право на землю. Проведення такого аналізу допоможе нам перейняти позитивний досвід протидії самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву і водночас не допустити помилок, які вже були у минулому. Крім того, використання історико-правового методу дослідження допоможе глибше зрозуміти юридичну природу досліджуваного злочину, побачити вплив державотворчих процесів на формування правових норм, які захищали право на землю.

Першим кодифікованим зібранням писаних законів на українських землях стала Руська Правда. Як слушно зазначає І.Я. Терлюк, Руська Правда була зразком органічного поєднання державної законотворчості з нормами звичаєвого права [302, с. 23]. Уже в цьому нормативно-правовому акті чітко простежується намагання законодавця, котрим найчастіше виступав князь, захистити право на землю. Зокрема, у ст. 33 «Короткої Правди» постановлялося, що «а иже межю переореть либо перетесь, то за обиду 12 гривне» [279, с. 6]. В архетипі «Пространної Правди» ми знаходимо цілий ряд подібних норм. Наприклад, у ст. 72 зазначено таке: «аже межю перетнетъ бортьную, или ролеиную разореть, или дворную тыномъ перегородить межю, то 12 гривен продажи», а у ст. 73 вказується, що «адже дубъ потнетъ знаменьныи или межъные, то 12 гривен продажъ» [123, с. 374].

Особлива вказівка у ст. ст. 72 – 73 саме на дерева та бортъ пояснюється тим, що саме на них були відмічені знаки власності, за допомогою яких відмежовувалися земельні ділянки. Крім того, обґрунтовуючи особливе виокремлення дубів, деякі науковці вказують, що дуби – найбільш видні і довговічні дерева, і ці їх якості, за допомогою нанесення на них знаків власності, використовувались для створення орієнтирів при встановленні межі [268, с. 108]. Слід погодитись з В.Є. Рубаником, котрий зазначає, що з очевидною точністю не можна встановити, чия і чого конкретно це межа – польової земельної ділянки, дворова; ким вона встановлена – смердом, общиною чи феодалом; безсумнівним є лише те, що будь-яке володіння мало свої чітко визначені кордони, які були затверджені верховним власником – князем, і знаки цих кордонів були недоторканими для інших осіб, будучи захищеними правовими нормами [270, с. 179]. Звертає на себе увагу сума штрафу, яка була встановлена за порушення цих норм – 12 гривень. Наприклад, до особи, котра вдарила іншу особу мечем, але не на смерть, застосовувався штраф у розмірі лише 3 гривень. Такий значний штраф, встановлений князем за порушення права на землю, свідчить про те, що перш за все ці норми були спрямовані на охорону кордонів саме княжої земельної ділянки.

Зазначимо, що в нормативно-правових актах цього історичного періоду термін «зайняття» або «захоплення» в контексті охорони прав на землю не вживався. Проте захоплення землі існувало, при чому в дуже великих масштабах. Але каралися лише ті дії, які свідчили про порушення межі земельної ділянки, намагання захопити сусідню земельну ділянку, яка вже комусь належала. Захоплення в той час розумілося не як заволодіння «чужою» земельною ділянкою, а як заволодіння «чорною», або «пустою» земельною ділянкою [47, с. 185 – 186]. На думку М.П. Павлова-Сільванського, земля, освоєна по праву захоплення, являла собою повну власність особи, котра її захопила [230, с. 238 – 239]. Існувало володіння землею як власністю по праву першого захоплення, так само як по праву спадку, купівлі, міни тощо [230, с. 239].

Після зеніту свого розвитку, який припав на правління Ярослава Мудрого, у подальшому Київська Русь вступає в період феодальної роздробленості і поступово

розпадається на численні, фактично не пов'язані одна з однією землі. Врешті-решт така ситуація призвела до захоплення території сучасної України сусідніми державами та зникнення Київської Русі з політичної карти Європи. Причому характерною особливістю цього процесу стало те, що одна частина нашої держави (більшою мірою правобережна територія та деякі території лівобережжя) потрапила під Литовсько-Польський вплив, у той час як інша частина (більша частина лівобережжя) поступово опинилась під впливом Московії.

Із захопленням території України Литовською державою руське законодавство поступово синтезувалося із законодавством Великого князівства Литовського, а згодом і з законодавством Польського королівства. Першим кодифікованим законодавчим актом цього періоду, який містив в основному кримінальні та кримінально-процесуальні норми, став Судебник короля Казимира 1468 р. Цей документ містив ряд норм, які не дозволяли знищувати межі земель та робити наїзди на чужі землі. Зокрема, у ст. 21 вказувалося, що «а которьи бы сами собою порубы делали, алюбо наезды чинили; ино кому сталася кривда, тот и маеть ся нам жаловати... Мы пак, снемься с паны радою нашою великого князьства Литовьского, осмотрим того, какою казнью того казнити» [86, с. 53].

Але найбільш визначною пам'яткою права цього історичного періоду є Литовські Статути. Перший Литовський Статут («Старий») датований 1529 р. Право на землю в цьому документі охороняється опосередковано, шляхом встановлення заборони полювання, вилову риби, сінокосіння на чужій території (артикул 1 розділу 9) [290, с. 271 – 273]. Більш наближено до його сучасного розуміння захист права на землю знайшов своє відображення у Литовському Статуті 1566 р. («Волинському»). У диспозиції артикула 9 розділу IX «Про права земельні» вказано на заборону зіпсування границь та меж [291, с. 358]. У цій нормі яскраво простежується вплив на Литовські Статути положень Руської Правди, в якій право на землю також охоронялося шляхом встановлення заборони порушення та зіпсування межових знаків. Проте Литовський Статут 1566 р., незважаючи на архаїчність деяких положень, пішов значно далі у захисті прав на землю. Зокрема, в артикулі 1 зазначалося таке: «установимо, що якби які княжата, пани, єпископи, віри

як римської, так і грецької... мали маєтки, людей і землі, мисливські угіддя і ліси..., і хотіли би, перейшовши один одному границю або межу, в землю чужу вступити... прагнучи іншого з того маєтку витиснути...» [291, с. 355]. Як ми бачимо, вказана норма вже пов'язує порушення права на землю не просто із знищенням межових знаків, а із захопленням сусідніх володінь. Безумовним позитивом цієї норми є й те, що вона забороняє будь-кому порушувати право власності свого сусіда, незалежно від соціального статусу та віросповідання винного.

Литовський Статут 1588 р. («Новий»), окрім більш чіткої регламентації судового порядку вирішення земельних спорів, інших змістовних нововведень щодо захисту права на землю у порівнянні з Литовським Статутом 1566 р., фактично не містить [292, с. 238 – 255].

Вартий уваги той факт, що сучасні історики, котрі займаються вивченням державно-правових явищ на теренах України, вказують, що вже згідно з Литовськими Статутами знищення межових знаків у цілях захоплення чужої землі відносилось саме до майнових, а не інших категорій злочинів [47, с. 337; 209, с. 111].

Також зазначимо, що одним із найяскравіших явищ в історії звичаєвого права були так звані громадські (копні) суди. Крім злочинів та вчинків, які становили собою царину кримінального права, присудові громадського суду підлягали справи приватного, цивільного права, у тому числі земельні. Проаналізувавши матеріали, які розглядалися в цих судах, ми знайшли декілька справ про земельні правопорушення, які сьогодні могли б трактуватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Наприклад, «р. 1542 вересня 14 дня на Городенському земському суді скаржився Андрій Данцевич Чмуть на Івана Федоровича Кузнецького за те, що «держить он під собою огород землі моєї і мні тої землі поступитися не хочеть» [238, с. 209].

Історичні реалії склалися так, що починаючи з XV ст. українські землі, особливо на східних територіях лівобережної України, почали зазнавати все більшого впливу з боку Московської держави. Ця обставина вимагає від нас дослідження відповідних законодавчих актів, які діяли у Московській державі в цей час. Вагоме місце в регулюванні суспільних відносин, пов'язаних із захистом прав

на землю, займав Судебник 1497 р. Цей нормативно-правовий акт синтезував положення Руської Правди, а також численних зводів законів, які діяли на різних територіях Київської Русі у період її феодальної роздробленості (наприклад, Псковська і Новгородська Судні Грамоти) [228, с. 50]. У розділі «О межахъ» зазначалося: «а кто сорет межу или грань ссечет ис царевы и великого князя земли у боярина или у монастыря, или боярской у монастырского, или монастырьско у боярского, ино того бити кнутом, да исце взяти на немь рубль» [114, с. 14 – 15]. Далі у цій статті вказувалося: «а христіане промежь селян одной волости или в селе, кто оу кого межу переореть, или перекосить, ино Волостелемь или Поселскому имати на томь заборань по два алтына...» [114, с. 14 – 15]. Як ми бачимо, за порушення права власності простих селян встановлювався лише незначний штраф, у той час як за порушення земельних прав царя, бояр чи монастирів, окрім значного штрафу, винного ще й били кнутом.

Наступним зібранням законів став Судебник 1550 р. Проте, подібно до Литовського Статуту 1588 р., цей документ, у порівнянні зі своїм попередником, ніяких змістовних нововведень щодо відповідальності за порушення права на землю не містив, оскільки ст. 87 Судебника 1550 р. фактично дублює положення відповідних статей Судебника 1497 р. [269, с. 118].

Наступним кодексом феодальної Росії стало Соборне Уложення 1649 р. У ст. 231 розділу X цього документа було закріплено відому з часів Київської Русі норму про заборону псування межових знаків [106, с. 147]. Проте у боротьбі із самовільним захопленням землі провідну роль починають відігравати норми, які охороняють права власників від насильницьких захватів землі. У ст. 211 зазначалося: «а будет кто похочет чужою землею завладети насильством, и для того ту чужую землю хлебом посеет, и учнет ту землю называти своею землею...» [106, с. 143]. Подібні дії каралися і ст. 233, в якій вказувалося: «а будет кто у кого насильством отымет землю или межи или грани переделает... та чужая земля взяв отдати тому, у кого отнял, да на нем же доправити владенье по государеву указу, а за насильство учинити наказание, что государь укажет» [106, с. 147].

Як відомо з історії, з середини XVI ст. українські землі, які знаходились у складі Речі Посполитої, почали зазнавати значних утисків з боку польсько-литовської шляхти, котра намагалася позбавити українське населення будь-яких соціальних прав і поступово знищити українців як націю, активно при цьому використовуючи окатоличення населення. Такі дії призвели до цілого ряду повстань, апогеєм яких стала національно-визвольна війна 1648-1654 рр. Результатом цієї війни стало утворення козацької держави Богдана Хмельницького, яка у 1654 р., за умовами домовленостей, досягнутих на Переяславській Раді, стала під протекторат Російської держави. Проте Московія з перших же років після підписання Переяславських статей стала поступово знищувати суверенність української держави, яку вона зобов'язувалася поважати. У другій же половині XVIII ст. автономію України було фактично знищено і більша її частина стала складовою частиною Російської імперії.

У цей час на території України діяли численні нормативно-правові акти, які нерідко дублювали або ж суперечили один одному. Для того ж, щоб упорядити законодавство і водночас утвердити своє панування на території України, Російській державі потрібно було створити відповідну правову систему, яка б закріпила новий суспільно-політичний лад на теренах України, або ж Малоросії. З цією метою у 1743 р. були прийняті «Права, за якими судиться малоросійський народ». У цьому зібранні законів право на землю охоронялося шляхом встановлення досить значних штрафів за захват сусідніх земельних ділянок, порушення межових знаків з метою збільшення власного наділу. Зокрема, у п. 1 артикула 11 зазначалося, що «когда которые отъ вишняго до нижняго чина персони... хотели би одинь другого перешедь грань или межу въ грунтъ его вступать, тогда надлежить обидимой стороне за то на противную свою сторону въ судъ надлежащий по порядку права челобитствовать...» [237, с. 511]. Слід зазначити й те, що як і у Соборному Уложенні 1649 р., у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» чітко простежується диференціація відповідальності залежно від того, хто здійснив самовільне захоплення землі, а також від того, чиї права на землю порушуються. Так, у п. 1 артикула 14 «шляхтичу или званія

воинского человеку» за знищення межових знаків рівному собі встановлювалося покарання у вигляді штрафу в розмірі 12 рублів, за аналогічні ж дії стосовно посполитого штраф складав усього 3 рублі [237, с. 514].

Але багато положень «Прав, за якими судиться малоросійський народ» піддавались критиці, і все частіше лунали заклики щодо необхідності ухвалення нового, більш досконалого закону. Результатом цього стало прийняття «Зібрання малоросійських прав 1807 року». Цей збір законів, у порівнянні зі своїм попередником, відзначається кращою систематизованістю та більш детальним регулюванням суспільних відносин, у тому числі й щодо захисту прав на землю. Зокрема, у ст. 55 цього документа зазначається, що «которые люди отъ вышшаго даже до нижшаго чина, какъ духовные такъ и мирскіе имеютъ именія, людей, земли... и похочеть одинъ у другого перешедши грань или межу вступить въ землю, или въ крестьянъ и отымать земли..., то обидимая сторона имеетъ за то противную свою сторону въ надлежащій судъ по порядку сего статута позвать...» [286, с. 194]. Поруч із цими матеріальними нормами у цій же статті зазначені й процесуальні норми, які детально вказують на порядок вирішення таких земельних спорів.

Принагідно зазначимо, що частина українських земель у цей історичний час знаходилась під владою Австро-Угорщини. Відповідно до введеного у 1811 р. нового австрійського законодавства, яке з січня 1812 р. стало обов'язковим для всієї Галичини, під особливою охороною від різноманітних посягань перебувала громадська земля. Зокрема, встановлювалася відповідальність за самовільне привласнення або захоплення громадської землі [277, с. 104].

З середини ХІХ ст. російському феодальному праву на зміну приходять право буржуазне. З цим явищем пов'язані значні зміни у законодавчій системі Російської імперії. Правові норми поступово розподіляються на матеріальні й процесуальні, галузі права стають більш чітко структуровані, все більше запозичується позитивний досвід розвинених європейських держав. Торкнулися ці позитивні процеси й царини кримінального права, наслідком чого стало прийняття першого суто кримінального кодифікованого акту – Уложення про покарання

кримінальні й виправні 1845 р. У 1857 р. Уложення одержало деякі редакційні зміни, однак більш суттєва редакційна модифікація відбулась у 1885 році.

Норма, яку сміливо можна називати прототипом сьогодношньої ст. 197-1 КК України, як власне і сама ст. 197-1 КК України, розташовувалася серед злочинів, які посягали на відносини власності, а саме у розділі XII «Про злочини і проступки проти власності приватних осіб». У ст. 2094 цього розділу зазначалося, що «за всякое нападеніе на чужіе земли, дома, или иное какое-либо недвижимое имущество, съ намереніемъ завладеть онымъ, въ следствіе присвоиваемыхъ или даже и законныхъ, но еще непризнанныхъ окончательнымъ судебнымъ решениемъ правъ... главные въ томъ виновные и въ особенности тотъ или те, по приказанію коихъ сделано нападеніе, если они не были вооружены и не учинено при томъ никакого иного преступленія, подвергаются заключенію в смирительномъ доме на время отъ двухъ до трехъ летъ...» [332, с. 823]. Як видно з диспозиції цієї норми, вперше кримінально караним було визнано будь-яке насильницьке заволодіння чужою земельною ділянкою, навіть яке не супроводжувалося грабежем, боєм або побоями, за наявності яких ці дії кваліфікувалися за ч. 3 ст. 2094 або ж за ст. 2095, в яких було передбачено більш суворе покарання.

Принагідно зазначимо й те, що у цій кримінально-правовій нормі яскраво відобразився принцип індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності при вчиненні цих дій у співучасті. Диференціація кримінальної відповідальності знаходить своє відображення в тому, що дії головних винуватців і організаторів каралися за ч. 1 ст. 2094, яка передбачає покарання у вигляді позбавлення волі від 2 до 3 років, у той час як усі інші співучасники мають нести відповідальність за ч. 2 ст. 2094, яка передбачає позбавлення волі від 1 до 2 років, або ж штраф, або ж арешт. Принцип же індивідуалізації кримінальної відповідальності знайшов своє відображення безпосередньо у диспозиції ст. 2094, де зазначено, що більш суворому покаранню має підлягати організатор насильницького заволодіння чужим нерухомим майном.

Регулюються в Уложеннях 1845, 1885 рр. і питання самовільного будівництва в сучасному розумінні цього поняття. Так, у ст. 1058 Уложення 1885 р. зазначалося,

що «учиненное въ третій разъ нарушение предписанныхъ Уставомъ Строительнымъ, техническихъ или другихъ о постройкахъ правилъ наказуется..., а все неправильно устроенное исправляется или переделывается на счетъ виновныхъ» [295, с. 557].

Цікаво, що як і сьогодні, у XIX ст. такі діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, балансували між кримінальним та іншими галузями законодавства. Враховуючи це, діяли чіткі критерії розмежування злочинного самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва від цих же дій, які не тягнули кримінальної відповідальності. Нижчі за ступенем суспільної небезпеки дії каралися «Статутом про покарання, які призначалися мировими судьями». Зокрема, у ст. 65 глави 6 цього нормативно-правового акта встановлювався грошовий штраф «за постройку или наружную перестройку здания безъ надлежащего дозволенія, когда оно требуется закономъ» [296, с. 97]. Як ми бачимо, караються фактично ті ж дії, що й ст. 1058 Уложення 1885 р., проте вчинені вперше, у той час як умовою настання кримінальної відповідальності є вчинення цих дій тричі (своєрідна преюдиція). Так само у ст. ст. 145 – 150 ми знаходимо заборону тих же дій, що й у ст. 1607 Уложення 1885 року [296, с. 203 – 209]. Критерієм же, який служить для їх відмежування, є відсутність чи наявність насильства при заволодінні чужою земельною ділянкою.

Також варто зазначити, що порушенням визнавалося виключно «самовільне» вчинення дій, зазначених у диспозиції відповідних норм. Тому варто погодитись з М. Неклюдовим, котрий відзначає: «такъ какъ все деянія настоящего отделения преступны только потому, что они делаются *самовольно*, то понятно, что проступка не будет, коль-скоро подсудимый докажетъ, что онъ имелъ право на сделаніе того, въ совершеніи чего его обвиняють» [218, с. 632].

Останнім зібранням кримінальних законів царської Росії стало Уголовне уложення 1903 р., ст. ст. 623 – 624 якого встановлювали відповідальність за самовільне користування чужою землею [314, с. 246]. Існувала в цьому законі й глава 18, в якій містились норми про заборону самовільного будівництва. Зокрема, у ст. 378 було встановлено відповідальність за «постройки или перестройки здания

или сооружения безъ надлежащего разрешения, когда оно требуется закономъ» [315, с. 150].

Цікаво, що провідні юристи того часу визнавали, що таке діяння, як самовільне заволодіння чужим нерухомим майном спрямоване *проти власності*. Зокрема, Л.О. Белявський та А.Л. Рубіновський зазначають, що «насильственное нападение есть преступление противъ собственности и цель его – завладение недвижимостью...» [53, с. 324]. Водночас наголошувалась специфіка вказаного злочину проти власності. М.С. Таганцев з цього приводу відзначав, що «причиняя имущественный вредъ, самовольное пользование, однако, не нарушаетъ права на самое имущество... Деяние пользователя составляетъ лишь временное вторжение въ чужую имущественную сферу, безъ нарушения права распоряжения вещью, ни зачастую даже фактического владения ею...» [315, с. 936 – 937]. І.Я. Фойницький, займаючи схожу позицію, висловлював думку, що «право собственности на недвижимость укрепляется формальными документами, въ виду чего нарушить такое право можно лишь подлогомъ, или обманомъ... » [346, с. 288]. У той же час учений визнає, що інших норм, які б захистили право на землю, у кримінальному законодавстві немає, хоча такий захист має бути. Тому І.Я. Фойницький констатує: «потому-то въ новейшихъ законодательствахъ содержатся лишь правила о нарушеніи отдельныхъ правъ на недвижимость – права наследования, права владения, которые могутъ быть учинены, помимо подлога и обмана, действиями *самовольными*» [346, с. 288]. Як ми бачимо, вже у цей час сформувалася думка, що випадки заволодіння правом на чуже нерухоме майно не мають нічого спільного з самовільним користуванням чужою землею. Як влучно зазначив М.С. Таганцев, «пользователь не захватываетъ никакого права на чужое имущество, посягая лишь на участие въ фактическом извлеченіи выгоды изъ нее, поэтому побуждение потерпевшего обманомъ, или принужденіе его насиліемъ к уступке права составляетъ исключительно обманъ, вымогательство или шантажъ, а не самовольное пользование» [315, с. 936 – 937].

Варто зазначити, що в той період розвитку буржуазного суспільства в Російській імперії, поруч із зростанням кількості бажаючих захопити землю, все

менше земель залишалося «нічийними». Як писав І. Тимощенко, «нужно видеть – съ какой жадностью, съ какимъ дикимъ азартомъ, хищники-промышленники, наперебой другъ передъ другомъ, гоняются на югъ России за нетронутой степью» [303, с. 81]. Враховуючи зростаючі апетити на землю з боку нових капіталістів та зменшення кількості доступної землі, випадки самовільних захоплень земель стають у цей час все більш масовими.

Поруч із цим, саме в період 1903-1905 рр. у Російській імперії починаються масові невдоволення широких мас. Одним із найбільш гострих було земельне питання, невирішеність якого провокувала масові захвати земель. Серед чинників, які цьому сприяли, деякі правники виділяли те, що «законъ смотритъ на присвоение чужой движимой собственности, какъ на воровство, на присвоение же земли въ какомъ бы то ни было размере – какъ на гражданское правонарушение» [353, с. 8]. Саме ця безкарність провокувала масові захоплення землі. С.І. Шидловський вказує на характерні способи захвату землі у цей час: «земельный захватъ начинается обыкновенно скашиваниемъ граничной полосы, рубкою хвороста, самовольной пастьбой и т.п. мелкими действиями, а затемъ, постепенно расширяясь, захватывая полосу более и более широкую, систематически увеличивалась за счетъ отсутствующаго или безответного соседа...» [353, с. 10].

Але поруч з таким способом особливого поширення набирає більш небезпечний різновид цих дій – насильницьке захоплення поміщицької землі селянами. А.С. Єрмолов наводить характерні виправдання селян своїм діям по захопленню землі: «кабы не бунтовали, такъ и земли для насъ у господъ не отбирали, а коли отберуть сегодня часть, еще побунтуемъ – тогда и все нам достанется...» [107, с. 120]. Як видно, ці виправдання є по суті аналогічними тим, якими при самовільних захватах виправдовуються деякі категорії громадян і в наш час.

Утім, є очевидним той факт, що більшість вимог селян все ж були справедливими і влада мала реагувати на них, аби погасити невдоволення через нестачу землі. Але неквапливість та нерішучість самодержавця і його оточення, у тому числі й щодо вирішення земельного питання, призвели до Лютневої революції

1917 р., наслідком якої стало повалення царського режиму і перехід влади до Тимчасового уряду.

Згодом у Росії фактично виникає двовладдя, оскільки поруч з Тимчасовим урядом усе більшої сили набували більшовики. Цю ситуацію використали українські державницькі сили, які 3 березня 1917 р. створили Центральну Раду, а згодом проголосили створення УНР.

Відразу після цієї події УНР зіткнулася з гострою земельною проблемою. Як зазначає П.П. Захарченко, «особливість земельної проблеми в Україні полягала в тому, що частина селян не мала у своїй власності або користуванні достатніх земельних площ, урожай з яких забезпечував би селянській сім'ї принаймні відтворення особистого сільськогосподарського виробництва. Іншими словами – певні верстви населення відчували значний земельний голод ...» [116, с. 20]. Тому, як влучно відмічає Е.М. Кісілюк, коли у 1917 році в селян з'явилася нагода заволодіти шматками землі, хоча й протиправними, але безкарними способами, дилема вибору перед ними вже не стояла [138, с. 84].

Влада УНР розуміла надзвичайну важливість ефективного захисту прав власників землі від таких дій, які могли спричинити остаточний занепад народного господарства. Тому в офіційних роз'ясненнях до III Універсалу зазначалося, що «Універсал не дозволяє ніяких самочинних захоплень земель... бо такі захоплення неминуче зруйнують відтепер уже народне багатство та викличуть розрухи і сварки в краю і серед селянства» [142, с. 61 – 63]. Далі, в Поясненнях у Земельній справі, виданих 11 листопада 1917 р., вказується: «ніяких самочинних захоплень земель чи ренаменту не повинно допускатися. Всіх, хто дозволяє собі порушувати встановлений порядок щодо обчислення і поділу землі, або хто сам без дозволу Комітету спокуситься на добро, яке належить всьому народові, будуть суворо покарані по закону, як грабіжники всенародньої власности» [142, с. 64]. Про заборону самовільного зайняття землі йдеться і в Циркулярі Міністерства внутрішніх справ № 24 від 4 березня 1918 р. «Про основи політики УНР», в якому вказувалося: «самочинні захвати, насильства, порушення цього закону і законних постанов земельних комітетів, з якого-б боку вони не йшли, будуть рішуче, а в разі

потреби й озброєною силою припинитися, на винуватих-же накладатиметься суворого кара» [142, с. 73]. При цьому самовільне користування «благами» чужої нерухомої власності у той час визнавалося злочином проти власності [138, с. 73].

Але, декларуючи на папері боротьбу з самовільними захопленнями землі, своїми реальними кроками Центральна Рада, навпаки, ще більше їм сприяла. Зокрема, деякі положення III Універсалу надавали будь-кому можливість довільно тлумачити його положення на свій лад. На думку Е.М. Кісілюка, незаможне селянство висловлені в Універсалі наміри сприйняло як доконаний факт, як дозвіл на перерозподіл поміщицької землі. Селяни повсюдно захоплювали й засівали угіддя землевласників, рубали ліси, проганяли адміністрацію з поміщицьких маєтків [138, с. 86].

Крім того, прийнятий 18 січня 1918 року земельний закон, який закріплював положення про зруйнування приватної власності на землю, фактично був сприйнятий селянами як прямий заклик до самовільного захоплення поміщицьких земель [331, с. 128 – 130].

У подальшому, як і за часів Гетьманщини, коли було відновлено право приватної власності на землю, так і за Директорії УНР, при якій знову скасовувалося право приватної власності на землю, самовільні захоплення землі категорично заборонялися. Більше того, уряд Директорії, націоналізувавши, за прикладом Української Центральної Ради, землі, ліси, фабрики та заводи, боровся з їх привласненням, вирубкою та розкраданням, як зі злочинами проти державної власності з залученням усього державного виконавчого та законодавчого механізму [138, с. 117].

Суворо каралося самовільне зайняття землі і за законодавством ЗУНР. Стаття 21 Закону від 14 квітня 1919 року «Про земельну реформу» встановлювала покарання за самовільний захват землі у вигляді штрафу в розмірі до 10000 крон [209, с. 296].

Утім, підсумовуючи кримінально-правовий захист права на землю у цей історичний період, слід погодитись з О.В. Волох, котра зазначає: «за умов, коли в Україні неодноразово змінювалися різні влади, через її територію кілька разів

прокочувалися воєнні дії, коли не цінувалися ні людське життя, ні майно, насильницьке захоплення та нищення якого стали повсякденною практикою воюючих сторін, кримінальний закон фактично не діяв, хоча національні уряди України й робили спроби законодавчо, у тому числі в кримінально-правовому порядку, захистити власність від протиправних посягань, але реально, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, інтереси власників захищені не були» [71, с. 10 – 11].

Багато істориків схиляється до думки, що саме невирішеність земельного питання стала чи не найголовнішим фактором поразки українських державницьких сил у боротьбі за владу в Україні проти більшовиків, котрі заручилися підтримкою селян за допомогою обіцянок розподілити землю між ними одразу після встановлення своєї влади. Але, прийшовши до влади, замість обіцяного розподілу землі більшовиками був прийнятий Земельний Кодекс УРСР 1922 р., у ст. 2 якого проголошувалося, що «все землі в пределах УССР, в чьем бы ведении они не состояли, составляют собственность Рабоче-Крестьянского государства» [122, с. 3]. Як не парадоксально, у КК УРСР 1922 та 1927 років боротьбі із самовільним захопленням землі, у порівнянні з кримінальним законодавством імперської Росії, приділялася мізерна увага. Це може бути пояснено насамперед тим, що новою владою були відкинуті значні здобутки кримінально-правової науки часів царизму, що, звичайно, позначилося на його якості, у тому числі щодо кримінально-правової охорони прав на землю. У КК УРСР 1922 р. лише у ст. 99 вказувалося на заборону «нарушения законов и обязательных постановлений, установленных в интересах охраны лесов от хищнической эксплуатации» [200, с. 471]. Аналогічні дії каралися й ст. 82 КК УРСР 1927 року [201, с. 388]. У 1928 р., з метою посилення боротьби з порушенням законів про націоналізацію землі, було прийнято ст. 125-1, яка передбачала відповідальність за здійснення угод із землею [201, с. 467]. Згодом, у спеціальній постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 квітня 1940 року «Про кваліфікацію випадків самовільного використання в особистих цілях земель, які належать колгоспам і радгоспам» вказувалося, що самовільна обробка в особистих цілях землі, яка належить колгоспам чи радгоспам, повинна кваліфікуватися як

самоправство [289, с. 284]. Окремо каралися злочинні порушення Статуту сільськогосподарської артелі у колгоспах. Згідно із Постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б) від 19 вересня 1946 року «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артелі в колгоспах» до дій, що порушували відповідний Статут, відносилося і «розкрадання» суспільних земель [289, с. 284]. Як зазначає В.Ф. Кириченко, злочинні порушення Статуту з боку рядових колгоспників і не членів колгоспу, як, наприклад, розкрадання колгоспного майна, самовільний захват колгоспної землі тощо, тягнули кримінальну відповідальність згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 року «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і суспільного майна» [289, с. 285 – 286].

Проте норми, яка б прямо передбачала кримінальну відповідальність за захоплення землі, а так само і за самовільне будівництво, у кримінальному законодавстві не було.

Такі норми з'явилися у КК УРСР 1960 р. Звичайно, після ліквідації всіх форм власності на землю, окрім державної, таке порушення, як самовільний захват землі, не могло визнаватися злочином, який порушує власність, а тим більше приватну. Як самовільний захват землі міг опинитися серед злочинів проти власності за умов, коли земля взагалі не визнавалася майном [130, с. 9], яке апріорі, поруч з правом на майно та діями майнового характеру, є предметом будь-яких злочинів проти власності? Як зазначали деякі радянські вчені, «советское государство ни с кем не делит ни права собственности на землю, ни своего самостоятельного права землепользования» [111, с. 62]. Тому природно, що кримінальна відповідальність за самовільний захват землі та самовільне будівництво передбачалася ст. 199 КК УРСР 1960 р., яка була розміщена у главі ІХ, серед злочинів, що передбачали кримінальну відповідальність за порушення встановленого порядку управління. Мотиви такого рішення криються у механізмі здійснення державою свого монопольного права розпорядження землею. Як зазначав Ю.М. Козлов, відношення власника до об'єктів власності реалізуються через управління, а механізм співвідношення соціалістичної всенародної держави і державної (всенародної)

власності можна представити у наступному вигляді: держава – управління – власність [147, с. 38]. Розпоряджаючись і користуючись всенародною власністю, держава здійснює управління ним [147, с. 44]. Враховуючи наведене вище, законодавець вирішив, що таке діяння, як самовільний захват землі, розриваючи ланцюг «державна – управління – власність», порушує зв'язок власника – держави – з об'єктом – землею, шляхом пошкодження зв'язку, який їх поєднує – відношень управління.

Відповідно до ст. 199 КК УРСР 1960 р., обов'язковою умовою притягнення винних до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво була адміністративна преюдиція, тобто притягнення винних за відповідні дії до адміністративної відповідальності протягом року. Частина 1 ст. 199 КК УРСР 1960 р. передбачала кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, ч. 2 – за самовільне будівництво. У ч. 3 передбачалася кваліфікуюча ознака цих злочинів – організація групових дій, направлених на самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво, або ж безпосередня участь у цих діях. Єдиним матеріальним складом злочину в ст. 199 КК УРСР 1960 р. була ч. 4, в якій передбачалася кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, яке завдало значної шкоди підприємствам, установам, організаціям або окремим громадянам.

Ця кримінально-правова норма, з певними змінами, проіснувала до прийняття КК України 2001 р., в якому, аж до включення у нього ст. 197-1, були відсутні норми, які б прямо передбачали кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

1.2. Соціальна обумовленість криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва

Безсумнівно, що одним із головних завдань держави, від успішного вирішення якого багато в чому залежить добробут усього суспільства, є надійний та ефективний захист прав та свобод громадян, у тому числі права на землю як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави. Закон України № 697-ХІІ від 7 лютого 1991 р. «Про власність»*, а згодом Конституція України закріпили новий етап у житті нашої держави [151; 240]. Ці нормативно-правові акти проголосили рівність усіх суб'єктів права власності, у тому числі й на землю, та їх однаковий захист з боку держави, незалежно від форм власності. Встановлення юридичної відповідальності за порушення вимог законодавства щодо захисту права на землю є однією з форм захисту цього права. І з 2007 року законодавець, як крайній захід, передбачив кримінальну відповідальність за вчинення найпоширеніших дій, які порушують право на землю – самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, доповнивши КК України ст. 197-1.

Але прийняттю будь-якої правової норми, у тому числі ст. 197-1 КК України, передують певні підготовчі етапи, необхідні для ухвалення норми. Сукупність цих етапів можна назвати процесом формування права. Як зазначає С.С. Алексєєв, такий процес складається з двох основних стадій: стадії виникнення об'єктивної суспільної потреби в існуванні юридичного регулювання відносин та стадії правотворчості – державної діяльності, в результаті якої визначені положення, отримуючи формальне закріплення, отримують статус юридичних норм, виступають у вигляді норм писаного права [5, с. 108 – 109].

Кримінальна правотворчість складається з таких етапів: 1) виявлення негативних явищ, які потребують боротьби з ними кримінально-правовими заходами; 2) оцінка природи цих явищ, їх економічної, соціальної, психологічної і

* Примітка.

Закон України № 697-ХІІ від 7 лютого 1991 року «Про власність» втратив чинність на підставі Закону України № 997-V від 27 квітня 2007 року «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України, у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України».

кримінологічної обумовленості; 3) прогнозування результатів дії закону; 4) ухвалення рішення про необхідність певного закону; 5) формулювання тексту кримінального закону; 6) прийняття кримінального закону [149, с. 53].

Цей процес інакше можна назвати криміналізацією суспільно небезпечних діянь, під якою зазвичай розуміють законодавче визнання певних діянь злочинними і караними, тобто легальне визнання того чи іншого роду діянь як злочинного [124, с. 104]. Але криміналізація певного діяння має бути крайнім кроком з боку держави. Встановлення кримінальної відповідальності буде виправданим лише в тому випадку, коли інші заходи по боротьбі з конкретним видом суспільно небезпечного діяння довели свою неефективність [236, с. 103]. Як слушно зазначає П.С. Дагель, необґрунтоване розширення кола злочинних діянь призводить до невинного притягування громадян до кримінальної відповідальності, або ж норми кримінального права фактично припиняють застосовуватися на практиці і принцип невідворотності кримінальної відповідальності стосовно цих діянь зазнає краху [94, с. 67]. Такий захід буде виправданий лише тоді, коли він буде здійснюватися із дотриманням науково обґрунтованих принципів криміналізації.

Але перш ніж торкатися цих принципів, слід розглянути такі поняття, як підстави та приводи криміналізації. Ці терміни, хоча є близькими за змістом, проте вони не тотожні, і тому важливо їх правильно розмежовувати.

Поняття «підстави криміналізації» означає процеси, які відбуваються у матеріальному й духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей [170, с. 204].

Ведучи мову про криміналізацію самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, слід зазначити, що серед усіх об'єктів права власності, які існували в нашій державі починаючи з прадавніх часів і закінчуючи сьогоднішнім, земля завжди займала особливе місце. Статтею 14 Конституції України передбачено, що земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави, право власності на землю гарантується державою, набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. І тим більш дивним було рішення про

невключення такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, у новий КК України, що набув чинності 1 вересня 2001 р. Цей крок «розв'язав руки» тим, хто всупереч закону намагався збагатитися за рахунок захоплення землі, але до цього під страхом кримінальної відповідальності ухилявся від таких дій. Лише адміністративна відповідальність не могла зупинити порушників, котрі після накладення на них мізерного штрафу продовжували використовувати зайняті ділянки. Як у свій час зазначав М.С. Таганцев, «гражданские законы не въ состояніи дать надлежащую охрану права собственности на недвижимость. Спокойное пользование недвижимым имуществом должно быть ограждено і угрозой наказания» [294, с. 938]. Тому в суспільстві виникла необхідність в інших, більш суворих заходах реагування на дії порушників, які б змогли їх зупинити. Таким кроком стало рішення Верховної Ради України про включення самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва до числа кримінально караних діянь [241].

«Підстави» не слід ототожнювати з «приводами» криміналізації. Якщо поняття «підстави криміналізації» виражає суспільну необхідність використовувати регулятивні і попереджувальні можливості кримінального права стосовно певної групи суспільних відносин, то «приводами криміналізації» є конкретні події, які призвели до постановки питання про криміналізацію того чи іншого виду діяння (і які зазвичай використовуються для аргументування відповідного рішення) [170, с. 207]. Як влучно зазначає А.Д. Антонов, головним завданням теорії криміналізації є розроблення методу сходження від «приводів криміналізації» до «підстав криміналізації», які виражають суспільну необхідність кримінального закону [7, с. 79]. Щодо криміналізації такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, то приводом до їх криміналізації стали гучні, масові та фактично безкарні самовільні зайняття земельних ділянок та будівництва них, які сталися у 2005-2006 рр., особливо на території АРК [84, с. 2; 90, с. 1; 127, с. 3; 172, с. 2; 222, с. 2].

Але, навіть виявивши наявність підстав та конкретних приводів, необхідних для встановлення кримінальної відповідальності за те чи інше суспільно небезпечне

діяння, при криміналізації діяння варто дотримуватись певних основних принципів криміналізації.

Не викликає заперечень таке визначення принципів криміналізації як науково обґрунтованих і таких, які свідомо застосовуються, загальних правил і критеріїв оцінки допустимості й доцільності кримінально-правової новели, яка встановлює чи змінює відповідальність за конкретний вид діянь [170, с. 208]. Стосовно класифікації принципів криміналізації є декілька думок. О.І. Коробєєв виділяє три групи *підстав* криміналізації: юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні підстави [154, с. 69]. В.І. Курляндський веде мову про *критерії* криміналізації і ділить їх на соціальні, економічні та інші критерії [175, с. 82]. Проте найбільш переконливою нам видається думка, яку вперше висунув Г.О. Злобін [125, с. 70 – 77] і яка згодом була розвинена колективом авторів (В.М. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.О. Злобін та ін.) у праці «Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация» [170]. Автори цієї праці вважають, що систему принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь утворюють:

1. Принципи, які виражають суспільну необхідність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності. Їх ще можна назвати соціальними і соціально-психологічними, тобто принципами, які забезпечують соціальну адекватність криміналізації, її припустимість з точки зору основних характеристик соціальних систем і процесів суспільного розвитку, відповідності кримінально-правової норми рівню, характерові суспільної свідомості та стану громадської думки.

2. Принципи, які визначають вимоги внутрішньої логічної несуперечливості системи норм кримінального права, несуперечливості між нормами кримінального й кримінально-процесуального, а також інших галузей права, іншими словами, системно-правові принципи криміналізації [170, с. 210].

Соціальні й соціально-психологічні принципи криміналізації.

Майже всі науковці, котрі займалися проблемою криміналізації, визнають, що принцип *суспільної небезпеки* є ключовим поміж інших принципів

криміналізації. Ще Ч. Беккарія писав, що єдиним виміром шкідливості злочину може бути спричинена ним суспільна небезпека [51, с. 231]. Аналогічні погляди ми зустрічаємо й у сучасних науковців. Так, на думку П.Л. Фріса, для віднесення законодавцем тих чи інших діянь до числа злочинних вирішальним фактором є їх суспільна небезпека [347, с. 299]. П.С. Дагель з цього приводу зазначає, що об'єктивна необхідність суспільства в криміналізації виникає в результаті взаємодії декількох факторів, найважливішим з яких є ступінь суспільної небезпеки [94, с. 68]. Деякі інші вчені вважають, що суспільна небезпека взагалі є єдиним принципом (або підставою) криміналізації [185, с. 285]. Втім, слід погодитись з О.М. Готіним, котрий вказує на спірність положення про те, що суспільна небезпека є єдиним принципом криміналізації [87, с. 95].

Але безсумнівним є твердження, що саме суспільна небезпека є головним принципом криміналізації будь-якого суспільно небезпечного діяння. Як влучно підкреслює М.О. Беляєв, якщо немає суспільної небезпеки діяння – немає злочину, немає підстав кримінальної відповідальності [312, с. 201].

Характеризуючи поняття суспільної небезпеки, перш за все варто звернутися до ч. 2 ст. 11 КК України, в якій зазначається, що не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК, але через малозначність не становить *суспільної небезпеки*, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Аналіз цієї кримінально-правової норми дозволяє дійти висновку, що суспільна небезпека діяння визначається можливістю заподіяння істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Стосовно доктринального визначення суспільної небезпеки, то слід зазначити, що в науці кримінального права існує досить багато визначень суспільної небезпеки [171, с. 60; 355, с. 23]. На нашу думку, найбільш повне і правильне визначення суспільної небезпеки дає Ю.І. Ляпунов, котрий характеризує її як визначений об'єктивний антисоціальний стан злочину, що зумовлений усією сукупністю його негативних властивостей і ознак, і такий, що містить у собі реальну можливість спричинення шкоди суспільним відносинам, які поставлені під охорону

кримінального закону [189, с. 39].

Немає однастайності серед криміналістів і щодо питання, які ознаки злочину впливають на його суспільну небезпеку. Проаналізувавши погляди багатьох учених [207], ми дійшли висновку, що суспільна небезпека злочину має визначатися з урахуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Варто погодитись з думкою П.О. Фефелова, котрий зазначає, що суспільна небезпека, являючи собою об'єктивну властивість злочинного діяння, повністю не може бути віднесена ні до об'єктивної, ні до суб'єктивної сторони складу злочину [341, с. 14].

Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах. Важливість цих відносин підтверджують основні нормативно-правові акти держави. Зокрема, Законом України № 143-ХІІ від 3 серпня 1990 р. «Про економічну самостійність Української РСР» проголошувалося, що основу економічної самостійності Української РСР утворює власність її народу на національне багатство – землю [246]. Підкреслюють значущість цих суспільних відносин Конституція, ЦК України та ЗК України. Така важливість права на землю пояснюється тим, що це право є необхідною умовою нормальної життєдіяльності суспільства і його окремих громадян. Володіння землею завжди було пов'язане з матеріальним достатком і наявністю влади. Земельна ділянка дає можливість її власнику задовольняти свої матеріальні, духовні, оздоровчі, рекреаційні потреби тощо. Крім того, в Україні в останній час критичної позначки досягла ситуація на ринку житла, за якої лише найзаможніші громадяни можуть придбати житло в свою власність. За таких умов для більшості населення лише наявність у власності земельної ділянки з подальшим будівництвом на ній може допомогти реалізувати своє законне право на житло.

Як впливає з вищенаведеного, важливість суспільних відносин власності на землю, про які більш детально йтиметься у розділі 2.1. дисертаційного дослідження, є достатньою для встановлення їх кримінально-правової охорони.

Проте не лише об'єкт впливає на суспільну небезпеку діяння. Одним із найважливіших чинників, який впливає на суспільну небезпеку самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, є наслідки, завдані цим діянням. У радянські часи самовільний захват землі та самовільне будівництво було віднесено до категорії злочинів, у яких базовою моделлю був адміністративний проступок, а підвищення його небезпечності до рівня злочину, його криміналізація, законодавцем здійснювалася за допомогою певних критеріїв, які були показниками ступеня небезпеки. Таким критерієм у ст. 199 КК 1960 р. визнавалось вчинення самовільного захвату землі повторно, якщо за такі дії протягом року до особи було застосоване адміністративне стягнення (адміністративна преюдиція).

Конструюючи КК України 2001 року, законодавець відмовився від преюдиції. І хоча деякі криміналісти цілком слушно зазначають, що й у новому КК преюдиції повністю позбавитися не вдалося [99, с. 145 – 147; 197, с. 86 – 87; 212, с. 62], знову встановивши кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, законодавець у ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України як критерій суспільної небезпеки цього діяння передбачив наслідки. Як резонно зазначає О.М. Яковлев, кримінальний закон повинен проводити однозначну межу між злочинним і незлочинним, а в іншому разі машина правосуддя «зав'язне» у безкінечному процесі розмежування ступенів [362, с. 96]. І саме наслідки слугують межею, яка відділяє кримінально каране самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них (ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України) від аналогічних діянь, які не тягнуть кримінальної відповідальності і передбачені КУпАП. Проаналізувавши склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 197-1 (ч. 3) КК України, ми можемо побачити, що для визначення суспільної небезпеки цих злочинів законодавець ввів поняття матеріальної шкоди, яка, згідно зі ст. 197-1 КК України, має бути значною для законного володільця чи власника земельної ділянки.

Варто зазначити, що впливає на суспільну небезпеку як принцип криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки і форма злочинного діяння. Слід нагадати, що під час обговорення у парламенті відповідного законопроекту викладачами Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого висувалась

пропозиція запровадити кримінальну відповідальність не тільки за самовільне захоплення, а й за утримування земельної ділянки (щоправда, лише за наявності обтяжуючих обставин – якщо це діяння пов'язане із застосуванням зброї чи іншого насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, або з погрозою його застосування) [112, с. 27]. У диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК, прийнятої Верховною Радою України у першому читанні, самовільне зайняття земельної ділянки визначалось як самоправне, з порушенням встановленого законом порядку, вчинення будь-яких дій, що свідчать про її утримання та використання.

Але відмовившись від цих конструкцій та вказавши у диспозиції ст. 197-1 КК України на самовільне зайняття земельної ділянки, законодавець визнав злочинними лише дії, які порушують право на землю, залишивши поза кримінально-правовою охороною *бездіяльність*, яка подекуди також може спричинити значну шкоду власникові земельної ділянки або землекористувачеві. Це впливає з визначення самовільного зайняття земельної ділянки, зазначеного у ст. 1 Закону України № 963-IV від 19 червня 2003 року «Про державний контроль за використанням та охороною земель», у якому самовільним зайняттям земельної ділянки визнаються саме дії, які порушують права на землю.

Цей крок законодавця, на нашу думку, є правильним, оскільки збереження контролю над земельною ділянкою без належних правових підстав хоча й може завдати значної шкоди власнику земельної ділянки або землекористувачу, на чому цілком резонно акцентує увагу О.О. Дудоров [102, с. 7], але внаслідок нижчого рівня суспільної небезпеки та відмінної від самовільного зайняття земельної ділянки юридичної природи не має тягнути кримінальну відповідальність за ст. 197-1 КК України.

Впливає на рівень суспільної небезпеки цього діяння також предмет зазначеного злочину, адже за самовільне зайняття певних видів земельних ділянок та будівництво на них законодавець передбачив більш суворе покарання, ніж за самовільне зайняття звичайних земельних ділянок.

Інші об'єктивні ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва (спосіб, обстановка тощо) впливають на суспільну

небезпеку, скоріше, як на фактор індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, а не принцип криміналізації, який враховувався законодавцем при включенні цього діяння до числа кримінально караних.

Дискусійним є питання включення чи невключення суб'єкта злочину до переліку елементів, які характеризують суспільну небезпеку як принцип криміналізації. Слід зазначити, що наука кримінального права відрізняє поняття «суб'єкта злочину» та «особи злочинця». Особа злочинця – це особистість людини, котра скоїла злочин внаслідок притаманних їй психологічних особливостей, антисуспільних поглядів, негативного ставлення до моральних цінностей і вибору суспільного шляху для задоволення своїх потреб чи не проявлення необхідної активності в попередженні негативного результату [10, с. 16].

Саме «особу злочинця» деякі вчені відносять до фактора, який впливає на суспільну небезпеку діяння [55, с. 73; 188, с. 106; 345, с. 17]. Проте багато криміналістів критикують таку думку [144, с. 719; 273, с. 19; 340, с. 138; 361, с. 62 – 63]. Зокрема, Н.Ф. Кузнєцова вважає, що кримінально-правові властивості суб'єкта злочину соціальнонейтральні для суспільної небезпеки діяння та можуть впливати лише на індивідуалізацію кримінальної відповідальності та покарання [171, с. 64]. Але все ж вважати, що особа злочинця взагалі не впливає на суспільну небезпеку злочину, на нашу думку, не зовсім слушно.

Як зазначає І.Я. Гонтар, не зважаючи ні на що, «звичний», «злісний», «послідовно-кримінальний» чи інший подібний злочинець являв, являє і буде являти підвищену суспільну небезпеку, що повинно знаходити своє відображення у відповідній мірі кримінальної репресії [85, с. 19].

На думку Т.А. Плаксіної, криміналізація діянь можлива у двох площинах: горизонтальній та вертикальній. Горизонтальна площина криміналізації пов'язана зі зміною сфери кримінально-правового регулювання; кола діянь, за які передбачена кримінальна відповідальність [232, с. 45]. У вертикальній же площині нормотворчості у кримінальному праві здійснюється зміна ступеня інтенсивності відповідальності за ті діяння, які визнані злочинними, і до цієї площини відноситься, перш за все, диференціація кримінальної відповідальності шляхом введення у

склади злочину кваліфікуючих та привілейованих ознак [232, с. 45]. З огляду на це ми вважаємо, що особа злочинця впливає на криміналізацію певного діяння у вертикальній площині в тих випадках, коли одним з елементів складу злочину є спеціальний суб'єкт, та у випадках, коли для настання кримінальної відповідальності необхідне вчинення певного діяння повторно.

Проаналізувавши ст. 197-1 КК України, ми можемо дійти висновку, що особа злочинця впливала на криміналізацію ч. 2 та ч. 4 цієї статті, у яких однією з кваліфікуючих ознак є вчинення самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 2) чи самовільного будівництва на самовільно зайнятій ділянці (ч. 4) особою, раніше судимою за ці дії (спеціальний рецидив).

Наступним суб'єктивним критерієм суспільної небезпеки слід вважати суб'єктивну сторону злочину, яка впливає на суспільну небезпеку діяння не безпосередньо, а через об'єктивні ознаки, формуючи зміст діянь особи, котра їх вчиняє [169, с. 100]. Як зазначає П.С. Берзін, законодавець визнає злочиним не самі по собі об'єктивно суспільно небезпечні діяння, а дії вольові, тобто такі, що знаходяться під контролем свідомості й волі особи – дії винні [56, с. 139]. Одним із критеріїв, що характеризує ступінь суспільної небезпеки, є форма вини, адже загально визнано, що злочинам, вчиненим умисно, притаманний вищий рівень суспільної небезпеки, ніж злочинам, вчиненим з необережності. Тому цілком виправданою є криміналізація лише тих випадків самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, які вчиняються умисно, адже самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, вчинене з необережності, не може бути визнано злочинним.

Наступним є принцип *відносної розповсюдженості діяння*. Цей принцип криміналізації означає, що діяння, яке криміналізується, являє собою прояв деяких суспільних тенденцій і закономірностей. Іншими словами, воно має бути не випадковим. Можлива повторність – необхідна якість діяння, яке має бути віднесено законом до числа кримінально караних [170, с. 218]. Таке діяння не має бути одиничним проявом діяльності певного суб'єкта. Проте у цього ж принципу є й інша, зовсім протилежна сторона. Злочинне діяння є діянням девіантним. Через це

воно не може бути надто розповсюдженим у суспільстві. Слід погодитись з думкою, що будь-яка спроба криміналізувати надто розповсюджені форми поведінки була б дисфункційною, і тому надмірна розповсюдженість діяння, навіть якщо воно являє суспільну небезпеку, є аргументом не за, а проти криміналізації [170, с. 218].

Отже, для криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва необхідно, щоб ці дії були доволі розповсюдженими, проте, у той же час, щоб вони не могли бути визнані в суспільстві як типові. Саме такими властивостями і володіє це діяння. З одного боку, самовільне зайняття земельних ділянок та самовільне будівництво останнім часом набуло доволі широкого розповсюдження (див. Додаток Г. 1), а з іншого боку, суспільство не визнає ці дії правильними і кожен новий випадок самовільного зайняття земельної ділянки викликає широкий резонанс у суспільстві. Для того ж, щоб ця норма не була «мертвою», законодавець, враховуючи значну розповсюдженість самовільного зайняття земельних ділянок останнім часом, звузив сферу її дії, встановивши кримінальну відповідальність лише за найбільш небезпечні дії, які призвели до настання значної шкоди.

Принцип співрозмірності позитивних і негативних наслідків криміналізації. Добре відомо, що кримінальна відповідальність при її реалізації породжує не тільки, а в деяких випадках і не стільки позитивні наслідки, але й неминуче веде до певного кола негативних наслідків, серед яких неправильне формування особистості засудженого, деформація міжособистісних відносин, порушення функціонування економіки тощо. Проте законодавець, навіть розуміючи це, все ж повинен жертвувати менш важливими інтересам суспільства заради більш важливих. Встановлення кримінальної відповідальності за певне діяння буде виправданим лише тоді, коли законодавець буде впевнений, що позитивні наслідки від криміналізації цього діяння суттєво перевищать негативні наслідки застосування кримінально-правових заходів [170, с. 220].

Ведучи мову про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, можна стверджувати, що встановлення кримінальної відповідальності за вчинення цього діяння є соціально обумовленим і цей крок принесе більше

корисних, ніж негативних наслідків для суспільства. Стан відносин, який склався у сфері використання та охорони земель до прийняття ст. 197-1 КК України, подекуди загрожував національній безпеці держави. Тому можна впевнено стверджувати, що прийняття норми про встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є соціально необхідним кроком, який був логічним у ситуації, коли адміністративна відповідальність не могла зупинити вчинення дій, передбачених диспозицією ст. 197-1 КК України. Це рішення має принести такі позитивні результати для суспільства, що значно перевищать ті негативні наслідки, які виникнуть після прийняття вказаної норми. Про правильність введення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво свідчить і динаміка кількості зареєстрованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок. Статистичні дані, надані Державною інспекцією з контролю за використанням і охороною земель (див. Додаток Г. 1 та Додаток Г. 2), красномовно свідчать, що доповнення КК України ст. 197-1 та прийняття в липні 2007 року підзаконних нормативно-правових актів, які дали змогу ефективно застосовувати цю кримінально-правову норму надалі, дозволило вже через рік, вперше з 2001 року, зменшити кількість самовільно зайнятих земельних ділянок та їх частку у структурі порушень земельного законодавства [184].

Принцип кримінально-політичної адекватності криміналізації означає її відповідність основним тенденціям соціальної політики суспільства й держави, рівню та характеру суспільної свідомості і стану громадської думки. Основна частина населення, науковців та фахівців у системі правосуддя позитивно ставиться до криміналізації такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, про що яскраво свідчать результати проведеного нами анкетування (див. Додаток В), згідно з якими 94% респондентів підтримали встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Безсумнівно, не можуть сприймати позитивно прийняття цієї норми особи, які вчинили або планували вчинити такі дії, а також інші особи, які могли мати користь від цього.

На прикладі деяких етнічних груп населення ми можемо побачити такий негативний прояв, як викривлення індивідуальної свідомості, що полягає у тенденції до самовиправдання і внутрішнього звільнення від відповідальності за вчинені злочини [89, с. 56]. Подекуди окремі представники цієї етнічної групи населення виправдовують себе і пояснюють своє право на самовільне зайняття земельних ділянок і самовільне будівництво на них тим, що після того, як кримські татари повернулися з депортації, вони мають право одержати у власність земельні ділянки, при чому, зазвичай, у найбільш вигідних місцях, де земля коштує в десятки разів дорожче, ніж звичайна земельна ділянка. Але ж ст. 8 Конституції України проголошує дію верховенства права, а не верховенство свавілля, і тому їхня позиція викликає природне обурення. Ще Б.О. Кістяківський зазначав, що будь-який закон повинен панувати над усіма приватними, особистими чи груповими інтересами [139, с. 647]. Через це позиція таких людей щодо питання про криміналізацію діянь, передбачених ст. 197-1 КК України, не повинна жодним чином впливати на рішення про можливість встановлення кримінальної відповідальності за такі дії. Хоча слід зазначити, що це твердження жодним чином не спрямоване проти права на землю кримських татар і не знімає з влади обов'язку вирішення існуючої проблеми, яка останнім часом набула загрозливих масштабів.

Системно-правові принципи криміналізації.

1. Загальноправові системні принципи. Головна системно-правова вимога до будь-якої норми кримінального законодавства полягає в тому, щоб ця норма за своїм змістом і формою відповідала загальним принципам, які лежать у підґрунті всієї системи права, і, безумовно, не суперечила б жодному із цих принципів [170, с. 229].

Принцип конституційної адекватності. Відповідно до ст. 8 Основного закону України Конституція має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на підставі Конституції і мають відповідати їй. Виходячи з цього положення, криміналізація самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва повинна відбуватися відповідно до норм Конституції. У Конституції міститься відразу декілька таких норм, на основі яких приймалася

ст. 197-1 КК України. Як загальні вимоги звертають на себе увагу ст. 1, у якій зазначено, що Україна є правова держава, та ст. 8, де зазначено про те, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Ці норми вказують на незаконність та неприпустимість будь-яких дій, що суперечать нормам права. Далі, при аналізі Конституції, ми можемо знайти багато норм, які безпосередньо захищають право на землю. Перш за все, це ч. 4 ст. 13, де визначається загальне положення про те, що держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання. А конкретно про власність на землю вказано у ст. 14, де йдеться про те, що земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави, право власності на землю гарантується державою, набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Крім того, у ст. 41 Основного закону зазначається, що право приватної власності набувається лише в порядку, визначеному законом, і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Отже, кримінально-правовий захист права на землю від самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва цілком відповідає Конституції та створений для неухильного виконання положень, закріплених у ній.

Принцип системно-правової несуперечливості криміналізації конкретного діяння. Цей принцип означає, що криміналізація суспільно небезпечного діяння має не суперечити іншим галузям права. Інакше кажучи, законодавець не може встановлювати кримінально-правову заборону за вчинення дій, які дозволені іншими галузями права. Стосовно самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва, то інші галузі права не тільки не дозволяють такі дії, а й прямо вказують на відповідальність за їх вчинення. Так, у п. «б» ч. 1 ст. 211 ЗК України зазначається, що громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок, а у ст. 376 ЦК України вказані правові наслідки самочинного будівництва. Забороняє такі дії і КУпАП, ст. ст. 53-1 та 97 якого встановлюють відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво відповідно [143]. Тому криміналізація самовільного зайняття земельної

ділянки та самовільного будівництва не лише не суперечить іншим галузям права, а й встановлена для охорони норм, які у них зазначені, специфічними кримінально-правовими засобами.

Принцип міжнародно-правової необхідності й допустимості криміналізації.

Порушення прав на землю визнається злочинним у багатьох країнах (див. Додаток А). За самовільне зайняття земельної ділянки, або ж інші дії, які порушують право на землю, передбачена кримінальна відповідальність у ст. 131-4 КК Австралії, ст. 188 КК Азербайджану, ст. 200 КК Албанії, ст. 386 КК Білорусії, ст. 272 КК Болгарії, ст. 292 КК Боснії та Герцеговини, ст. 173 КК В'єтнаму, ст. 461 КК Голландії, ст. 154-1 КК Естонії, ст. 626 КК Іспанії, ст. 186 КК Казахстану, ст. 342 КК КНР, ст. 225 КК Македонії, ст. 193 КК Молдови, ст. 395 КК Норвегії, ст. 266 КК Румунії, ст. 218 КК Сербії, ст. 312 КК Філіппін, ст. 11 пар. 28 КК Фінляндії, ст. ст. 308 – 309 КК Туреччини, ст. 254 КК Чорногорії, ст. 11 глави 8 КК Швеції, ст. 235-11 КК Японії [316, с. 173; 317, с. 207; 368; 321, с. 413; 322, с. 193; 369; 373; 318, с. 497; 329, с. 158 – 159; 364; 323, с. 209; 320, с. 228; 370; 325; 311, с. 296; 367; 365; 372; 326, с. 213; 371; 328, с. 71; 330, с. 143]. Крім того, ст. 179 КК Данії та ст. 370 КК Кореї встановлюють кримінальну відповідальність за дії, направлені на знищення або зміну межових знаків, що свідчить про намір незаконно змінити межі володіння землею [319, с. 151 – 152; 324, с. 66], а ст. 283-б КК Болгарії встановлює відповідальність службових осіб за створення передумов або невиконання обов'язків щодо забезпечення прав на земельну ділянку [322, с. 203].

Принцип можливості здійснення процесуального переслідування. Вказаний принцип означає, що закон про кримінальну відповідальність може бути практично функціональним і достатньо ефективним лише в тому випадку, коли всі передбачені нормою ознаки можуть бути нормально доведені. Особливу увагу при криміналізації слід надавати можливості доведення суб'єктивної сторони діяння, зокрема, умислу на вчинення злочину. П.С. Дагель з цього приводу влучно зазначає, що діяння, яке ми хочемо криміналізувати, має піддаватися доказуванню, а коли це неможливо, порушення кримінально-правової заборони не може бути встановлено і кримінально-правова санкція, звичайно, не буде реалізована [95, с. 129 – 130].

Про направленість умислу ми можемо дізнатися завдяки всебічному аналізу всіх елементів об'єктивної сторони злочину (самого діяння, способу, обстановки, знарядь), передбаченого ст. 197-1 КК України. Про інші елементи суб'єктивної сторони, зокрема, мотив та мету, у статті, яка аналізується, не йдеться. На нашу думку, такий крок законодавця є цілком виправданим у контексті дотримання принципу можливості здійснення процесуального переслідування, оскільки вказівка у ст. 197-1 КК України на мотив чи мету самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва могла б значно ускладнити розслідування кримінальних справ цієї категорії через важкість доведення цих елементів у практичній діяльності.

Проте не все так «бездоганно» з можливістю доведення умислу в ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України. З буквального тлумачення диспозицій цих норм випливає, що до кримінальної відповідальності за цей злочин може бути притягнута не лише особа, котра здійснила самовільне зайняття земельної ділянки, а потім ще й проводить на ній будівництво, але й будь-яка особа, котра проводить будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці. Це положення вимагає від правоохоронних органів у кожному такому випадку кваліфікації дій особи за ч. 3 ст. 197-1 КК України доведення її усвідомленості про те, що земельна ділянка, на якій проводиться будівництво, є самовільно зайнятою. Це буде зробити доволі важко. Тому ми вважаємо, що в цьому випадку законодавець частково порушив принцип можливості здійснення процесуального переслідування.

2. Кримінально-правові системні принципи криміналізації.

Принцип відсутності прогалін у законі й ненадмірності заборони. Цей принцип означає, що при розгляді відповідності йому діяння, яке криміналізується, необхідно вирішити питання про вплив запропонованої новели на змістовну повноту системи: чи не створює вона нормативної прогаліни або, навпаки, надмірності в системі чинного кримінального законодавства [170, с. 229]. Деякі криміналісти вказують на те, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є різновидом самоправних дій, які при потребі могли б кваліфікуватися за ст. 356 КК України [101, с. 33]. З цими дослідниками,

враховуючи розпливчастість законодавчого визначення кримінально караного самоправства (ст. 356 КК України), важко не погодитись. Але поруч з виділенням в окремих склад злочину певного різновиду самоправних дій, які вже визнавались злочином, відбулася й криміналізація певної протиправної поведінки, яка раніше не визнавалась злочинною. Через це ми вважаємо, що прийняття ст. 197-1 КК України не створило надмірності в системі кримінального законодавства.

Принцип визначеності та єдності термінології. Цей принцип означає, що криміналізація у законі будь-якого суспільно небезпечного діяння повинна здійснюватися у чітко визначених з точки зору мови закону термінах – єдиних для Загальної та Особливої частини чинного кримінального законодавства. Якщо властивості криміналізованого діяння й умови настання відповідальності за нього не можуть бути вираженими за допомогою звичної для кримінального законодавства термінології і потребують застосування нових понять, то останні мають бути визначеними у самому законі [170, с. 238].

Криміналізація самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва відповідає цьому принципу, оскільки хоча у ст. 197-1 КК України, як і в інших статтях КК України, не вказано, що необхідно розуміти під цими діями, проте всі некримінально-правові терміни, вказані в аналізованій статті, ми можемо зустріти в інших нормативно-правових актах [120; 243; 248; 351]. Єдиним зауваженням у цьому аспекті є те, що у ЦК України дається поняття «самочинного будівництва», а не «самовільного». Але враховуючи, що зазначені терміни є синонімічними [66, с. 588], ця обставина не свідчить про грубе порушення принципу визначеності та єдності термінології. Хоча, безумовно, враховуючи ту обставину, що ст. 376 ЦК України вступила в дію раніше, ніж ст. 197-1 КК України, з метою повного та всебічного дотримання принципів криміналізації у ст. 197-1 КК України варто було б ужити термін «самочинне» будівництво. Це дозволило б уніфікувати термінологію, яка вживається у законодавстві.

Принцип повноти складу свідчить, що криміналізація діяння припускає конкретність і визначеність кримінально-правової норми, яка встановлює караність саме цього діяння. Тобто у законі необхідна вказівка на всі ознаки дії чи

бездіяльності, необхідних для конструювання конкретного складу злочину [170, с. 239]. Завдяки Загальній частині КК України, у законодавця при конструюванні фактично будь-якої новели відпадає необхідність вказувати у ній всі елементи складу злочину. Тому, зазвичай, закон, що встановлює кримінальну відповідальність за вчинення того чи іншого діяння, називає лише об'єктивну сторону цього злочину, вказує на особливості інших елементів складу, а також вказує на кваліфікуючі ознаки діяння. З огляду на це, склад злочину, передбачений ст. 197-1 КК України, повністю відповідає цьому принципу, оскільки вказана норм, з урахуванням положень Загальної частини КК України, за допомогою вказівки на об'єктивну сторону і кваліфікуючі ознаки у диспозиції самої статті, містить усі необхідні ознаки для конструювання складу злочину.

Принцип співрозмірності санкції і економії репресії. Безсумнівно, що одним з основних принципів кримінального права, є принцип справедливості [80, с. 66]. С.Г.Келіна виділяє три рівні застосування категорії справедливості у сфері кримінального права: 1) справедливим повинно бути покарання; 2) але для того, щоб суд міг призначити справедливе покарання, законодавець повинен визначити справедливу санкцію; 3) і третій рівень співвідношення категорії справедливості і кримінального закону торкається кола злочинних діянь – законодавець повинен враховувати уявлення про справедливість і несправедливість при криміналізації того чи іншого діяння [137, с. 42]. Останні два елементи цієї «тріади» і складають зміст принципу співрозмірності санкції і економії репресії. Суворість покарання має відповідати ступеню вини, а призначення будь-якого покарання має бути лише в тих рамках, яких вимагає суспільна необхідність. Стосовно ж санкції, то справедливою може бути визнана така санкція, яка: а) відповідає ступеню тяжкості описаного в законі діяння; б) погоджена з санкціями за вчинення інших злочинів; в) дає можливість суду індивідуалізувати покарання [137, с. 43]. Останній із цих критеріїв впливає з принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, який закріплений у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, згідно з яким суд, при призначенні покарання, повинен враховувати ступінь суспільної небезпеки злочину та особистість винного.

Тут доречно зазначити, що хоча ст. 197-1 КК України в цілому забезпечує можливість індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, проте все ж таки деякі проблеми в цьому аспекті залишаються, про що ми вже вказували раніше [204, с. 89 – 94]. У ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України доречно було б передбачити й інші альтернативні види покарань, що б допомогло у повному обсязі реалізувати принцип диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Висновки до розділу 1.

1. Підсумовуючи викладене в цьому розділі, можна дійти висновку, що встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є соціально обумовленим кроком законодавця, який відповідає історичним, нормативно-правовим, міжнародним та кримінологічним чинникам криміналізації.

Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво має глибоке історико-правове коріння, хоча назва чинної норми КК з'явилася у кримінальному законодавстві лише у 1960 році. Охорона права на землю здійснювалася протягом усіх етапів розвитку української державності і весь час була з нею тісно пов'язана. Із прийняттям Уложення про покарання кримінальні й виправні 1845 р. захист права на землю набув чітко вираженого кримінально-правового характеру. З цього часу і до Жовтневої революції 1917 р. заволодіння чужою землею визнавалося злочином, який порушує право власності на землю. Таку точку зору підтримували і класики кримінально-правової думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., котрі, крім того, визнавали, що ефективний захист права на землю можливий тільки кримінально-правовими засобами.

2. Після Жовтневої революції 1917 р. всі форми власності на землю, крім державної, були ліквідовані. Державна монополія на землю зберігалася протягом усього часу існування Радянського Союзу. За таких умов у КК УРСР 1960 р., відкинувши історичний досвід регламентації відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, це діяння було віднесено до

злочинів, які посягали на встановлений порядок управління, а не на власність. Але з включенням до КК України від 5 квітня 2001 р. ст. 197-1 самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них знову опинилося серед злочинів проти власності, що є виправданим з точки зору історичного досвіду регламентації відповідальності за ці суспільно небезпечні діяння.

3. Визнання у 2007 році злочинними таких діянь, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них, було викликано об'єктивною необхідністю встановлення кримінально-правового захисту права на землю від протиправних посягань, які в останні два роки перед встановленням кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво набули масового характеру та відбувалися фактично безкарно, оскільки інші засоби державного реагування на ці дії, окрім кримінально-правових, не могли зупинити порушників земельного законодавства. Саме масовість та безкарність цих дій у 2005-2006 роках, особливо в АРК, стали приводом до їх криміналізації.

4. Криміналізація самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва була проведена з частковим порушенням деяких принципів криміналізації (принцип можливості здійснення процесуального переслідування дотриманням, принцип визначеності та єдності термінології, принцип співрозмірності санкції і економії репресії). Проте, враховуючи дотримання більшості як соціальних і соціально-психологічних, так і системно-правових принципів криміналізації, слід констатувати, що встановлення кримінальної відповідальності за діяння, передбачені ст. 197-1 КК України, є абсолютно логічним та соціально виваженим кроком з боку законодавчого органу нашої держави.

РОЗДІЛ 2

Кримінально-правова характеристика складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України

2.1. Об'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва

Одним із важливих здобутків Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року, є проголошення у ч. 1 ст. 62 положення, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Оскільки відповідно до ст. 8 Основного закону України всі інші закони приймаються на основі Конституції та повинні їй відповідати, то й КК України, прийнятий 5 квітня 2001 р., втілює вказане положення у своїх нормах. Такою нормою стала ч. 1 ст. 2 КК України, яка закріплює відомий науці кримінального права принцип, згідно з яким єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину [135, с. 270]. Якщо в діях особи відсутній склад злочину, кримінальна відповідальність цієї особи виключається.

Склад будь-якого злочину, передбаченого Особливою частиною КК України, має чотири обов'язкові взаємопов'язані елементи: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Відсутність хоча б одного з цих елементів є підставою вважати, що в діях особи не було складу злочину. Тому в кожному випадку кримінально-правової кваліфікації необхідним є встановлення саме сукупності всіх чотирьох елементів складу злочину.

Слід погодитись з В.М. Кудрявцевим, котрий зазначає, що оскільки кримінальний закон створюється для охорони певних, важливих для держави відносин, то об'єкт можливого посягання має бути визначений у першу чергу [167, с. 60]. За вдалим висловом Ю.О. Кучера, об'єкт злочину виступає в якості

системоутворюючого елемента складу злочину як підстави кримінальної відповідальності і початкового етапу кваліфікації злочину [178, с. 5]. Правильне визначення об'єкта злочину має велике теоретичне і практичне значення. Лише правильно визначивши об'єкт злочину, ми можемо правильно оцінити його соціально-політичний зміст і суспільну небезпеку, правильно кваліфікувати злочинне діяння, відмежувати від суміжних складів злочину, а також від інших суспільно небезпечних посягань, що не можуть бути визнані злочинними.

Беззаперечним є положення, що кожен злочин спричиняє шкоду певному об'єкту. Як слушно відмічає А.Н. Трайнін, злочинів, які ні на що не посягають, у природі не існує [305, с. 71]. Зважаючи на велике значення правильного визначення об'єкта злочину, в науці кримінального права вже досить тривалий час ведеться ґрунтовна розробка цієї проблематики. Проте, не дивлячись на велику кількість робіт, присвячених об'єктові злочину, питання про те, що ж саме необхідно під ним розуміти, є одним із найбільш дискусійних у кримінальному праві. Всі погоджуються, що об'єкт злочину – це те, на що посягає злочин. Але труднощі виникають з розумінням того, що ж саме порушується злочином. Тому перед з'ясуванням об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є доцільним визначення того, що потрібно розуміти під об'єктом злочину взагалі.

У радянські часи єдиною визнаною була концепція, згідно з якою об'єкт злочину – це суспільні відносини, на які посягає злочинне діяння. Суспільні відносини як об'єкт злочину в своїх фундаментальних працях, присвячених об'єктові злочину, визнавали такі вчені як В.К. Глістін, Ю.О. Демидов, Е.К. Каїржанов, М.Й. Коржанський, Б.С. Нікіфоров, В.Я. Тацій [82; 96; 131; 153; 219; 299].

Проте, починаючи з моменту розпаду Радянського Союзу, деякі науковці почали критично сприймати цю концепцію. Чи не першим з критикою концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини» виступив М.І. Загородніков, котрий вважав її недосконалою через занадто велику абстрагованість, а також через нівелювання цінності людини як біологічної істоти. На противагу концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини», М.І. Загородніков визначає об'єкт злочину, як охоронювані

кримінальним законом блага, яким спричиняється шкода при вчиненні злочину [113, с. 5 – 22]. Слід зазначити, що така концепція не була новою для науки кримінального права. Концепція «благо – об'єкт злочину» була розроблена ще у дореволюційні часи. Зокрема, Н.С. Белогриць-Котляревський відзначав, що об'єктом злочину з формальної сторони є норма, а з матеріальної – ті життєві інтереси та блага, які цими нормами охороняються [52, с. 11]. М.Д. Сергєєвський займав схожу позицію і писав, що порушення норми закону неможливе без посягання на конкретне благо чи інтерес [283, с. 234]. Подібну думку висловлював і Н.С. Таганцев [294, с. 175]. У наш час підтримали концепцію «об'єкт злочину – блага» С.Б. Гавриш, А.В. Наумов та А.В. Пашковська [77, с. 67; 217, с. 180; 177, с. 204].

Цікавими з точки зору новизни є погляди Г.П. Новосьолова, котрий у своїх працях зазначає, що об'єкт злочину – той, проти кого він вчинюється, а отже об'єктом будь-якого злочину є люди [221, с. 135], О.В. Зателепіна, котрий трактує об'єкт злочину, як охоронювану кримінальним законом соціальну безпеку [115, с. 31]. Проте ці погляди не знайшли належної підтримки серед криміналістів.

У вітчизняній кримінально-правовій науці серед поглядів учених, котрі не визнають суспільні відносини як об'єкт злочину, найбільшого поширення набула концепція «об'єкт злочину – цінності». Зокрема, П.С. Матишевський, піддаючи критиці суспільні відносини як об'єкт злочину, за недооцінку значення людини, надто загальне визначення суспільних відносин, за неуніверсальність категорії «суспільні відносини», зазначав, що об'єктом злочину, який найповніше, порівняно з іншими елементами складу злочину, відображає характер суспільної небезпечності вчиненого діяння, мають визнаватися не абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські, суспільні або державні цінності [194, с. 68 – 69]. Є.В. Фесенко критикує категорію «суспільні відносини» за неуніверсалізм, а основним її недоліком вважає перебільшення категорії «публічного» стосовно до категорії «приватного» у сфері соціального життя і те, що людина з її соціальними потребами, інтересами, правами відходила на другий план [338; 339, с. 9 – 12; 340, с. 75].

З усього вищенаведеного ми бачимо, що як прибічники концепції «об'єкт – суспільні відносини», так і її опоненти, котрі дотримуються думки, що об'єктом злочину виступають цінності чи блага, наводять суттєві аргументи на власну користь. Проте конфронтація щодо визначення об'єкта злочину в науці кримінального права є дещо перебільшеною, адже детально проаналізувавши обидві концепції, ми можемо побачити, що вони мають достатньо спільних рис, які визнають і самі науковці. Зокрема, у працях Є.В. Фесенка, основного поборника концепції цінностей як об'єкта злочину, можна поряд із критикою суспільних відносин як об'єкта злочину відшукати і твердження про те, що «... висловлені критичні зауваження щодо концепції, яка визнає об'єктом злочину тільки суспільні відносин, не означають, що такі відносини зовсім не мають значення для моделювання складу злочину. Навпаки, функції суспільних відносин у вказаному аспекті дуже важливі» [338; с. 64].

Тому через внутрішню подібність основних концепцій для нас не є надто принциповим питання, що ж саме розуміти під об'єктом злочину. Проте ми будемо відштовхуватися від позиції, що об'єктом злочину слід вважати суспільні відносини. Наша думка ґрунтується на наступних аргументах.

По-перше, вчені, котрі визнають об'єктом злочину цінності або блага, не розробили чіткого критерію, як саме заподіюється шкода цінностям чи благам при злочинному діянні, у той час як за допомогою концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини» можна чітко зрозуміти, на який елемент суспільних відносин відбувається посягання, і таким чином ця концепція дає змогу відстежити механізм заподіяння шкоди об'єктові злочину.

По-друге, реальні противаги концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини» її противники змогли висунути фактично лише щодо випадків, коли вчиняються злочини проти особистості, її здоров'я, волі тощо. Стосовно ж інших випадків супротивники цієї концепції фактично мови не ведуть.

По-третє, що впливає з попереднього, деякі противники концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини» самі ж визнають, що саме суспільні відносини є об'єктом злочину в деяких випадках. Так, один із найбільш послідовних критиків

цієї концепції А.В. Наумов зазначає, що у багатьох випадках трактування об'єкта злочину як певних суспільних відносин дійсно справедлива. Наприклад, визнання об'єктом злочину відносин власності у випадках вчинення злочинів проти власності. У цих випадках дійсно об'єктом злочину виступає не безпосередньо майно, а саме відносини, які впливають з права власності [334, с. 84].

Отже, керуючись вищевикладеним, ми приходимо до висновку, що для аналізу об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, концепція «об'єкт злочину – суспільні відносини» є найбільш прийнятною. Деякі вчені відстоюють схожу позицію, вважаючи, що об'єктом злочину є правовідносини [88, с. 39 – 58; 210, с. 142 – 148]. Проте визнаючи, що майже всі злочини завдають шкоди чи створюють загрозу її заподіяння саме відносинам, які врегульовані нормами права, слід погодитись з Є.В. Лашуком у тому, що деякі злочини (зокрема, злочини, передбачені ст. ст. 297, 299, 302, 303, 304 КК України), завдають шкоду суспільним відносинам, які регулюються нормами моралі, а не нормами права, і тому зміст об'єкта злочину повинен бути відображений у більш широкій категорії, ніж правовідносини, а саме – у суспільних відносинах [180, с. 202].

Також вважаємо доцільним визначити співвідношення таких понять, як «загальний об'єкт злочину» та «об'єкт кримінально-правової охорони». Ці поняття не є тотожними, як про це писав А.А. Піонтковський [176, с. 112]. Тому варто погодитись з думкою А.А. Музики, котрий слушно зазначає, що об'єкт злочину і об'єкт кримінально-правової охорони є різними за обсягом поняттями. Зміст останнього передбачає виникнення кримінально-правових відносин не тільки в разі вчинення злочину, а й тоді, коли у діях чи бездіяльності особи немає ознак складу злочину (наприклад, у випадках необхідної оборони, крайньої необхідності, неосудності особи). Тобто закон про кримінальну відповідальність охороняє коло суспільних відносин, яке є ширшим, ніж та їх сукупність, яку охоплює загальний об'єкт злочинів [208, с. 24].

У науці кримінального права найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів за «вертикально», згідно з якою виділяють загальний, родовий та безпосередній об'єкти злочину [159, с. 111].

Загальний об'єкт утворює сукупність усіх суспільних відносин, що поставлені під охорону чинного закону про кримінальну відповідальність [159, с. 111].

Родовий об'єкт злочину – це об'єкт, яким охоплюється певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною і економічною сутністю суспільних відносин, які через це повинні охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм [159, с. 111]. Одним із основних призначень родового об'єкта злочину є те, що він дає можливість провести класифікацію всіх злочинів і відповідно, сприяє ефективній законотворчості. Як правило, саме за критерієм родового об'єкта злочинів законодавець об'єднав кримінально-правові норми в окремі розділи Особливої частини КК України, до яких включаються, залежно від об'єкта кримінально-правової охорони, нові норми.

Як зазначалось у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, до 2007 р. у КК України від 5 квітня 2001 р. була відсутня норма про кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Проте подібна норма містилася у КК УРСР 1960 р., де була розміщена у главі ІХ «Злочини проти порядку управління». Наявність цієї норми у зазначеній главі пояснювалося тим, що в Радянському Союзі земля знаходилась у власності держави. Тому і вчені, котрі займались вивченням проблем самовільних «захватів» (саме такий термін вживався у ст. 199 КК УРСР 1960 р.) землі, вважали, що такі дії посягають на право державної власності на землю і встановлений порядок надання, розподілу та перерозподілу земель [179, с. 41], і відповідно до цього визначали, що такі дії, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, мають знаходитись серед злочинів, які посягають на встановлений порядок управління. Такої ж думки дотримуються деякі криміналісти і сьогодні [161, с. 211].

Утім, після набуття Україною незалежності та зруйнування монополії права держави на землю, поруч із державною власністю на землю виникли інші форми власності, і тому все більше правників почало схилитися до думки, що таке суспільно небезпечне діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки, має знаходитись саме серед злочинів проти власності, а не проти встановленого порядку

управління. Зокрема, на думку П.С. Матишевського, у зв'язку із зруйнуванням монополії держави на землю, що дало можливість отримати землю у власність громадянам, земля стала товаром, і тому самовільне захоплення землі повинно бути віднесено до злочинів проти власності [195, с. 16]. П.С. Матишевський пропонує віднести самовільне захоплення землі до другої групи злочинів проти власності, в яку мають бути включені злочини, які полягають у заволодінні земельною, лісовою чи водною ділянкою або набуття права на такі об'єкти шляхом насилля чи обману [193, с. 22]. Подібну думку щодо необхідності розміщення такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки, серед злочинів проти власності підтримують і деякі інші криміналісти [301, с. 223; 112, с. 25 – 26; 355, с. 74; 356, с. 122 – 123]. Про те, що самовільне зайняття земельної ділянки порушує перш за все відносини власності на землю, а не управлінські відносини, вказують і деякі вітчизняні вчені, котрі досліджують самовільне зайняття земельної ділянки як адміністративне правопорушення. Так, О.А. Вівчаренко зазначає, що враховуючи об'єкт протиправного посягання, такий проступок, як самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1 КУпАП), має знаходитись у главі 6 «Адміністративні правопорушення, що посягають на власність», а не у главі 7 «Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури» [69, с. 136].

Про правильність включення самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва до розділу VI Особливої частини КК України свідчить і міжнародний досвід регламентації відповідальності за порушення прав на землю. З двадцяти п'яти проаналізованих нами країн, у яких кримінальне законодавство визнає злочином самовільне зайняття земельної ділянки або ж аналогічні йому дії, у кримінальних кодексах вісімнадцяти з них це діяння віднесено до злочинів, які порушують право власності [316, с. 173; 317, с. 207; 368; 371; 373; 329, с. 158 – 159; 364; 323, с. 209; 325; 311, с. 296; 366; 367; 365; 372; 371; 328, с. 71; 330, с. 143].

Самовільне зайняття земельної ділянки залишилося серед злочинів, які посягають на порядок управління, лише у країнах на кшталт Білорусії, в якій ще й досі існує монополія держави на володіння, користування та розпорядження землею

[321, с. 413]. У КК РФ на сьогодні відсутнє таке діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки. Проте численні російські криміналісти вказують на необхідність включення цього діяння до числа кримінально караних, при цьому вважаючи необхідним розміщення такої норми саме серед злочинів проти власності [58, с. 150; 129, с. 16; 156, с. 93; 186, с. 186; 276, с. 83]. А у Кодексі РФ про адміністративні правопорушення таке діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 7.1), вже сьогодні розміщене серед деліктів, які посягають на власність.

Спірним і до сьогодні залишається питання, в якому розділі КК України має знаходитися норма, що передбачає відповідальність за самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці. Не сприяє вирішенню цієї проблеми і саме конструювання ч. 3 ст. 197-1 КК України. З буквального тлумачення диспозиції цієї норми випливає, що кримінально караним може бути і самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, вчинене особою, котра не скоювала безпосередньо самовільне зайняття земельної ділянки. Дійсно, з огляду на таке формулювання, основним об'єктом охорони від цих дій можна було б вважати встановлений порядок будівництва будівель чи споруд на земельній ділянці. Але чи справді це так? Адже злочин з таким основним безпосереднім об'єктом мав би знаходитися скоріше серед злочинів, які посягають на встановлений порядок управління. Тому можна зрозуміти твердження О.О. Дудорова і М.І. Мельника, котрі вважають, що злочин, передбачений ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, посягає на встановлений законодавством порядок будівництва на земельних ділянках відповідних об'єктів (будівель та споруд) і цьому злочині не місце серед злочинів проти власності [101, с. 33]. Але чому ж тоді цей злочин розташований серед злочинів проти власності?

Ми вважаємо, що законодавець, встановлюючи кримінальну відповідальність за вчинення самовільного будівництва, мав на меті перш за все захистити право на землю, пов'язуючи ці дії з самовільним зайняттям земельної ділянки, а будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці мало бути звичайною кваліфікуючою ознакою. Якщо б законодавець справді основним об'єктом злочину вважав встановлений порядок будівництва, а не право на землю, то він у ч. 3 ст. 197-1 КК

України вказав би лише на самовільне будівництво, не згадуючи про самовільне зайняття земельної ділянки. Норма ж, яка діє, незважаючи на суттєві недоліки законодавчої техніки щодо конструювання кваліфікуючих ознак, чітко дає зрозуміти, що ключовим все ж таки є самовільне зайняття земельної ділянки, а самовільне будівництво має розумітися як кваліфікуюча ознака, яка хоч і має зовсім іншу форму об'єктивної сторони, проте нерозривно пов'язана з порушенням прав на землю та вказує на вищий рівень суспільної небезпеки самовільного зайняття земельної ділянки, оскільки особа, котра вчинила такі дії, свідомо ставить себе на місце власника, використовуючи його право на забудову земельної ділянки.

Отже, враховуючи положення Конституції України, ЗК України, ЦК України, а також міжнародний досвід регламентації відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, вважаємо правильним рішення Верховної Ради України про включення такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на них, саме до розділу VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності».

Незважаючи на те, що у ст. 316 ЦК України чітко вказано поняття права власності як права особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, визначення родового об'єкта злочинів проти власності є досить дискусійним питанням. Це пов'язано з неоднаковим трактуванням поняття власності різними вченими. Одні науковці розуміють власність як суто економічну категорію, яка забезпечує власнику можливість використовувати майно на власний розсуд і у своїх інтересах. Інші – як юридичну, ототожнюючи її з правом власності, змістом якого є відносини з приводу володіння, користування та розпорядження майном.

Так само й у науці кримінального права, залежно від ставлення того чи іншого криміналіста до поняття власності, визначається і родовий об'єкт злочинів проти власності. Зокрема, П.С. Матишевський та М.І. Мельник вважають, що злочини проти власності посягають перш за все на право власності [195, с. 21; 216, с. 462]. Проте інші криміналісти займають протилежну позицію. Так, Л.М. Кривоченко вважає, що злочини проти власності посягають перш за все на

власність як частину економічних відносин, як основу економічної самостійності держави [165, с. 492]. Схоже бачення проблеми і в О.І. Бойцова, котрий розуміє під родовим об'єктом злочинів проти власності економічну систему, а точніше, сукупність структуруючих її суспільних відносин по виготовленню, розподілу і вживанню матеріальних благ [58, с. 12].

Останню позицію підтримують і провідні фахівці у галузі цивільного права, котрі вважають, що власність є економічною категорією і співвідноситься зі власністю в юридичному розумінні, як частина з цілим [282, с. 5; 350, с. 287]. При цьому правове регулювання економічних відносин власності породжує утворення права власності, за допомогою якого утверджується панування власника над належними йому речами та його повноваження з володіння, користування та розпорядження ними [150, с. 295 – 296].

На такій позиції стоїть і А.П. Севрюков, котрий зазначає, що право власності є лише юридична форма, зміст якої складають суспільно-виробничі відносини власності, і відповідно закон про кримінальну відповідальність, охороняючи форму, тим самим, перш за все, охороняє вказаний сутнісний соціальний зв'язок [280; с. 46]. Проте той же А.П. Севрюков вказує, що лише будучи врегульованими нормами права, фактичні економічні відносини набувають правової форми [280, с. 46].

З огляду на це, ми вважаємо, що у кримінально-правовому аспекті власність слід розглядати у комплексному підході з урахуванням як економічного, так і юридичного розуміння власності. Як влучно зазначає В.О. Навроцький, будь-який із злочинів проти власності порушує, обмежує чи робить неможливою реалізацію прав власника з володіння, користування майном (порушує право власності в юридичному розумінні) й разом з тим вилучає це майно з відносин виробництва, розподілу, обміну, споживання (порушує право власності в економічному розумінні) [211, с. 218]. Злочини проти власності позбавляють власника або законного володільця фізичної можливості реалізувати своє право власності або володіння, хоча воно за будь-яких обставин залишається за власником чи володільцем (виняток становлять випадки шахрайства та вимагання).

Розвиваючи концепцію власності, правники виділили право власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність матеріальних благ конкретним суб'єктам, у тому числі визначають підстави та умови виникнення у них такого права щодо цих благ. Такі правові норми у своїй сукупності утворюють відповідний інститут права власності [350, с. 281]. Право власності у суб'єктивному значенні – це передбачене і гарантоване законом право конкретного суб'єкта-власника (громадянина, колективного утворення, держави) здійснювати володіння, користування, розпорядження та інші можливі правомочності щодо належного майна [350, с. 283]. На думку П.С. Матишевського, саме на право власності у суб'єктивному розумінні посягають злочини проти власності. Вчений зазначав, що злочини проти власності посягають не на фактичні відносини, а лише на одну їх частину – на право власності, у відповідності до якого здійснюється володіння, користування і розпорядження майном, або іншими словами – на право власності у суб'єктивному значенні [195, с. 12].

Підтримуючи точку зору П.С. Матишевського щодо необхідності включення самовільного зайняття земельної ділянки до розділу Особливої частини КК України «Злочини проти власності», ми не можемо повністю поділяти думку про те, що всі злочини, розташовані в цьому розділі, можуть посягати виключно на право власності, адже користування та володіння майном не обмежується лише правом власності [140, с. 74 – 83].

Слід погодитись з ученими, котрі вважають, що при такому трактуванні родового об'єкта злочинів проти власності ми будемо вимушені констатувати той факт, що кримінально-правовому захисту підлягають лише права *власника* майна, у той час як поза межами кримінально-правової охорони опиняться суспільні відносини, які складаються між учасниками речових відносин, котрі не є власниками (орендодавець і орендар, заставодавець і заставодержатель тощо) [9, с. 433 – 434; 165, с. 133].

За вдалим висловом О.І. Бойцова, незважаючи на те, що за кожним із речових

прав «маячить» постать власника, кримінальному переслідуванню мають підлягати посягання, пов'язані не тільки з порушенням *прав власника*, але й володарів *інших речових прав* [58, с. 59 – 60].

Яскравим підтвердженням цього є ст. 197-1 КК України. У ч. 1 цієї статті чітко визначено, що поруч із власником, потерпілим від цього злочину може бути визнаний і законний володілець, що ставить під сумнів вищенаведене визначення родового об'єкта злочинів проти власності, вказане П.С. Матишевським, яке необґрунтовано звужує коло суспільних відносин, котрі повинні охоронятися кримінальним законодавством.

Слід також зазначити, що сфера відносин, які повинні охоронятися законом про кримінальну відповідальність, не повинна обмежуватися лише речовими правами (правом власності, правом на чужі речі), адже ті ж відносини «орендодавець-орендар» і «заставодавець-заставодержатель», про які веде мову Н.О. Антонюк [9, с. 433 – 434], за своєю юридичною природою є зобов'язальними, що підтверджують і норми цивільного права. У ЦК України оренда (найм) та концесія земельної ділянки регулюються розділом III книги 5 «Зобов'язальне право». Це вказує на те, що розділом VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності», крім права власності та речових прав на чуже майно, мають охоронятися і зобов'язальні права.

Враховуючи представлені вище аргументи, ми приходимо до висновку, що *родовим об'єктом злочинів, передбачених розділом VI Особливої частини КК України, є врегульовані законом суспільні відносини власності як економічної категорії, яка забезпечує власникові або законному володільцеві можливість використовувати майно на власний розсуд і у своїх інтересах, і які виникають з приводу права власності як сукупності володіння, користування та розпорядження майном, або ж інших речових чи зобов'язальних прав, передбачених законодавством.*

Утім, незважаючи на всю важливість правильного визначення загального та родового об'єкта злочину, найбільше значення як з практичної, так і з теоретичної точки зору має правильне визначення безпосереднього об'єкта злочину. Під

безпосереднім об'єктом слід розуміти ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини КК і яким завдається шкода злочином, що підпадає під ознаки конкретного складу злочину [159, с. 112].

Для більш повного розуміння безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, нам потрібно проаналізувати земельні відносини, оскільки саме вони охороняються цією нормою.

Відповідно до ст. 2 ЗК України земельні відносин – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Але це положення закону було піддано критиці з боку фахівців у галузі земельного права. Зокрема, В.І. Андрейцев зазначає, що таке визначення земельних відносин є некоректним і неповним, позбавляє можливостей їх адекватного і реального втілення, оскільки воно може бути застосоване тільки до однієї групи відносин – тобто відносин права власності на землю [6, с. 14].

На наш погляд, більш вдалим є визначення земельних відносин, яке дає О.Г. Бондар, котрий трактує земельні відносини як вольові суспільні відносини з приводу землі як основного національного багатства, як особливого об'єкта речових та зобов'язальних прав, як об'єкта й засобу господарювання і здійснення інших видів суспільної діяльності та як об'єкта державного управління й охорони [59, с. 82]. Таке визначення враховує позиції як Конституції України, визнаючи землю основним національним багатством; ЦК України, визнаючи землю особливим об'єктом речових прав та зобов'язальних прав; так і специфіку ЗК України, визнаючи землю об'єктом і засобом господарювання. Визначаючи безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, ми будемо спиратися саме на таке визначення земельних відносин.

При аналізі безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, слід виходити з того, що ним є суспільні відносини, які мають певну структуру, котра являє собою цілісну систему елементів, що її утворюють, відповідним чином взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою [299, с. 16 – 17]. Тому заподіяння шкоди будь-якому елементу суспільних відносин тягне за собою

заподіяння шкоди і самим суспільним відносинам як цілісній системі. На наш погляд, найбільш оптимальну структуру суспільних відносин запропонував В.К. Глістін, котрий включав до структури суспільних відносин суб'єкт суспільних відносин, соціальний зв'язок (зміст) між учасниками відносин та предмет суспільних відносин [82, с. 30].

Суб'єкт, чи суб'єктний склад відносин – це сукупність учасників певних відносин (не менше двох – уповноважений і зобов'язаний) [284, с. 377]. Для того щоб правильно визначити суб'єктний склад будь-яких відносин, необхідно звертатися до нормативно-правових актів, які регулюють певне коло суспільних відносин, адже, як влучно зазначає В.Я. Тацій, визначення кола суб'єктів суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, є виключним правом законодавця, оскільки з цим нерозривно пов'язане і питання тих суспільних відносин, які ставляться під охорону (в якості об'єкта) кримінального закону [299, с. 24].

Обсяг дисертації не дозволяє в повному обсязі розглянути питання суб'єктів земельних відносин. Проте суб'єкти відповідних суспільних відносин, а також потерпілі від злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, розглядалися нами в наукових статтях [205, с. 145 – 154]. З огляду на це, вважаємо достатнім обмежитися коротким аналізом основних положень щодо можливих суб'єктів земельних відносин.

Відповідно до ч. 2 ст. 2 ЗК України суб'єктами земельних відносин є: громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

У ЗК України поряд з відносинами, які виникають з приводу права власності на землю, вказані відносини землекористування. Правовідносини землекористування згідно із ЗК України можна поділити на: а) земельні відносини постійного землекористування; б) земельні відносини тимчасового землекористування або орендні земельні відносини.

Земельні відносини постійного землекористування за суб'єктним складом можуть виникати згідно з чинним ЗК України переважно лише стосовно

підприємств, установ та організацій, які належать до державної або комунальної власності. Земельні відносини постійного землекористування громадян можуть виникати лише за юридичних обставин, визначених законом [6, с. 29].

Право орендного землекористування регламентується ЗК України, Законом України № 161-XIV від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі» та ЦК України. Згідно зі ст. 1 Закону України № 161-XIV від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі» оренда землі – це засноване на договорі платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності [252]. В.І. Андрейцев на основі аналізу нормативно-правових актів, які регулюють оренду землі, за суб'єктним складом допускає виникнення земельних орендних правовідносин за участю: громадян, осіб без громадянства, іноземних громадян, юридичних осіб України; іноземних юридичних осіб, міжнародних об'єднань і організацій; іноземних держав, релігійних організацій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування, районних, обласних, Київської, Севастопольської державних адміністрацій, Ради міністрів АРК, Кабінету Міністрів України, юридичних осіб відповідно до статутної діяльності, фізичних осіб, котрі мають необхідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві [6, с. 30].

Наступним структурним елементом суспільних відносин є їх *предмет*. Предметом суспільних відносин називають усе те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують відносини [82, с. 47]. Стаття 197-1 КК України визнає предметом суспільних відносин землю як основне національне багатство України. Поняття землі наведено у ст. 1 Закону України № 962-IV від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель», де вказано, що земля – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею [254].

Останнім елементом суспільних відносин є *соціальний зв'язок*, або *зміст* суспільних відносин. В.К. Глістін зазначає, що зміст зв'язку між суб'єктами слід розглядати тільки як конкретну взаємодію суб'єктів з приводу конкретних предметів [82, с. 63]. Аналіз ст. 197-1 КК України дає підстави дійти висновку, що

змістом цих суспільних відносин є:

- 1) право власності на земельну ділянку;
- 2) право законного володіння земельною ділянкою.

Право власності на землю з об'єктивної точки зору варто розглядати як систему легалізованих у державі спеціально-правових норм, які регулюють відносини власності на землю, установлюють форми та процедури набуття й оформлення прав на земельні ділянки, а також порядок здійснення уповноваженими особами наданої (набутої) правосуб'єктності щодо належних їм земель і земельних ділянок та захист їх прав і законних інтересів в установлених процедурах й організаційно-правових формах. Зміст права власності традиційно розкривається через правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження тими чи іншими об'єктами. Зазначена тріада правомочностей власника притаманна і праву земельної власності. Проте належність зазначених правомочностей власникам земельних ділянок та їх здійснення має цілий ряд істотних особливостей. Вони обумовлені тим, що земельні площі та відособлені ділянки землі як об'єкти права власності мають не тільки господарсько-економічну цінність, а й виконують поселенські, комунікаційні, просторово-територіальні, екологічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, культурні та інші функції. З огляду на ці та інші особливості земельних об'єктів, земельно-правові норми містять певні обмеження щодо здійснення правомочностей власності на землю [215, с. 207].

Право володіння надає власнику земельної ділянки можливість здійснювати господарське «панування» над земельною ділянкою і поширювати свою владу на інших осіб, усуваючи їх від привласнення її корисних властивостей. Природно, що фактичне володіння тією чи іншою земельною ділянкою робить можливим здійснення інших правомочностей: користування та розпорядження нею. Відомо, що не можна використовувати земельну ділянку, не маючи господарського або фактичного панування над нею. Проте правомочність власника земельної ділянки як об'єкта права власності має певну своєрідність. Це викликано невід'ємністю земельної ділянки від навколишнього природного середовища, їх екологічним взаємозв'язком, неможливістю її вилучення та переносу, скажімо, в інше місце.

Наявність земельної ділянки у власності не завжди супроводжується фактичним володінням нею, тобто знаходженням її при власникові. Власник володіє земельною ділянкою без відриву від природного середовища, спираючись на юридичний титул, тобто правову підставу правомірного володіння [117, с. 89].

Право володіння однією і тією ж земельною ділянкою може належати і власникові, і особі, якій власник передав земельну ділянку за договором. Тут володіння не відокремлюється від права власності, бо власник має, згідно із законом, право на витребування земельної ділянки з чужого незаконного володіння. Разом з тим, право володіння осіб, котрі не є власниками, істотно відрізняється від права володіння власника. Право володіння цих осіб має похідний характер. Власнику, окрім права володіння, належать також правомочність користування та розпорядження. Інші ж володарі, як правило, повністю позбавлені права розпорядження і мають право користування в межах, встановлених договором із власником (наприклад, оренда земельної ділянки) [118, с. 207 – 208].

Право користування означає цільове виробниче чи інше особисте використання земельної ділянки для певних життєво необхідних потреб з метою задоволення економічних, соціальних і духовних потреб власника чи землекористувача. Законним користувачем може бути не лише землевласник, а й інша особа, котрій це право надане договором, законом чи адміністративним актом.

Право користування земельною ділянкою її власником відрізняється від права використання земельних ресурсів невластником. Воно, як і інші правомочності власника, на відміну від використання земельної ділянки невластником, не може бути обмежене будь-якими термінами, здійснюється ним самостійно або через уповноважених представників і не припускає втручання у реалізацію функцій, пов'язаних з користуванням земельною ділянкою, інших суб'єктів права [118, с. 89 – 90].

Як випливає з положень ст. ст. 92-93 ЗК України, *використання* земельної ділянки невластником розуміє наявність у нього не лише притаманної власнику правомочності *користування*, а й права *володіння* земельною ділянкою.

Право розпорядження визначається як визнані за власником та гарантовані

законом можливості здійснення дій, спрямованих на встановлення правової належності та юридичної долі земельної ділянки. Розпорядження землею – це основна правомочність, яка в повному обсязі може належати лише її власникові і не може бути повністю передана іншій особі без зміни самого суб'єкта права власності [357, с. 9]. І.І. Каракаш слушно зазначає різницю правомочності розпорядження об'єктами права власності у цивільному і земельному праві: у цивільному праві до змісту права розпорядження часто включається здійснення дій, спрямованих на визначення фактичної долі майна, тобто здійснення фактичного розпорядження речами шляхом їх споживання, залишення без належності, викидання, переробки тощо. Розпоряджатися земельними ділянками подібним чином фактично неможливо і юридично неприпустимо [215, с. 209].

Крім того, зазначимо, що ст. ст. 86 – 89 ЗК України регулюють правомочності власника на землю у випадках, коли існує спільна часткова або спільна сумісна власність на землю.

У диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України визначено, що поруч із власником земельної ділянки потерпілими можуть бути і законні володільці земельної ділянки, котрі не мають всієї «тріади» правомочностей (володіння, користування та розпорядження) щодо земельної ділянки.

Право володіння веде свій початок з часів римського права. Володіння у римському праві визнавалося як самостійний правовий інститут поруч із правом власності та правом на чужі речі [231, с. 302]. Д.В. Дождев відзначає, що римляни відрізняли титульне володіння та безтитульне володіння [98, с. 368]. Рецепцію цих положень римського приватного права ми можемо зустріти й у ЦК України. Ч. 1 ст. 397 та ст. 400 ЦК України присвячені фактичному володінню (безтитульному), а ч. 2 ст. 397 та ст. 398 ЦК України присвячені не фактичному володінню, а праву володіння, тобто титульному. Нас цікавить саме право володіння (титульне володіння), оскільки у ст. 197-1 КК України мова йде саме про законного володільця, а не фактичного. Ученими-цивілістами, на підставі дослідження ст. 398 ЦК України, законне володіння визнається як володіння, яке спирається на відповідний правовий титул і виникає на підставі договору або на іншій підставі,

передбаченій законом [196, с. 92].

Після визначення всіх структурних елементів об'єкта злочину необхідним є визначення «механізму» заподіяння йому шкоди. Аналіз усіх елементів досліджуваних суспільних відносин дає змогу дійти висновку, що шкода суспільним відносинам, поставленим під охорону ст. 197-1 КК України, настає внаслідок зміни соціального зв'язку, а саме: порушуються суспільні відносини власності на землю, які забезпечують суб'єктам цих відносин можливість реалізовувати право власності чи право законного володіння земельною ділянкою згідно з чинним законодавством. Шкода об'єкту злочину може бути завдана «зсередини», коли сам учасник «виключає себе» з суспільного відношення, або «ззовні», коли посягання на соціальний зв'язок здійснює особа, котра не є учасником суспільних відносин [299, с. 66 – 67]. У нашому випадку посягання на соціальний зв'язок переважно здійснюється «ззовні», тобто особою, котра не є учасником конкретних суспільних відносин, які виникають з приводу права власності або законного володіння землею. Зазначимо, що внаслідок вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, інколи може порушуватися і предмет суспільних відносин (псування, засмічення, забруднення, нераціональне використання земель).

Слід зазначити, що саме безпосередній об'єкт злочину слугує основою для класифікації об'єктів по горизонталі. Сутність цієї класифікації полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виокремлюють основний і додатковий об'єкти. Основним безпосереднім об'єктом злочину є ті суспільні відносини, які перш за все намагається захистити законодавець, ставлячи їх під кримінально-правову охорону. Додатковим безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, яким поряд із основним об'єктом завдається або виникає загроза заподіяння шкоди. Додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: обов'язковий (необхідний) і необов'язковий (факультативний). Додатковий обов'язковий об'єкт – це такий об'єкт, що в даному складі злочину страждає завжди, у будь-якому випадку вчинення певного злочину. Додатковий факультативний об'єкт – це такий об'єкт, який при скоєнні певного злочину може існувати поряд з основним, а може бути

відсутнім [159, с. 100 – 101].

Як ми вже зазначали, на підставі аналізу норм кримінального та земельного законодавства можна дійти висновку, що безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є земельні відносини. Проте земельні відносини – це досить широке коло суспільних відносин, яке охоплює різні сфери життєдіяльності людини. Враховуючи це, для визначення основного та додаткового безпосередніх об'єктів аналізованого злочину ми використали класифікацію земельних відносин. При цьому найбільш переконливою нам видається класифікація, запропонована І.І. Каракашем та О.О. Погрібним. Ці правники виділили три групи земельних відносин:

- 1) відносини власності на землю та землекористування;
- 2) управлінські земельні відносини;
- 3) землеохоронні земельні відносини [1, с. 86].

Запропонована класифікація дає змогу чітко побачити все розмаїття сфер суспільного буття, яких торкаються земельні відносини. З одного боку, це відносини, які забезпечують відповідним суб'єктам право власності на землю та право землекористування; з іншого – це діяльність держави щодо регулювання багатобарвного спектру земельних відносин; і, по-третє, – це діяльність по охороні землі як основного національного багатства.

Розміщення ст. 197-1 КК України у розділі VI Особливої частини КК України та вказівка на потерпілих, котрими можуть бути власник або законний володілець земельної ділянки, дає підстави зробити висновок, що основним об'єктом охорони цієї кримінально-правової норми є перша група наведених вище земельних відносин.

Отже, на підставі проведеного вище аналізу структурних елементів суспільних відносин, поставлених під охорону ст. 197-1 КК України, можна зробити висновок, що *основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний*

розсуд та у своїх інтересах.

Вживання нами терміна «землекористувач», на відміну від терміна «законний володілець», що використовувався при характеристиці родового об'єкта злочинів проти власності та який вказаний у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України, пояснюється намаганням врахувати специфіку земельних відносин та положень земельного законодавства. У ЗК України та інших нормативно-правових актах, які регулюють земельні відносини, вживається саме термін «землекористувач», а не «законний володілець». З огляду на це ми вважаємо, що хоча законодавець вживає у ч. 1 ст. 197-1 КК України термін «законний володілець», більш правильним при характеристиці безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину є вживання саме терміну «землекористувач», а термін «законний володілець» більш доцільним бачиться використовувати при характеристиці родового об'єкта злочинів проти власності.

Другу групу земельних відносин, яку становлять управлінські земельні відносини, ми відносимо до додаткового обов'язкового об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, оскільки в кожному випадку самовільного зайняття земельної ділянки порушується юридично закріплений порядок надання земельних ділянок у власність чи землекористування. Треба зазначити, що основна відмінність між ст. 197-1 КК України та ст. 199 КК УРСР 1960 р. полягає якраз у тому, що в радянські часи саме управлінські відносини визнавалися основним безпосереднім об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки, а права землекористувачів були лише факультативним об'єктом злочину.

Крім того, суспільні відносини, які охороняють встановлений порядок будівництва будівель чи споруд на земельній ділянці, слід вважати додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України.

Додатковим факультативним об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, можуть також бути відносини у сфері цільового та раціонального використання й охорони земельних ділянок, суспільні відносини у сфері державного регулювання оподаткування і формування прибуткової частини

бюджету, екологічної безпеки, охорони надр тощо.

Але визначенням суспільних відносин, які поставлені під охорону ст. 197-1 КК України, дослідження об'єкта аналізованого злочину не закінчується, оскільки у диспозиції ст. 197-1 КК України прямо вказано на ще один елемент об'єкта злочину – предмет.

Питання предмета злочину є спірним у науці кримінального права. Дискусійним, зокрема, є питання, що стосується поняття предмету злочину, місця предмета в структурі складу злочину, співвідношення з предметом суспільних відносин.

Ми підтримуємо вчених, котрі вважають, що предмет злочину є факультативною ознакою об'єкта злочину.

На нашу думку, найбільш повне та правильне визначення предмета злочину запропонував Є.В. Лашук, котрий вказує, що предмет злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину, яка знаходить свій прояв у матеріальних цінностях (котрі людина може сприймати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), з приводу яких та (або) шляхом безпосереднього впливу на які вчинюється злочинне діяння [181, с. 59]. Предмет злочину – це така ознака, яка завжди безпосередньо названа у кримінальному законі, й у цих випадках він виступає як необхідна ознака складу злочину [299, с. 47].

Якщо предметом суспільних відносин ми визнали землю як основне національне багатство України, то предметом злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, є земельна ділянка. Поняття земельної ділянки наведено у ч. 1 ст. 79 ЗК України, де зазначено, що земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Земельна ділянка є одним із видів нерухомого майна. Майно – це речі матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру.

До фізичних ознак належить те, що вказані речі можуть бути вилучені з володіння законного власника або пошкоджені чи знищені.

Економічними ознаками таких речей є те, що вони повинні мати мінову та споживчу вартість.

Юридична ознака означає, що право на майно належить певному власникові на законній підставі, для суб'єкта злочину воно є чужим. Не є чужою для кожного з подружжя земельна ділянка, яка нажита подружжям за час шлюбу і яка знаходиться в спільній сумісній власності громадян. Але не є власником земельної ділянки колективних підприємств, підприємств, які засновані на власності об'єднань громадян, акціонерних товариств, члени (акціонери) цих підприємств, об'єднань і товариств, а тому самовільне зайняття такої земельної ділянки утворює злочин, передбачений ст. 197-1 КК України.

В.І. Андрейцев виділив наступні основні ознаки земельної ділянки, які в сукупності найбільш повно характеризують її як предмет злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, розкриваючи її фізичну, економічну та юридичну ознаку:

- 1) поверхнева частина, у тому числі ґрунтового покриву відповідної категорії земель;
- 2) просторово визначена територія на місцевості;
- 3) індивідуально визначена і юридично відособлена частина відповідних земель;
- 4) належність частини території на відповідному юридичному титулі – права власності, права користування, у тому числі на праві земельного сервітуту, конкретній юридичній чи фізичній особі;
- 5) використання такої ділянки здійснюється відповідно до цільового функціонального призначення;
- 6) межі земельної території визначаються на місцевості відповідно до затвердженої в установленому порядку землевпорядної документації та правовстановлюючих документів (державного акта, договору, сертифіката тощо) [6, с. 151].

Відповідно до ст. 79 ЗК України право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (ґрунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Згідно з цією ж нормою право

власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, який знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

О.І. Бородкін і О.Й. Качмар вказують, що невирішеними залишилися питання кваліфікації дій, пов'язаних з виходом власником (користувачем) земельної ділянки за межі земельної ділянки, яка йому належить (наприклад, шляхом будівництва житла за межами відведеної для цього земельної ділянки) [61, с. 5 – 10]. Для констатації наявності складу злочину в цьому випадку необхідним є вирішення питання, чи може бути визнана частина земельної ділянки предметом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, адже у ст. 197-1 КК України вказано лише на земельну ділянку і нічого не зазначено про можливість самовільного зайняття частини земельної ділянки. Деякі вчені пропонували вказати безпосередньо у диспозиції кримінально-правової норми, яка передбачає кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, можливість незаконного зайняття всієї або частини земельної ділянки [102, с. 6 – 7; 112, с. 28]. Але ми вважаємо, що таке уточнення буде зайвим. У законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки не йдеться про те, що ці дії проявляються виключно у заволодінні цілою земельною ділянкою, а натомість вказано, що це правопорушення проявляється у будь-якому фактичному використанні земельної ділянки. Безсумнівно, що використання частини земельної ділянки (наприклад, будівництво частини будинку за межами відведеної земельної ділянки) свідчить і про використання чужої земельної ділянки взагалі. Державний комітет України по земельних ресурсах у листі № 268 від 22 серпня 2003 р. «Щодо застосування ст. 53-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення» з цього приводу зазначив, що у випадках, коли буде встановлено, що землекористувач самовільно змінив межі земельної ділянки, приєднавши частину суміжних земель до своєї ділянки, то в даному випадку фіксується самовільне зайняття земельної ділянки із застосуванням заходів адміністративного впливу до порушника земельного законодавства. Тому, спираючись на вищезазначене, ми вважаємо, що випадки використання частини чужої земельної ділянки мають кваліфікуватися як

самовільне зайняття земельної ділянки. Цей висновок підтверджується судовою практикою. Так, Роменським міськрайонним судом Сумської області громадянку К. було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. Суд кваліфікував як самовільне зайняття земельної ділянки дії винної, котра захопила частину земельної ділянки, на яку не оформила право користування [37].

Спірним є питання про предмет злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України. В юридичній літературі висловлена думка про неправильність визнання предметом аналізованого злочину будівель і споруд на тій підставі, що предметом злочину є речі і неуречевлене майно, через вплив на які заподіюється шкода об'єкту кримінально-правової охорони, а під час самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці шкода власникові останньої заподіюється через вплив саме на земельну ділянку, яка наділена всіма ознаками предмета злочину проти власності [9, с. 79].

Але аналіз диспозиції ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України та визначення предмета злочину, до якого ми приєдналися, дає підстави дійти висновку, що предметом злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, є саме будівлі та споруди. Будівництво *будівель* та *споруд* порушує відносини з приводу розпорядження самовільно зайнятою земельною ділянкою, тобто завдає шкоду суспільним відносинам власності на землю.

Будівлі – це споруди, що складаються з несучих та огорожувальних або сполучених (несуче-огорожувальних) конструкцій, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення устаткування, тварин, рослин, а також предметів. До будівель відносяться: житлові будинки, гуртожитки, готелі, ресторани, торговельні будівлі, промислові будівлі, вокзали, будівлі для публічних виступів, для медичних закладів та закладів освіти та інше.

Інженерні споруди – об'ємні, площинні або лінійні наземні, надземні або підземні будівельні системи, що складаються з несучих та в окремих випадках огорожувальних конструкцій і призначені для виконання виробничих процесів різних видів, розміщення устаткування, матеріалів та виробів, для тимчасового

перебування і пересування людей, транспортних засобів, вантажів, переміщення рідких та газоподібних продуктів та інше [248]. До інженерних споруд відносяться: транспортні споруди (залізниці, шосейні дороги, злітно-посадкові смуги, мости, естакади тощо), трубопроводи та комунікації, дамби, комплексні промислові споруди, спортивні та розважальні споруди та інше.

2.2. Об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва

Розуміння суті будь-якого злочину неможливе без правильного визначення його об'єктивної сторони. Встановлення об'єктивної сторони є важливим чинником для правильної кваліфікації діяння, відмежування злочинів від адміністративних, дисциплінарних чи інших правопорушень.

Об'єктивна сторона злочину – це процес суспільно небезпечного та протиправного посягання на охоронювані кримінальним законом інтереси, який розглядається з його зовнішнього боку, з точки зору послідовного розвитку тих подій та явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта та закінчуються настанням злочинного результату [169, с. 9]. До ознак об'єктивної сторони злочину зазвичай включають діяння (дія чи бездіяльність), наслідок, причинний зв'язок, спосіб, знаряддя і засоби, місце, час, обстановку вчинення злочину. Найпоширенішою класифікацією ознак об'єктивної сторони є класифікація, згідно з якою виділяють її обов'язкові та факультативні ознаки. Слід зазначити, що питання про те, які ознаки слід відносити до обов'язкових, а які – до факультативних, є дискусійним у кримінальному праві. Найбільш спірним є питання про те, чи є суспільно небезпечні наслідки та причинний, або причиновий, зв'язок між діянням та наслідками обов'язковими ознаками об'єктивної сторони, притаманними будь-якому злочину. Деякі криміналісти вважають, що суспільно небезпечні наслідки є обов'язковим елементом об'єктивної сторони злочину і відстоюють позицію, згідно з якою кожен злочин спричиняє певні суспільно небезпечні наслідки [104, с. 137; 194, с. 79; 217, с. 191]. Інші правники зазначають, що лише діяння є обов'язковим елементом об'єктивної сторони, притаманним будь-якому злочину [4, с. 81; 159, с. 117; 190, с. 264; 199, с. 101]. Вирішуючи це дискусійне питання, слід погодитись зі слушною думкою В.М. Кудрявцева, котрий відрізняє поняття об'єктивної сторони злочину взагалі та об'єктивної сторони конкретного складу злочину. Об'єктивна сторона злочину включає в себе ознаки, що притаманні всім без винятку злочинам, передбаченим Особливою частиною КК,

а об'єктивна сторона конкретного складу злочину передбачає ознаки, що є обов'язковими для злочину, який описаний у диспозиції конкретної кримінально-правової норми [169, с. 43]. Ми поділяємо таку думку і вважаємо, що суспільно небезпечне діяння є єдиною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони всіх без винятку складів злочинів, а всі інші ознаки можуть бути обов'язковими для конкретних складів злочину. Слід зазначити, що ця дискусія породила іншу дискусію. Йдеться про поділ складів злочину на так звані «формальні» та «матеріальні». Злочини з матеріальним складом – це такі злочини, для об'єктивної сторони яких диспозиція статті КК вимагає встановлення не тільки діяння (дії або бездіяльності), але й настання суспільно небезпечних наслідків, а злочини з формальним складом – це такі злочини, для наявності об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення лише діяння (дії або бездіяльності) [159, с. 134]. Аналіз ст. 197-1 КК України свідчить про те, що ознаки об'єктивної сторони цього злочину закріплені в законі за допомогою вказівки на: 1) суспільно небезпечне діяння (самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво); 2) суспільно небезпечні наслідки (завдання значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки). Це положення дає підстави дійти висновку, що злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, є злочином із матеріальним складом, обов'язковими ознаками якого є діяння, наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками.

Як відомо, формами злочинного діяння виступають дія та бездіяльність. Суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 197-1 КК України, виражається у формі активних дій – самовільного зайняття земельної ділянки (у ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України) та самовільного будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках (у ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України). Це положення викликає необхідність дослідження понять самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва.

До 2003 р. в Україні на законодавчому рівні було відсутнє визначення самовільного зайняття земельної ділянки. Така ситуація не сприяла уніфікованому трактуванню цього поняття та ускладнювала притягнення винних до

відповідальності. Цю проблему мало вирішити прийняття Закону України № 963-IV від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель», в якому було наведено дефініцію самовільного зайняття земельної ділянки.

Проте з приводу цієї дефініції досить тривалий час точилися жваві дискусії. Багато правників, у тому числі вчені-криміналісти [8, с. 83; 101, с. 29 – 30], фахівці у галузі земельного права [173, с. 6; 357, с. 9], практикуючі юристи [63, с. 52; 155, с. 12 – 13; 344, с. 26 – 27] звертали увагу на недосконалість нормативного визначення самовільного зайняття земельної ділянки. Тому, з урахуванням численних зауважень щодо визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки, Верховна Рада України внесла зміни до законодавства, які заклали у поняття «самовільне» принципово інший зміст у порівнянні з визначенням, яке існувало раніше. Для того щоб зробити висновок щодо обґрунтованості введених законодавцем змін, доцільним є детальний розгляд діючого поняття самовільного зайняття земельної ділянки і поруч з цим проведення аналізу того, наскільки законодавець врахував пропозиції теоретиків та практиків щодо вдосконалення раніше діючої норми.

Для вирішення цього завдання перш за все необхідним є наведення дефініцій самовільного зайняття земельної ділянки, які давалися у відповідних нормативно-правових актах.

Відповідно до ст. 1 Закону України № 963-IV від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель» самовільним зайняттям земельної ділянки визнавалися будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та його державної реєстрації. Відповідно ж до ст. 1 Закону України № 271-VI від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування

про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Для більш повного, всебічного та об'єктивного аналізу цих визначень слід застосувати метод аналізу і «розчленувати» їх зміст на дві своєрідні групи, адже диспозиції обох визначень самовільного зайняття земельної ділянки складаються з двох частин, які описують:

- 1) дії, які утворюють зайняття земельної ділянки;
- 2) підстави, за яких таке зайняття земельної ділянки має вважатися самовільним.

Відповідно до тлумачення словників «зайняти» – це: 1) брати що-небудь для користування, закріплювати за собою або кимось, розташовуватися де-небудь; 2) захоплювати який-небудь населений пункт, територію, місцевість тощо [67, с. 298]. Практика свідчить, що найчастіше ці дії виявляються в обробленні земельної ділянки з подальшим вирощуванням на ній сільськогосподарських культур із наступним зняттям урожаю (див. Додаток Е). Так, Міловським районним судом Луганської області громадянина О. було засуджено за вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 197-1 КК України. Ці дії виразилися в тому, що засуджений спочатку самовільно розорав земельну ділянку, а після цього засіяв відповідну земельну ділянку озимою пшеницею [34]. Віньковецьким районним судом Хмельницької області особу 1 було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Дії винної особи полягали в оранні відповідної земельної ділянки та вирощуванні на ній ячменю [17].

Часто самовільне зайняття земельної ділянки виражається в підготовці до проведення будівельних робіт. Центрально-міським районним судом м. Кривий Ріг як злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, були кваліфіковані дії громадянина К., котрий без укладання будь-яких документів розмістив на земельній ділянці будівельну техніку та зняв поверхневий родючий шар ґрунту [44]. Непоодинокими є й випадки, коли зайняття земельної ділянки виражається в добуванні корисних копалин на відповідній земельній ділянці. Володимирецьким

районним судом Рівненської області як самовільне зайняття земельної ділянки були кваліфіковані дії громадянина Г., котрий проводив видобування торфу на відповідній земельній ділянці [19]. Як свідчить судова практика, до інших дій, які вказують на зайняття земельної ділянки, слід відносити обгородження земельної ділянки, її меліорація, удобрення, знищення межових знаків та встановлення своїх, посадка дерев, встановлення охорони земельної ділянки та інші дії, які свідчать про заволодіння земельною ділянкою та унеможливають використання земельної ділянки власником. Самовільним зайняттям земельної ділянки також визнається й одноразова її обробка, посів чи насадження сільськогосподарських культур [110, с. 89]. Проте не є самовільним зайняттям земельної ділянки використання землі для проходу чи проїзду, стоянки автомобіля без мети зведення гаража, складування матеріалів без мети зведення споруд, складування відходів тощо. Як влучно зазначає О.О. Рябов, всі ці дії, на відміну від самовільного зайняття земельної ділянки, не супроводжуються чіткою індивідуалізацією об'єкта посягання, оскільки для правопорушника головним є отримання корисних якостей від об'єкта природи, а не заволодіння ним [272, с. 122]. Тому не може вважатися правильною кваліфікація Краснолуцьким міським судом Луганської області як самовільного зайняття земельної ділянки дій громадянина К., котрий використовував земельну ділянку для складування продуктів вугільної переробки без мети заволодіння цією земельною ділянкою [27]. З подібних міркувань не є самовільним зайняттям земельної ділянки самовільне сінокосіння без інших дій, які свідчать про заволодіння земельною ділянкою, оскільки умисел правопорушника направлений на присвоєння скошеної трави, а не на зайняття землі [272, с. 90].

Відповідно до ст. 1 Закону України № 963-IV від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель» «зайняття» земельної ділянки утворювали будь-які дії особи, які свідчили про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку. Але багатьма науковцями критикувалося положення про те, що *намір* використовувати земельну ділянку утворює самовільне зайняття земельної ділянки [8, с. 82; 187, с. 109; 357, с. 9]. Зокрема, Н.О. Антонюк зазначає: «відповідно до теорії

кримінального права так зване виявлення умислу («голий умисел»), тобто намір вчинити злочин, який не виразився зовні у конкретних діях, не є злочином, не тягне кримінальної відповідальності, а отже, і кримінально-правовій кваліфікації не підлягає... Видається, що сам задум використовувати земельну ділянку не можна вважати злочином, оскільки він ніяк не проявляється в дійсності, і, як наслідок, повинен розглядатися як «голий умисел» [8, с. 82]. Враховуючи зауваження щодо формулювання «намір використовувати», законодавець у новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки вказав, що зайняття земельної ділянки утворюють будь-які дії, які свідчать про *фактичне використання* земельної ділянки, без вказівки на намір. Здавалося б, тепер стосовно тлумачення «зайняття» земельної ділянки мають бути відсутні жодні зауваження. Проте згадаємо термін «намір використовувати», який вживався раніше. Ми погоджуємося з Н.О. Антонюк у тому, що коли існує сам по собі намір на використання земельної ділянки, не можна вести мову про самовільне зайняття земельної ділянки. Проте в нашому випадку не доречно було вказувати на «голий умисел». Ми вважаємо, що помилка законодавця полягала не у формулюванні «намір». Законодавчий термін «намір використовувати» був спрямований на те, щоб попередити випадки, коли особа не приступила до використання земельної ділянки, але її дії явно свідчать про бажання використовувати земельну ділянку у подальшому. Як з цього приводу зазначав Г.А. Крігер, формування умислу – це психічний стан злочинця, який зовні не об'єктивований, а на відміну від цього, готування – завжди конкретні дії, які спрямовані на створення умов для вчинення умисних злочинів [287, с. 166]. Законодавець недаремно вказував як основу самовільного зайняття земельної ділянки саме «дії», а вже далі розкривав, у чому ці дії можуть виражатися. Якщо б законотворець вважав за достатнє для кваліфікації як самовільного зайняття земельної ділянки лише намір, він би після словосполучення «земельної ділянки» поставив кому, і вже далі, як альтернативу діям, які свідчать про використання земельної ділянки, назвав би «намір використовувати». А у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки ми, навпаки, зустрічали

намагання законодавця прив'язати «намір використання земельної ділянки» до ключової тези – дії, які свідчать про реальність такого наміру.

Ми вважаємо, що головна проблема визначення того, що саме необхідно розуміти під «зайняттям» земельної ділянки, крилася не в тому, що законодавець використовував термін «намір», а в тому, що як раніше, так і сьогодні зайняття земельної ділянки пов'язується виключно з її використанням. Ця позиція і раніше піддавалась критиці з боку правників. Так, багато фахівців зазначали, що головне в самовільному зайнятті земельної ділянки – незаконне заволодіння, яке є визначальним моментом для характеристики цього правопорушення [70, с. 65; 119, с. 132; 271, с. 49]. І.К. Тупіко, як приклад, вказує на можливе самовільне захоплення землі з метою подальшого продажу земельної ділянки без будь-якого використання [306, с. 4; 308, с. 164]. Випадки, коли при вчиненні злочину, передбаченому ст. 197-1 КК України, земельна ділянка фактично не використовується, зустрічаються й у судовій практиці. Київським районним судом м. Сімферополя особа 1 була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, хоча фактично не використовувала земельну ділянку, а лише самовільно огородила її металевим забором, що свідчило про заволодіння нею [25]. З огляду на це ми також вважаємо, що для визнання дій особи «зайняттям» земельної ділянки ключовим є заволодіння, а не користування нею. При цьому користування земельною ділянкою при заволодінні також може мати місце, проте воно повинно розглядатися як своєрідне доповнення до заволодіння.

Принагідно зазначимо, що на користь формулювання «заволодіння» свідчить і зарубіжний досвід боротьби з самовільним зайняттям земельної ділянки. У жодному з проаналізованих КК зарубіжних країн, де самовільне зайняття земельної ділянки або аналогічні за змістом дії визнані злочинними, мова не йде про користування земельною ділянкою. Натомість, про «заволодіння» земельною ділянкою йдеться у ст. 200 КК Албанії, ст. 292 КК Боснії та Герцеговини, ст. 173 КК В'єтнаму, ст. 626 КК Іспанії, ст. 186 КК Казахстану, ст. 225 КК Македонії, ст. 193 КК Молдови, ст. 266 КК Румунії, ст. 218 КК Сербії, ст. 312 КК Філіппін, ст. 11 пар. 28 КК Фінляндії, ст. 254 КК Чорногорії (див. Додаток А).

Слід зазначити, що й у судовій практиці як термін, що найбільш точно передає сутність самовільного зайняття земельної ділянки, незважаючи на законодавчу вказівку «користування», часто вживається саме термін «заволодіння». Так, у постанові Вищого Господарського Суду України вказується, що самовільним зайняттям земельної ділянки є саме «заволодіння», що не відповідає нормам чи положенням закону [18].

Враховуючи це, вважаємо доцільним у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки словосполучення «будь-які дії, які свідчать про фактичне використання» замінити на «будь-які дії, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою». При цьому заволодіння земельною ділянкою слід розуміти як фактичний перехід чужої земельної ділянки у тимчасове володіння, користування чи розпорядження за відсутності у винного дійсного чи уявного права на земельну ділянку [79, с. 165].

Вказане вище характеризувало таку сторону самовільного зайняття земельної ділянки, як «зайняття». Друга частина визначення самовільного зайняття земельної ділянки присвячена переліку умов, за яких зайняття земельної ділянки повинно вважатися «самовільним».

До прийняття Закону України № 271-VI від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» самовільним вважалось зайняття земельної ділянки до встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї або до його державної реєстрації.

Проте Державний комітет України по земельних ресурсах неодноразово у листах № 6-11-1263 / х-164 від 11 грудня 2006 р., № 6-8-549 / 328 від 12 квітня 2006 р., № 14-17-4 / 6045 від 16 серпня 2006 р. давав роз'яснення, що такі дії насправді не утворюють самовільне зайняття земельної ділянки. Зокрема, у листі № 14-17-4 / 6045 від 16 серпня 2006 р. «Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки» вказувалося, що використання земельних ділянок громадянами та юридичними особами, яким земельні ділянки надані у власність чи

користування рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування до оформлення правовстановлюючих документів, є не самовільним зайняттям земельної ділянки, а використанням земельних ділянок без правовстановлюючих документів. Подібну думку висловлював ще у радянські часи і Ю.О. Вовк, котрий зазначав, що при користуванні земельною ділянкою без правовстановлюючих документів має місце самостійне правопорушення, не пов'язане з самовільним захопленням землі [70, с. 66]. Цю точку зору підтримували й інші правники [173, с. 6 – 7; 267, с. 54].

Враховуючи вимоги практики та численні зауваження науковців, законодавець прийняв Закон України № 271-VI від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства», згідно з яким зайняття земельної ділянки повинно вважатися самовільним за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Отже, першою умовою, за якої зайняття земельної ділянки повинно вважатися «самовільним», є відсутність рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування (оренду). Це положення ґрунтується на вимогах ст. ст. 116, 123, 124, 127 ЗК України, у яких ідеться про те, що громадяни та юридичні особи набувають права на земельні ділянки із земель державної або комунальної власності на підставі рішення уповноважених органів, які прийняті відповідно до законодавства. У визначенні самовільного зайняття земельної ділянки серед органів, які уповноважені виносити рішення про передачу прав на земельні ділянки, названо лише органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Але відповідно до ст. 127 ЗК України рішення про продаж земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти приватизації, здійснюється за рішенням державних органів приватизації, які відповідно до ч. 2 ст. 84 ЗК України поруч з органами виконавчої влади наділені

державою повноваженнями щодо реалізації її права власності на землю. Не згадавши про державні органи приватизації, законодавець створив умови для неоднозначного трактування ст. 197-1 КК України. Цей висновок впливає з наступного. Державним органом приватизації виступає Фонд державного майна, який відповідно до ст. 1 Тимчасового Положення, затвердженого постановою Верховної Ради України № 2558-ХІІ від 7 липня 1992 р. «Про Фонд державного майна», є державним органом, що здійснює державну політику в сфері приватизації державного майна, виступає орендодавцем майнових комплексів, які є загальнодержавною власністю. Відповідно до ст. 2 цього ж Положення Фонд державного майна підзвітний і підпорядкований єдиному органу – Верховній Раді України. Це свідчить про те, що Фонд державного майна має специфічний правовий статус, який не дає можливості однозначно віднести його до органів виконавчої влади або до органів місцевого самоврядування [206, с. 99 – 108].

Підтверджують «самостійність» державних органів приватизації і норми ЗК України. Так, у ч. 1 ст. 136 ЗК України зазначено, що рішення про відчуження земельних ділянок мають право приймати органи державної влади або органи місцевого самоврядування, *або* державні органи приватизації. Вживання законодавцем сполучника *або* свідчить, що він не ототожнює державні органи приватизації ні з органами виконавчої влади, ні з органами місцевого самоврядування.

Крім того, у ст. 17-1 ЗК України зазначено, що державні органи приватизації здійснюють розпорядження (крім відчуження земель, на яких розташовані об'єкти, що не підлягають приватизації) землями, на яких розташовані державні, в тому числі казенні підприємства, господарські товариства, у статутних фондах яких державі належать частки (акції, паї), об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти, а також продаж земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти, що підлягають приватизації. А у ст. 1 Закону України № 1953-ІІІ від 14 вересня 2000 року «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва» зазначається, що державні органи приватизації здійснюють відчуження об'єктів незавершеного будівництва, що є в комунальній власності,

якщо органами місцевого самоврядування були делеговані державним органам приватизації відповідні повноваження. Згідно зі ст. 3 цього ж Закону покупці об'єктів незавершеного будівництва можуть придбати разом з об'єктами незавершеного будівництва земельні ділянки, відведені в установленому порядку під забудову. У разі ж приватизації об'єкта незавершеного будівництва разом із земельною ділянкою рішення про приватизацію такого об'єкта *органи приватизації* приймають спільно із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів або його органами на місцях.

Тому, для уникнення суперечностей у правозастосовчій діяльності, вважаємо необхідним у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки вказати також на відсутність рішення державного органу приватизації.

Передача земель державної власності у власність громадян може бути безоплатна та платна. Відповідно до ч. 3 ст. 116 ЗК України безоплатна передача земель у власність громадян проводиться в разі: 1) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; 2) одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; 3) одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності у межах норм безоплатної приватизації, визначених ЗК України. Порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами регламентується ст. ст. 25, 118 ЗК України, з урахуванням положень Закону України № 2163-ХІІ від 4 березня 1992 р. «Про приватизацію державного майна», Закону України № 847-ХІV від 7 липня 1999 р. «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації», Закону України № 290/96 від 10 липня 1996 р. «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», Закону України № 1953-ІІІ від 14 вересня 2000 р. «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва» та іншими нормативно-правовими актами. Норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам зазначені у ст. 121 ЗК України.

Крім безоплатної передачі земель у власність, ст. 127 ЗК України також передбачає продаж земель державної та комунальної власності. Відповідно до ч. 2

ст. 127 ЗК України продаж земельних ділянок державної та комунальної власності громадянам та юридичним особам здійснюється на конкурентних засадах (аукціонах). Порядок проведення аукціонів регулюється ст. ст. 134-138 ЗК України.

Крім зазначених вище, у ст. 81 ЗК України однією з підстав набуття громадянами права власності на землю зазначено виділення в натурі (на місцевості) належної громадянам земельної частки (паю). Порядок виділення земельних часток (паїв) громадянам в натурі регламентується Законом України № 899-IV від 5 червня 2003 р. «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», де зазначено категорії осіб, котрі мають право на земельну частку (пай), документи, які посвідчують таке право, підстави для такого виділення тощо [260].

Крім того, згідно із п. 9 Перехідних положень ЗК України особи, котрі не приватизували земельну частку шляхом оформлення прав на неї, мають право на її приватизацію у порядку, встановленому ст. ст. 25, 118 ЗК України.

Також варто зазначити, що громадяни, котрі добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органів державної влади або місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання в користування (ч. 1 ст. 119 ЗК України). Йдеться про так звану набувальну давність, яка також визнається підставою для винесення уповноваженими органами рішення про передачу земельної ділянки у власність чи користування відповідній особі.

Проте ця норма ЗК України ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Невизначеність на законодавчому рівні деяких понять, зокрема, «добросовісне користування», «відкрито», ускладнює застосування цієї норми в практичній діяльності. Крім того, виникає питання, чи не є таке відкрите, добросовісне та безперервне користування земельною ділянкою самовільним зайняттям земельної ділянки, адже такі дії прямо підпадають під визначення самовільного зайняття земельної ділянки, зазначеного у ст. 1 Закону України № 963-IV від 19 червня 2003 року «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

Ми вважаємо, що в цьому випадку має місце колізія між нормами ЗК України та Закону України № 963-IV від 19 червня 2003 року «Про державний контроль за використанням та охороною земель». Вирішити її можна лише усунувши законодавчі недоліки у ст. 119 ЗК України, зокрема, вказавши, що необхідно розуміти під добросовісним та відкритим користуванням земельною ділянкою; дії органів державної влади та місцевого самоврядування після отримання відповідного звернення; можливість чи неможливість притягнення осіб, котрі користувалися земельною ділянкою, до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки.

Сьогодні ж, на нашу думку, особи, котрі займають земельну ділянку без відповідних правових підстав, мають притягатися до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. Слід погодитись з дослідниками, які вважають, що особа має право одержати земельну ділянку у власність чи у користування на підставі набувальної давності лише у випадку, якщо вона помилялася стосовно дійсних розмірів власної земельної ділянки (наприклад, внаслідок втрати межових знаків особа обробляє не належну їй сусідню земельну ділянку) чи стосовно чинності правових підстав володіння земельною ділянкою (наприклад, особа не знала про скасування рішення про надання земельної ділянки у власність чи у користування) [301, с. 229].

Не може вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки її використання особою, якій ця ділянка у свій час (до 1990 р.) була надана за рішенням не органу влади, а, наприклад, керівництва сільськогосподарського підприємства [216, с. 515].

Зауважимо, що незважаючи на всі перелічені вище підстави набуття права власності на землю, Законом України № 107-VI від 28 грудня 2007 р. «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» відчуження сільськогосподарських земель державної та комунальної власності, а також деяких інших категорій земель заборонено до прийняття Закону України «Про державний земельний кадастр та про ринок земель».

Крім передачі права власності на земельні ділянки, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування мають право надавати земельні ділянки державної та комунальної власності в постійне користування та оренду. В постійне користування земельні ділянки можуть надаватися лише юридичним особам і лише для цілей, зазначених у ч. 3 ст. 122 ЗК України, а саме для: сільськогосподарського використання; ведення водного господарства; будівництва об'єктів, пов'язаних з обслуговуванням жителів територіальної громади району (шкіл, закладів культури, лікарень, підприємств торгівлі тощо). Порядок надання земельних ділянок у постійне користування регламентується ст. 124 ЗК України.

Якщо в постійне користування землі державної та комунальної власності можуть надаватися лише юридичним особам, то передаватися в оренду вони можуть як юридичним особам, так і громадянам. Набуття права оренди на земельні ділянки, які перебувають у державній та комунальній власності, здійснюється виключно на аукціонах.

Принагідно зазначимо, що в новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки вказано, що якщо право власності *передається*, то право користування *надається*. Ми повністю підтримуємо таке формулювання, адже, як влучно зазначає І.І. Каракаш, між цими поняттями є не тільки термінологічна, а й сутнісна відмінність. Передача земель державної та комунальної власності у власність громадянам та юридичним особам недержавної власності змінює власника, надання ж земельних ділянок у постійне користування або їх орендне використання не впливає на право власності на землю [117, с. 129].

Утім, передача земель із державної та комунальної власності є лише одним із можливих юридичних фактів, які породжують виникнення права власності на земельну ділянку. Стаття 116 ЗК України не охоплює всіх видів набуття права власності на земельну ділянку громадянами. Тому цілком логічним було рішення законодавця вказати в новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки на те, що самовільність зайняття земельної ділянки пов'язується не лише з відсутністю рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, а й з відсутністю вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки.

Аналіз ст. ст. 81 – 82 ЗК України дає підстави виділити такі основні правочини, які породжують зміну власника земельної ділянки: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами (у тому числі викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності для іноземних осіб та осіб без громадянства); б) прийняття спадщини; в) внесення земельних ділянок засновниками юридичної особи до її статутного фонду; г) у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні, а також за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна (для іноземних юридичних осіб).

До правочинів, які породжують виникнення права на земельну ділянку, можна також віднести договори довічного утримання; про поділ, перерозподіл, об'єднання нерухомого майна; про право власності на спільну земельну ділянку подружжя; про придбання земельної ділянки з прилюдних торгів; договір, який підтверджує набуття права на будівлю або іншу споруду; про іпотеку; про переуступку частки у праві власності на земельну ділянку тощо. Особливості здійснення наведених вище правочинів регулюються ст. ст. 655 – 656, 715 – 718, 731 – 733, 744 – 746, 1216 – 1217, 1233 – 1234 ЦК України, Законом України № 898-IV від 5 червня 2003 р. «Про іпотеку» [250].

Крім отримання земельних ділянок у власність, на підставі правочинів громадяни та юридичні особи можуть отримати земельні ділянки в оренду. Оренда земельних ділянок, які знаходяться у власності громадян та юридичних осіб, регулюється ч. 2 ст. 124 ЗК України, Законом України № 161-XIV від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі», ст. 792 ЦК України.

Особливим видом земельних прав є право земельного сервітуту. Відповідно до ч. 1 ст. 98 ЗК України право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). У ч. 1 ст. 100 ЗК України вказано на чотири підстави встановлення земельного сервітуту: договір, закон,

заповіт та рішення суду. Це свідчить про те, що рішення суду та закон поруч з рішенням компетентних органів та правочинами також є підставами для виникнення права землекористування.

Від земельного сервітуту слід відрізнити емфітевзис – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, та суперфіцій – право користування чужою земельною ділянкою для забудови. Ці два особливих види прав землекористування з'явилися у ЗК України нещодавно, як відповідь на прийняття ЦК України від 16 січня 2003 р., адже було досить парадоксальним, що у ЗК України як спеціальному нормативно-правовому акті, який регулює земельні відносини, нічого не було зазначено про особливі види землекористування, які були вказані у загальному нормативно-правовому акті – ЦК України. Підставою виникнення емфітевзису чи суперфіцію є договір або заповіт.

Умовою визнання зайняття земельної ділянки «самовільним» є те, що воно відповідно до закону визнається неправомірним. Це означає, що навіть за відсутності рішення уповноважених державних органів, а також правочину щодо земельної ділянки, не кожне зайняття земельної ділянки може бути визнано «самовільним». Відповідно до листа Держкомзему № 14-17-4 / 12991 від 11 листопада 2008 року «Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки», не є самовільним зайняттям земельної ділянки, якщо вона використовується на підставі договору про спільну часткову власність, укладеного в письмовій формі та посвідченого нотаріально, або використовується для проведення геолого-знімальних робіт на підставі угоди з власником землі або за погодженням із землекористувачем.

Отже, як ми бачимо, сьогодні законодавство пов'язує «самовільність» зайняття земельної ділянки з відсутністю рішення відповідних органів, а також правочинів щодо земельної ділянки. Раніше ж діюче визначення самовільного зайняття земельної ділянки визнавало «самовільним» зайняття земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та його державної реєстрації. Розмірковуючи про правильність внесених змін, у контексті застосування ст. 197-1 КК України, слід виходити з того,

що норма про кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки міститься серед злочинів проти власності, а основним безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах. Тому ключовим для правильного розуміння цієї ситуації є вирішення питання, з якого моменту в особи виникає право на земельну ділянку?

ЗК України, на жаль, не дає чіткої відповіді на це запитання. У ч. 1 ст. 116 ЗК України визначено, що громадяни та юридичні особи набувають право власності та користування земельними ділянками на підставі рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування та державних органів приватизації. Проте у ст. 125 ЗК України вказано, що право власності та користування земельною ділянкою виникає з моменту державної реєстрації цих прав. Ми не будемо вступати в полеміку стосовно питання моменту виникнення в особи права на земельну ділянку, розбіжностей між ЦК України та ЗК України в цьому аспекті, оскільки комплексне дослідження цих питань не входить до завдань дисертаційного дослідження і, крім того, це питання досить змістовно проаналізовано у спеціальній юридичній літературі [223, с. 81 – 85; 224]. Зазначимо лише таке. Підставою виникнення права на землю є юридичний факт, з яким закон пов'язує виникнення такого права (рішення органу влади, цивільно-правова угода, успадкування земельної ділянки) [118, с. 75 – 76]. Проте, як зазначає В.В. Носік, характерною особливістю набуття суб'єктивного права власності на землю громадянами і юридичними особами є те, що для виникнення права власності на земельну ділянку не достатньо лише одного юридичного факту, а має бути юридичний склад, з яким закон пов'язує настання, зміну і припинення правовідносин власності на землю. На думку В.В. Носіка, це означає, що прийняття органами місцевого самоврядування чи державної влади рішення про передачу земельної ділянки у власність, або ж укладення договору купівлі-продажу земельної ділянки не призводить до появи нового власника землі, якщо не будуть виконані інші юридичні дії щодо

формування земельної ділянки як об'єкта права власності, виготовлення, видачі і реєстрації документа про право власності на землю [225, с. 50]. Ми погоджуємося з В.В. Носіком у тому, що безпосередня експлуатація земельних ділянок є допустимою лише після державної реєстрації прав на земельну ділянку. Проте, відповідно до ст. 2 Закону України № 1952-IV від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», державна реєстрація речових прав на нерухоме майно – це офіційне визнання і підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення прав на нерухоме майно [244]. З цього визначення випливає, що виникнення або перехід прав на земельну ділянку вже відбувся, а державна реєстрація виступає лише як підтвердження і визнання державою цього юридичного факту, після чого в особи виникає можливість повноцінної реалізації свого права на земельну ділянку. Справді, особа має нести відповідальність за заволодіння земельною ділянкою до державної реєстрації прав на неї. Але відповідальність має наступати за використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа, яка, на жаль, і сьогодні не передбачена законодавством, а не за самовільне зайняття земельної ділянки. Як влучно зазначає М.В. Шульга, характерною рисою самовільного зайняття земельної ділянки є те, що воно завжди спрямоване і безпосередньо пов'язане з порушенням належних власнику земельної ділянки правомочностей щодо володіння, користування та розпорядження нею [357, с. 9]. А чиє право на землю порушується, коли особа заволодіває земельною ділянкою за наявності у неї підстав, які посвідчують її право на цю земельну ділянку (рішення компетентних органів, цивільно-правової угоди тощо), але до належного оформлення документів, яке може тривати роками? На користь такого тлумачення моменту виникнення права на землю вказують і останні зміни до ЗК України. У відповідності до цих змін документом, що посвідчує право власності на земельну ділянку, набуту у власність із земель приватної власності без зміни її меж, цільового призначення, визнається цивільно-правова угода або свідоцтво про право на спадщину, замість державного акта, який посвідчує право на земельні ділянки, отримані із земель державної та комунальної власності. Раніше ж чинне законодавство визнавало державний акт як єдиний документ, що посвідчує

право на земельну ділянку, незалежно від способу набуття прав на неї.

Виходячи з цього, ми підтримуємо рішення законодавця, згідно з яким особа, котра заволодіває земельною ділянкою за наявності відповідних юридичних фактів (рішення уповноважених органів, цивільно-правової угоди тощо), не може нести відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, навіть за відсутності всіх необхідних правовстановлюючих документів, які лише підтверджують визнання державою факту виникнення або переходу прав на земельну ділянку, який вже відбувся. Така точка зору знайшла підтримку й серед інших науковців та практиків [61, с. 5 – 10; 101, с. 32 – 33; 173, с. 8; 267, с. 54].

Підтверджувала правильність такої позиції і судова практика, яка існувала ще до внесення законодавчих змін до дефініції поняття «самовільне зайняття земельних ділянок». Зокрема, у постанові Апеляційного суду Луганської області зазначалося, що, зважаючи на те, що підприємству 1 зайнята без зареєстрованих документів земельна ділянка була надана у користування рішенням відповідної селищної ради, то в цьому випадку має місце використання земельних ділянок без правовстановлюючих документів, а не їх самовільне зайняття [11]. Подібним чином вмотивовані рішення Устинівського районного суду Кіровоградської області та Вільногірського міського суду Дніпропетровської області, у постановках яких зазначено, що не може вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки її використання особою, котра отримала дозвіл органів місцевого самоврядування, здійснила всі необхідні дії щодо отримання правовстановлюючих документів, які не були отримані через існуючі черги [16; 43].

Крім того, можливість виникнення права на земельну ділянку до його державної реєстрації підтверджує і тлумачення ч. 7 ст. 3 Закону України № 1952-IV від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», у якій зазначено, що зареєстровані речові права мають пріоритет над незареєстрованими в разі спору щодо нерухомого майна. З цього положення випливає, що законодавець визнає право на нерухоме майно до його державної реєстрації, хоча ефективний захист цього права можливий лише після державної реєстрації.

Хоча слід зазначити, що є й супротивники висловлюваних думок [187, с. 109; 301, с. 230]. Зокрема, О.В. Лугина вважає, що «самовільним» має вважатися зайняття земельної ділянки до того моменту, з якого вона є наданою, а саме, з моменту отримання та реєстрації правостановлюючих документів [187, с. 109].

Проте, незважаючи на очевидні позитивні зміни, мусимо констатувати, що нове визначення самовільного зайняття земельної ділянки також не позбавлено певних недоліків.

По-перше, вказавши у визначенні про відсутність рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, про що йшлося раніше, законодавець жодним словом не згадав про державний орган приватизації, який також уповноважений приймати рішення щодо продажу земельної ділянки.

По-друге, залишається незрозумілим, чому у випадку з рішенням органів виконавчої влади та місцевого самоврядування законодавець чітко вказав, що таким рішенням земельна ділянка має передаватися у власність або надаватися у користування, а у випадку з правочином вказав лише на те, що такий правочин має бути щодо такої земельної ділянки, при цьому не зазначивши головне – що цим правочином передається право на земельну ділянку.

По-третє, у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки як підстава визнання зайняття земельної ділянки самовільним визнається відсутність правочину щодо такої *земельної ділянки*. Але як тоді кваліфікувати дії особи, яка займає земельну ділянку на підставі правочину щодо зміни власника будівлі або іншої споруди, які розташовані на відповідній земельній ділянці?

У ЗК України був закріплений відомий ще з часів римського права принцип, згідно з яким, особа, котра отримує право на будівлю, отримує право і на земельну ділянку, на якій ця будівля розташована [136, с. 8]. У ч. 1 ст. 120 ЗК України вказано, що до особи, яка придбала житловий будинок, будівлю або споруду, переходить право власності на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення, у розмірах, встановлених договором, а якщо договором про відчуження житлового будинку, будівлі або споруди розмір земельної ділянки не визначено, до набувача переходить право власності на ту частину земельної

ділянки, яка зайнята житловим будинком, будівлею або спорудою, та на частину земельної ділянки, яка необхідна для їх обслуговування. На це вказує і судова практика щодо визнання права власності на землю. Зокрема, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України визнала, що не можна вважати самовільним зайняттям земельної ділянки дії особи, котра використовує земельну ділянку, розташовану на території, зайнятій гаражем, який перебуває у власності цієї особи [360, с. 4].

Безумовно, законодавець не міг і не може врахувати у законодавчій дефініції самовільного зайняття земельної ділянки всі можливі випадки, за яких зайняття земельної ділянки не може вважатися самовільним. Саме цим пояснюється використане у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки застереження «за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними», яке дає правозаставочим органам певний простір для тлумачення закону. Проте до таких інших дій, які відповідно до закону є правомірними, мають бути віднесені нетипові, більш рідкісні способи набуття прав на землю, що не дає підстав згадувати про них у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки (договірне користування земельною ділянкою, що перебуває у спільній частковій власності; проведення відповідно до ст. 97 ЗК України на підставі угоди із власником землі або за погодженням із землекористувачем геологознімальних, пошукових, геодезичних та інших розвідувальних робіт). Набуття ж прав на землю на підставі придбання житлових будинків, будівель або споруд є одним із найбільш розповсюджених способів набуття відповідних прав.

Враховуючи це, у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки, більш правильним буде вказати на відсутність правочину, яким засвідчується право на земельну ділянку, а не правочину щодо земельної ділянки, що обмежить довільне тлумачення закону та внесе ясність при кваліфікації відповідних дій.

По-четверте, як впливає зі ст. 100 ЗК України підставою виникнення земельного сервітуту, крім правочинів, виступають також закон та рішення суду. З огляду на це, вважаємо доцільним вказати у визначенні самовільного зайняття

земельної ділянки також на відсутність закону чи рішення суду, яким підтверджується право на земельну ділянку особи, котра її займає.

По-п'яте, зрозумілим є те, що законодавець як підставу самовільності зайняття земельної ділянки визначив відсутність рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, адже саме цим органам держава та територіальні громади доручають реалізацію права державної та комунальної власності відповідно. Проте чому тоді у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки жодного слова не сказано про дозвіл громадян та юридичних осіб, котрі є суб'єктами права приватної власності на землю?

Отже, можна дійти висновку, що незважаючи на позитивний крок законодавця про зміну визначення «самовільного зайняття земельної ділянки», є підстави констатувати те, що і нове визначення має низку недоліків. Зважаючи на це, а також на аргументи представлені вище, ми пропонуємо розуміти під самовільним зайняттям земельної ділянки **будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або державного органу приватизації про передачу у власність чи надання у користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра заволодіває земельною ділянкою, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.**

Як зазначалося раніше, аналізований злочин може вчинюватися лише шляхом дії і не може бути вчиненим шляхом бездіяльності. Тому не може бути визнано самовільним зайняттям земельної ділянки незвільнення земельної ділянки особою, котра не виконала зобов'язання перед кредитором і тому позбавлена права власності на земельну ділянку; незвільнення земельної ділянки особою, земельну ділянку якої відчужено з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб або конфісковано за рішенням суду; невідчуження земельної ділянки іноземними

особами та особами без громадянства у встановлений строк тощо. Також, внаслідок відмінної від самовільного зайняття земельних ділянок юридичної природи, не можуть вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки випадки, коли надана в короткострокову оренду земельна ділянка для організації будівельних робіт своєчасно не звільняється від будівельних матеріалів чи тимчасових споруд, які розміщені на ньому на законних підставах, незважаючи на те, що фактично земельна ділянка й у подальшому продовжує використовуватися під розміщення будівельних матеріалів після спливу строку оренди, своєчасного незвільнення земельних ділянок, право на використання яких припинилося, та порушення строків переоформлення прав на землю. У такому випадку може мати таке земельне правопорушення, як порушення строку повернення тимчасово зайнятих земель або невиконання обов'язків відносно приведення їх у стан, придатний для використання їх за призначенням.

Проте слід визнавати самовільним зайняттям земельних ділянок використання особою земельних ділянок, вказаних у підпунктах «а» та «б» п. 15 перехідних положень ЗК України, та придбаних під час дії мораторію на їх відчуження [242]. Це впливає з того, що угоди про придбання відповідних земельних ділянок, вчинені під час дії мораторію на такі дії, не можуть визнаватися юридичними фактами, які посвідчують виникнення права власності на земельні ділянки у відповідних суб'єктів, оскільки згідно з ч. 2 ст. 215 ЦК України недійсним є правочин, недійсність якого встановлена законом (нікчемний правочин). А отже, у таких осіб були відсутні жодні підстави для заволодіння відповідними земельними ділянками.

Але самовільне зайняття земельної ділянки є не єдиною формою об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. У ч. 3 та ч. 4 цієї статті йдеться про самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці. Ми, незважаючи на недоліки конструювання ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, підтримуємо вчених, котрі вважають, що самовільне будівництво є кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки [162, с. 186], а не самостійним складом злочину.

Визначення самочинного будівництва наведено у ст. 376 ЦК України. Як ми бачимо, якщо у ч. 3 ст. 197-1 КК України мова йде про «самовільне» будівництво, то у ст. 376 ЦК України йдеться про «самочинне» будівництво. Але ці терміни можуть вважатися синонімічними [66, с. 588]. Проте Н.О. Антонюк і С.О. Сахацький, погоджуючись, що зазначені терміни є синонімами, все ж таки критикують таку термінологічну розбіжність [8, с. 83; 278, с. 10]. Ми поділяємо думку вказаних правників, оскільки при встановленні кримінальної відповідальності за самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці законодавець мав керуватися таким принципом криміналізації, як принцип визначеності та єдності термінології (детальніше про цей принцип йшлося у підрозділі 1.2. дисертаційного дослідження).

Аналіз ст. 23 Закону України № 1699-III від 20 квітня 2000 р. «Про планування і забудову територій» дає підстави розуміти під будівництвом нове будівництво, реконструкцію, реставрацію, капітальний ремонт, впорядкування об'єктів містобудування, розширення та технічне переоснащення підприємств [258]. Так, Артемівським районним судом Луганської області як злочин, передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України, були кваліфіковані дії громадянина Х., котрий здійснив самовільне будівництво жилого будинку на самовільно захопленій земельній ділянці [12].

Будівництво, яке має бути визнано самочинним, вказано у ст. 376 ЦК України, згідно із ч. 1 якої житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно вважаються самочинним будівництвом, якщо воно здійснюється за наявності однієї з трьох обставин:

- на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети;
- або без належного дозволу чи належно затвердженого проекту;
- або з істотними порушеннями будівельних норм і правил.

Як ми бачимо, на відміну від законодавства Радянського Союзу, ст. 376 ЦК України до підстав, які свідчать про самовільне будівництво, не включає переобладнання нежилых приміщень у жилі без відповідного дозволу. Ми вважаємо це рішення позитивним, оскільки вченими неодноразово вказувалося, що доведення цих випадків у практичній діяльності викликає значні труднощі [74, с. 65; 76, с. 39].

На відміну від ч. 2 ст. 199 КК УРСР 1960 р., для настання кримінальної відповідальності за якою достатнім було вчинення лише самовільного будівництва, ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України передбачає кримінальну відповідальність за самовільне будівництво, вчинене на самовільно зайнятій земельній ділянці, передбаченій ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України. З огляду на це, перш за все необхідним є аналіз того, що необхідно розуміти під будівництвом на земельній ділянці, яка не відведена для такої мети.

Відповідно до ст. ст. 90, 95 ЗК України право на будівництво будівель та споруд на земельній ділянці мають власники земельних ділянок та землекористувачі. У ст. 22 Закону України № 2780-ХІІ від 16 листопада 1992 р. «Про основи містобудування» також вказано, що забудова земельних ділянок здійснюється лише після виникнення права власності чи права користування земельною ділянкою в порядку, передбаченому законом, та отримання дозволу на виконання будівельних робіт [253]. У ст. 29 Закону України № 1699-ІІІ від 20 квітня 2000 р. «Про планування і забудову територій» однією з підстав надання такого дозволу на виконання будівельних робіт названо документ, який засвідчує право власності чи користування земельною ділянкою. Цей документ особа отримує в порядку, встановленому Законом України № 1952-ІV від 1 липня 2004 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень».

Отже, проаналізувавши положення зазначених вище нормативно-правових актів, можна дійти висновку, що особи, котрі здійснили самовільне зайняття ділянки, у жодному випадку не можуть отримати законний дозвіл на виконання будівельних робіт на ній, оскільки у них немає підстав для отримання правовстановлюючих документів на земельну ділянку, за відсутності яких є неможливим отримання дозволу на будівництво. Через це у ч. 3 ст. 197-1 КК України немає необхідності вказувати на «самовільне» будівництво, оскільки будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці у будь-якому разі буде самовільним.

У практичній діяльності через законодавчі недоліки, які вже згадувалися раніше, можуть виникнути проблеми щодо кваліфікації самовільного будівництва

на самовільно зайнятій земельній ділянці. У випадках поєднання самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній ми зіштовхуємося з випадком, про який вів мову В.М. Кудрявцев, котрий відзначав, що труднощі при кваліфікації злочинів у випадках їх реальної сукупності виникають тоді, коли вчинене складається з декількох епізодів з невеликими проміжками у часі, причому вчинені дії можуть розглядатися або ж як самостійні злочини (реальна сукупність), або як елементи одного складеного злочину [168, с. 259].

У радянські часи цю проблему була покликана вирішити постанова Пленуму Верховного Суду РРФСР № 17 від 5 серпня 1963 р. «Про судову практику по справах про самовільний захват землі і самовільне будівництво індивідуальних жилих будинків». У п. 7 цієї постанови вказувалось, що в тих випадках, коли самовільному будівництву передує самовільний захват землі, дії особи утворюють єдиний злочин, передбачений ч. 2 ст. 199 КК, і тому кваліфікувати вказані дії за сукупністю ч. 1 та ч. 2 ст. 199 КК немає потреби [235, с. 85].

Незважаючи на зміну змістовної частини диспозиції норми про відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, ми вважаємо, що принципи кримінально-правової кваліфікації цих дій залишаються такими ж самими. Тому вчинення дій, передбачених ч. 3 або ч. 4 ст. 197-1 КК України, має кваліфікуватися лише за ч. 3 або ч. 4, а не за сукупністю з ч. 1 або ч. 2 ст. 197-1 КК України відповідно. Підтверджує правильність такої кваліфікації і судова практика. У 90% випадків будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці, суди кваліфікують дії підсудного лише за ч. 3 або ч. 4 ст. 197-1 КК України. Зокрема, Центральний районний суд м. Миколаєва кваліфікував дії підсудного К., котрий вчинив спочатку самовільне зайняття земельної ділянки, а потім самовільно будівництво на ній, не за сукупністю злочинів, а лише за ч. 3 ст. 197-1 КК України [45]. І лише одного разу суд кваліфікував самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці за сукупністю злочинів. Баришівський районний суд Київської області кваліфікував дії підсудного Х., котрий самовільно захопив суміжну з орендованою ним земельну ділянку, яка розташована у 3-метровій охоронній зоні, та розпочав на ній будівництво, за

сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України [13].

Самовільне будівництво вважається закінченим з моменту початку будівництва будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, вказаній у ч. 1 ст. 197-1 КК України, незалежно від того, чи було завершено будівництво, чи ні.

Вчинення інших дій, передбачених ч. 1 ст. 376 ЦК України, таких, як будівництво без належного дозволу чи належно затвердженого проекту або з істотними порушеннями будівельних норм і правил на відведеній земельній ділянці, утворює собою адміністративний проступок, передбачений ст. 97 КУпАП, або ж, за певних умов, склад злочину, передбачений ст. 356 КК України.

Принагідно зазначимо, що проблемним залишається питання стосовно долі самовільно збудованих будинків та споруд. Це пов'язується з тим, що законодавець не встановлює, за чиїм рішенням і у якому порядку самовільно збудовані будинки та споруди підлягають знесенню. Зараз прийняти рішення про знесення самочинно збудованого об'єкта відповідно до ЦК України не може ні один орган, а з іншого боку, не встановлено, що такі об'єкти зносяться забудовником чи за його рахунок виключно за рішенням суду. У свою чергу, відповідно до п. 6 ст. 376 ЦК України особа, котра здійснила самочинне будівництво, має право на відшкодування витрат на будівництво, якщо право власності на нерухоме майно визнано за власником (користувачем) земельної ділянки, на якій воно розміщене [128, с. 407 – 408]. Враховуючи вищенаведене, вважаємо необхідним врегулювання ЦК України цього питання шляхом встановлення можливості знесення об'єкта самочинного будівництва лише за рішенням суду.

Дискусійним залишається питання, чи є самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво триваючими злочинами. Вирішення цього питання перш за все має значення для правильного визначення моменту закінчення злочину. У Радянському Союзі діяла раніше згадувана нами постанова Пленуму Верховного Суду РРФСР № 17 від 5 серпня 1963 р. «Про судову практику по справах про самовільний захват землі і самовільне будівництво індивідуальних жилих будинків», у п. 8-а якої зазначалося, що самовільне зайняття земельної

ділянки та самовільне будівництво не є триваючими злочинами [235, с. 85]. Деякі дослідники підтримували таку точку зору [174, с. 11; 179, с. 61].

Проте ми вважаємо, що самовільне зайняття земельної ділянки є триваючим злочином, тобто розпочинається з моменту зайняття земельної ділянки і продовжується безперервно до припинення зайняття. Наш висновок ґрунтується на тому, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво пов'язані з тривалим, неперервним невиконанням обов'язків, передбачених правовими нормами, і припиняються або виконанням регламентованих обов'язків, або притягненням винної у невиконанні особи до відповідальності. Таку ж саму позицію займає і Міністерство юстиції України, у роз'ясненні якого зазначається, що триваючі правопорушення характеризуються тим, що особа, яка вчинила якісь певні дії чи бездіяльність, перебуває надалі у стані безперервного продовження цих дій (бездіяльності). Ці дії безперервно порушують закон протягом якогось часу. Іноді такий стан триває значний час і весь час винний безперервно скоює правопорушення у вигляді невиконання покладених на нього обов'язків. Враховуючи вищенаведене, на думку Міністерства юстиції України, якщо особа самовільно займає земельну ділянку протягом декількох років, то таке правопорушення буде вважатись триваючим [358].

Підтверджує правильність такої позиції і судова практика. Так, в Ухвалі Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23 жовтня 2003 року вказується, що враховуючи ту обставину, що земельним законодавством передбачено спеціальний порядок набуття права власності і права користування земельними ділянками, а самовільне зайняття особами земельних ділянок чи їх частини є незаконним і не породжує у таких осіб прав на ці ділянки, слід визнати, що правопорушення в зазначених правовідносинах є триваючими і строк позовної давності до цих правовідносин не застосовується.

Проте у випадках, коли самовільне зайняття земельної ділянки мало місце до встановлення кримінальної відповідальності за ці дії, тобто до 11 січня 2007 року, склад злочину буде відсутній. Так, Олександрійським районним судом Кіровоградської області особа 1, котра здійснила самовільне зайняття земельної

ділянки у 1991-1995 рр., була виправдана за відсутністю складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, оскільки вказані дії особа 1 здійснила до вступу в дію закону про настання відповідальності за їх вчинення, а закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі [35].

На початку підрозділу ми вже відзначали, що окрім суспільно небезпечного діяння, для злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України (ч. 1 та ч. 3), обов'язковими ознаками об'єктивної сторони також є наслідки та причинний зв'язок.

Як слушно зазначає В.І. Борисов, однією з основних тенденцій, що простежуються в КК України від 5 квітня 2001 р., є те, що значна кількість норм Особливої частини КК УРСР 1960 р., якими були передбачені формальні склади (це стосується і норм з адміністративною преюдицією), трансформована в новому КК у норми, які містять матеріальні склади злочинів [60, с. 27]. Одним із таких складів став злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, який на відміну від злочину, що передбачався ст. 199 КК УРСР 1960 р., є злочином з матеріальним складом, обов'язковою ознакою котрого є настання суспільно небезпечних наслідків.

Суспільно небезпечні наслідки – це шкода (збиток), яка заподіюється злочинним діянням суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або реальна небезпека (загроза) заподіяння такої шкоди [159, с. 131]. На суспільно небезпечні наслідки від самовільного зайняття земельної ділянки, за умови настання яких ці дії вважаються злочинними, законодавець вказав у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України, де зазначається, що шкода завдана власникові або законному володільцеві земельної ділянки, має бути значною. Розмір такої шкоди визначено у примітці до ст. 197-1 КК України. У ній зазначено, що шкода має бути визнана значною, якщо вона у сто і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян. До речі, залишається незрозумілим, яким саме критерієм керувався законодавець, визначаючи саме таку суму? Тут ми зіткнулися з проблемою довільності кількісних (вартісних) критеріїв злочинності діянь, яка має бути якнайскоріше вирішена, у тому числі завдяки науковим дослідженням

зазначеної проблематики.

При вирахуванні суми, зазначеної у Примітці до ст. 197-1 КК України, слід керуватися роз'ясненням постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 28 травня 2004 р. «Про деякі питання застосування судами України адміністративного та кримінального законодавства у зв'язку з набранням чинності Законом України від 22 травня 2003 р. «Про податок з доходів фізичних осіб» [140, с. 9]. У п. 1 цієї постанови вказано, що для норм кримінального законодавства у частині кваліфікації злочинів сума неоподаткованого мінімуму доходів громадян встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної для відповідного року. У ст. 6 Закону України № 889-І від 22 травня 2003 р. «Про податок з доходів фізичних осіб» вказано, що така податкова соціальна пільга встановлюється в розмірі, який дорівнює 50 відсоткам однієї мінімальної заробітної плати (у розрахунку на місяць), встановленої законом на 1 січня звітного податкового року, – для будь-якого платника податку [259]. На 1 квітня 2009 р. Законом України № 835-VI від 26 грудня 2008 р. «Про Державний бюджет України на 2009 рік» розмір мінімальної зарплати складає 625 гривень, а це означає, що розмір податкової соціальної пільги складає 312,5 гривні. З цього положення випливає, що на 1 січня 2009 р. самовільне зайняття земельної ділянки буде вважатися таким, що завдало значної шкоди лише в тому випадку, коли цими діями спричинено шкоду на суму 31250 гривень і більше. В інших випадках дії особи не можуть кваліфікуватися за ст. 197-1 КК України.

Так, Устинівським районним судом Кіровоградської області було скасовано постанову прокурора про порушення кримінальної справи відносно особи 1, котра самовільно зайняла земельну ділянку, у зв'язку з тим, що збитки, завдані цими незаконними діями, склали суму 13838 гривень. У зв'язку з цим суд прийшов до висновку про відсутність підстав для порушення кримінальної справи за ст. 197-1 КК України [43].

Значно складніше вирішити питання про те, яким є порядок визначення розміру такої шкоди. До 25 липня 2007 р. у правоохоронців були відсутні жодні критерії, за якими можна було б оцінити шкоду, завдану самовільним зайняттям

земельної ділянки. У ст. 1 Закону України № 1378-IV від 11 грудня 2003 р. «Про оцінку земель» вживався термін «валовий дохід», під яким розумілися сукупні грошові надходження, які очікуються від реалізації прав на земельну ділянку [256], але ж методики визначення цієї суми все рівно не було. Така ситуація сприяла безкарності порушників, оскільки практичні працівники правоохоронних органів не могли вирахувати шкоду, завдану діями винних осіб, на що неодноразово звертали увагу високопосадовці правоохоронних органів [239, с. 19]. На це вказують і статистичні дані. Так, за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України та Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель, якщо у 2007 році було виявлено 43097 випадків самовільного зайняття земельних ділянок, а за ст. 197-1 КК України було порушено лише 144 кримінальних справи, то вже у 2008 році, в якому кількість зареєстрованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок зменшилась до 33361, за ст. 197-1 КК України було порушено аж 384 кримінальних справи – на 240 кримінальних справ більше, ніж у попередньому році [183, 184], що свідчить про підвищення ефективності дії ст. 197-1 КК України. До прийняття Методики вирахування шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, направлення в суди кримінальних справ за ст. 197-1 КК України мало поодинокі випадки, що пов'язувалося зі складністю обчислення завданої шкоди (див. Додаток Б. 2). Враховуючи це, Кабінет Міністрів України постановою № 963 від 25 липня 2007 р. ухвалив спеціальну Методику для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу (далі – Методика). Згідно з Методикою шкода, заподіяна внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, має вираховуватися за такою формулою:

$Шс = Пс \times Нп \times Кф \times Кі$, де:

Шс – розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, гривень;

Пс – площа самовільно зайнятої земельної ділянки, гектарів;

Нп – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за

цільовим призначенням;

K_f – коефіцієнт функціонального використання земель;

K_i – коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель, який дорівнює добутку коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за 2007 та наступні роки, що визначаються відповідно до Порядку проведення індексації грошової оцінки земель, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 12 від 12 травня 2000 р.

Для земель житлової та громадської забудови формула виглядає таким чином:

$Шс = Пс \times (Нпз \times K_n \times K_k) \times K_f \times K_i$, де:

$Шс$, $Пс$, K_f і K_i – мають таке саме значення, як у формулі 1;

$Нпз$ – середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель житлової та громадської забудови за цільовим призначенням відповідно до групи населених пунктів за чисельністю населення;

K_n – коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів обласного значення, м. Києва та Севастополя;

K_k – коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів, віднесених до курортних.

Всі зазначені коефіцієнти вказані у Додатках до Методики [249].

Отже, вищенаведене дає підстави зробити висновок, що на збитки, заподіяні самовільним зайняттям земельної ділянки, впливають такі фактори, як місцезнаходження земельної ділянки, категорія земель, площа самовільно зайнятої земельної ділянки, середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням, коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель, який дорівнює добутку коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за 2007 та наступні роки, що визначаються відповідно до Порядку проведення індексації грошової оцінки земель, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 78 від 12 травня 2000 року.

Слід зазначити, що хоча в Методиці вказано, що розмір шкоди не включає витрати на знесення будинків, будівель і споруд, які самочинно збудовані чи

будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках, у Наказі Державного комітету України по земельних ресурсах та Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель № 110 від 12 вересня 2007 року «Про затвердження методичних рекомендацій щодо застосування Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу» до збитків від самовільного зайняття земельної ділянки також можуть бути віднесені: витрати на приведення земельної ділянки у стан, придатний для її подальшого використання за цільовим призначенням (розмір коштів, необхідних для знесення будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках, визначається власником чи користувачем земельної ділянки, якщо порушник відмовляється привести земельну ділянку у стан, придатний для її подальшого використання за цільовим призначенням); витрати на сплату державного мита; витрати на сплату інформаційно-технічного забезпечення судового процесу; упущена вигода, яка не може бути меншою, ніж доходи, які отримала особа, котра порушила право на землю.

Злочини, передбачені ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, є злочинами з формальним складом, для яких не є обов'язковим настання суспільно небезпечних наслідків. Для кваліфікації дій особи за відповідними частинами ст. 197-1 КК України достатнім є сам факт вчинення дій, передбачених диспозиціями цих кримінально-правових норм, незалежно від того, чи настали у результаті цих дій суспільно небезпечні наслідки у вигляді спричинення значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки. З аналізу диспозиції ч. 3 ст. 197-1 КК України можна дійти висновку, що цей склад злочину є матеріальним, оскільки обов'язковим елементом цього складу злочину є настання суспільно небезпечних наслідків, передбачених у ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Н.О. Антонюк критикує це положення і вважає, що у ч. 3 ст. 197-1 КК України для більш ефективного захисту від самозахоплень земель і будівництва на них слід було передбачити кримінальну відповідальність власне за сам факт

будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці, незалежно від наслідків самовільного зайняття, тобто сконструювати цей склад злочину як формальний [8, с. 86]. Проте така пропозиція видається не зовсім виправданою. З наших міркувань, у цьому випадку відбудеться так звана необґрунтована криміналізація, яка, на думку М.І. Мельника, полягає у визнанні злочином діяння, якому не притаманні достатні для криміналізації характер та ступінь шкідливості (небезпечності) [198, с. 94]. Особа, котра вчинила самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, у випадку, якщо самовільне зайняття не спричинило значної шкоди, має притягатися лише до адміністративної відповідальності, причому, згідно зі ст. 36 КУпАП, окремо за самовільне зайняття земельної ділянки і окремо за самовільне будівництво.

Крім злочинних наслідків, важливе місце для констатування наявності складу злочину має також встановлення причинного зв'язку між діянням та наслідками, спричиненими діянням, адже у злочинах з матеріальним складом, яким є злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, встановлення причинного зв'язку виступає передумовою настання кримінальної відповідальності. Проблема причинного зв'язку давно відома науці кримінального права. Ще А.Г. Колоколов зазначав: «для того, чтобы обосновывать сь объективной стороны ответственность лица за данный результат, действие лица должно быть одним из условий осуществления этого результата вь его конкретномь виде» [148, с. 270]. На необхідність встановлення причинного зв'язку вказував і А.Н. Трайнін, котрий вказував, що дослідження причинного зв'язку є досить складною проблемою, яка не може бути вирішена лише правом, а тим більше лише кримінальним правом, і потребує комплексного міжнаукового дослідження [305, с. 101]. Сучасні українські вчені, котрі досліджували проблему причинного зв'язку, виходили саме з таких позицій, розглядаючи причинний зв'язок у кримінальному праві через призму філософсько-правового аналізу [304; 363].

При дослідженні причинного зв'язку між самовільним зайняттям земельної ділянки та настанням істотної шкоди, на нашу думку, слід погодитися з формулою, запропонованою В.Б. Малініним. Згідно з нею, якщо уявно виділити явище, яке нас

цікавить, з усієї суми факторів, які передували, і ми знайдемо, що наслідок не виник би або ж виник іншим шляхом чи в інший час, то слід визнати, що це явище (дія) є умовою цього наслідку. Якщо ж виявиться, що наслідок настав би в тому ж порядку, то це означає, що дія не є *необхідною умовою* наслідку і між ними немає причинного зв'язку [190, с. 266]. Отже, причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та злочинними наслідками буде мати місце лише тоді, коли існує необхідний зв'язок. В.М. Кудрявцев називає такий зв'язок прямим, під яким розуміє такий розвиток подій, який викликаний суспільно небезпечним діянням і який призвів до настання суспільно небезпечних наслідків без приєднання інших незалежних сил, у тому числі без втручання інших людських вчинків [170, с. 213].

Першою необхідною умовою визнання причинного зв'язку є встановлення того, що суспільно небезпечне діяння особи передувало в часі настанню суспільно небезпечних наслідків. Це означає, що завданню значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки повинно передувати діяння – самовільне зайняття земельної ділянки.

Другою умовою є те, що самовільне зайняття земельної ділянки стало саме тією умовою, без якої завдання значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки не відбулося або відбулося б в інший час і за інших умов. Це означає, що саме самовільне зайняття земельної ділянки виступило тією рушійною силою (умовою), яка далі спричинила подію, або навіть ряд подій, які спричинили наслідки, передбачені в примітці до ст. 197-1 КК України.

І, нарешті, третьою умовою, за наявності якої можна констатувати прямий причинний зв'язок між діянням та наслідком, є те, що настання наслідків має бути необхідним, логічним, закономірним результатом діяння. Завдання значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки має логічно впливати з внутрішнього розвитку діяння – самовільного зайняття земельної ділянки, а не бути результатом втручання інших людей або природних факторів. Якщо ж відбулося самовільне зайняття земельної ділянки, проте наслідки настали в результаті втручання інших факторів, то в такому випадку можна констатувати відсутність причинного зв'язку між діянням та наслідком, і відповідно відсутність

складу злочину.

Слід зазначити, що для злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, обов'язковою ознакою є місце вчинення злочину, тобто зазначена в законі певна територія, на якій вчиняється злочин [194, с. 91]. Для злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, тобто для самовільного будівництва, обов'язковим місцем злочину виступає самовільно зайнята земельна ділянка.

Такі ознаки об'єктивної сторони, як спосіб, час, знаряддя, засоби, обстановка скоєння злочину, не впливають на кваліфікацію злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, проте можуть враховуватися судом при призначенні покарання.

Також зазначимо, що у практичній діяльності можуть виникнути труднощі при відмежуванні самовільного зайняття земельної ділянки від деяких інших злочинів проти власності. Так, можливі випадки заволодіння не земельною ділянкою, а правом на земельну ділянку. Право на майно може виступати предметом таких злочинів, як вимагання та шахрайство (ст. ст. 189 – 190 КК України). Проте Н.О. Лопашенко, котра проводить аналіз злочинів проти власності у російському кримінальному законодавстві, де право на майно також виступає предметом лише двох злочинів (шахрайства та вимагання), відмічає, що можливі ситуації, коли особа заволодіває нерухомістю шляхом насильства і при обставинах, які свідчать не про вимагання, а про розбійний напад (напад виступає способом заволодіння правом на майно, а не підкріплює погрозу). У таких випадках, на думку цієї криміналістки, варто вести мову про розбій, а не про вимагання, хоча застосувати норму про розбій є неможливим. Тому Н.О. Лопашенко пропонує доповнити предмет відповідного злочину правом на майно (окрім майна) [186, с. 187].

Проте О.І. Бойцов та А.П. Севрюков слушно відмічають, що єдиним способом оборонення чужої нерухомості на свою користь залишається її «придбання» – отримання (неіснуючого) права на нерухому річ шляхом примушування потерпілого до передачі цього права за допомогою шахрайства чи шляхом насильства та погроз, характерних для вимагання, а не для грабежу і розбою, для яких притаманний інший характер насильства [58, с. 162 – 163; 281,

с. 35]. Ми підтримуємо таку позицію і тому не можемо погодитись зі С.В. Складовим, на думку якого у випадку захоплення земельної ділянки із застосуванням насильства, небезпечного для життя і здоров'я, такі дії при наявності всіх інших ознак розкрадання кваліфікуються як розбій; без насильства – як грабіж; таємно – як крадіжка [285, с. 52], оскільки вважаємо, що єдиним способом оборонення чужої нерухомості на свою користь є шахрайство чи вимагання.

А.А. Стрижевська вважає, що у випадках зайняття земельної ділянки шляхом шахрайського заволодіння правом на відповідну земельну ділянку дії винної особи необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 або ч. 2 ст. 197-1 КК України та відповідною частиною ст. 190 КК України [214, с. 555] (у випадку заволодіння правом на майно шляхом обману чи зловживання довірою). Проте, як слушно зазначає В.О. Навроцький, сукупність злочинів відсутня, коли заподіюються наслідки, які полягають у порушенні кількох тотожних об'єктів, причому шкода заподіюється одному і тому ж потерпілому [213, с. 343]. У ситуації, яку ми окреслили, ми маємо саме такий випадок. Це свідчить про те, що в цьому випадку не буде ідеальної сукупності злочинів. На користь цього свідчить і той факт, що якщо при самовільному зайнятті земельної ділянки відбувається фактичне заволодіння (користування) земельною ділянкою, не поєднане з отриманням титулу на неї, то при шахрайстві або вимаганні винний у певний спосіб отримує (прагне отримати) правовстановлюючий документ на земельну ділянку, а отже, право на неї як різновид нерухомості [101, с. 33]. На відміну від заволодіння чужим нерухомим майном, при якому порушується лише фактичний зв'язок власника з цим майном, але не порушується юридичний зв'язок, при шахрайстві та вимаганні порушується саме юридичний зв'язок власника і майна. За вдалим висловом І.О. Клепицького, особа, котра неправомірно заволодіває нерухомістю, залишається «прикованою» до місця правопорушення [140, с. 12]. Скільки б земля не знаходилася самовільно зайнятою, ніхто не може стати власником за цією підставою [297, с. 79].

Зважаючи на аргументи, представлені вище, ми вважаємо, що у випадках, коли особа заволодіває правом на земельну ділянку шляхом шахрайства чи вимагання, її дії мають кваліфікуватися лише за ст. 189 або ст. 190 КК України,

оскільки ці дії порушують юридичний зв'язок власника із земельною ділянкою, що не притаманно самовільному зайняттю земельної ділянки, при якому заволодіння носить тимчасовий характер і порушує лише фактичний зв'язок власника із земельною ділянкою. Дії ж особи, котра самовільно зайняла земельну ділянку, при наявності у неї мети в подальшому оформити необхідні документи, які підтверджуватимуть право на цю земельну ділянку, необхідно кваліфікувати як самовільне зайняття земельної ділянки, а не як замах на шахрайство чи вимагання.

Також не утворюють самовільне зайняття земельної ділянки дії службових осіб, котрі порушують порядок отримання права на земельні ділянки (рішення про надання земельної ділянки особі, котра не має на неї права, або прийняте органом, який не має на це повноважень, або внаслідок одержання хабара). Ці дії повинні кваліфікуватися виключно за статтями КК України, які передбачають відповідальність за службові злочини, оскільки вони спрямовані не на фактичне заволодіння земельною ділянкою, а на незаконне отримання юридичного титулу на земельну ділянку. Дії приватних осіб, котрі різними способами спонукають службових осіб до прийняття незаконних рішень, повинні кваліфікуватися за ст. 364 (365) КК України та відповідною частиною ст. 27 КК України.

Метою самовільного зайняття земельної ділянки може бути вирощування сільськогосподарських культур. Проте у ст. ст. 90 – 95 ЗК України чітко зазначено, що посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, а також вироблена продукція є власністю власників земельних ділянок та землекористувачів. Тому у випадках заволодіння особою, винною у самовільному зайнятті земельної ділянки, вирощеним, але не зібраним урожаєм, враховуючи, що це майно є для неї чужим, її дії потребують додаткової кваліфікації за ст. ст. 185, 186, 187 КК України.

У практичній діяльності також можуть виникнути ускладнення при відмежуванні самовільного зайняття земельної ділянки від самоправства. Як відмічає С.А. Тарарухін, одним із випадків, за яких направленість умислу визначає кваліфікацію, є випадки, коли зовні однакові суспільно небезпечні діяння підпадають під декілька норм, які мають різний зміст [298, с. 112]. Саме таку ситуацію ми маємо при відмежуванні самовільного зайняття земельної ділянки

від самоуправства.

Ю.С. Шемшученко вказує, що будучи, як і самоуправство, дією, яка вчиняється з порушенням визначеного законом порядку, самовільне зайняття, на відміну від самоуправства, не має під собою ні дійсного, ні уявного права на земельну ділянку [121, с. 647].

Але О.О. Дудоров резонно зазначає, що об'єктивна сторона караного за ст. 356 КК України 2001 р. самоуправства (на відміну від самоуправства як адміністративного проступку, передбаченого ст. 186 КУпАП), включає в себе й інші дії, не пов'язані з реалізацією дійсного або уявного права [102, с. 14]. І справді, з огляду на таке розпливчате визначення самоуправства, яке вказане у ст. 356 КК України, до нього можна відносити досить багато інших злочинів, передбачених КК України. Тому диспозиція ст. 356 КК України потребує змін, які б закріпили вказівку на здійснення винним свого дійсного або уявного права як сутнісну ознаку самоуправства, що дало б змогу відмежувати цей злочин від самовільного зайняття земельної ділянки за допомогою аналізу суб'єктивної сторони діяння [102, с. 14].

Слід також погодитись із слушною думкою О.О. Дудорова і М.І. Мельника, котрі відзначають, що з урахуванням імперативної заборони на зворотню дію в часі законів, що посилюють кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 5 КК України), і порівняльного аналізу відповідних санкцій слід зробити висновок про те, що випадки самовільного зайняття земельних ділянок та пов'язаного з ним самовільного будівництва, які мали місце до набрання чинності Законом України від 11 січня 2007 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки», повинні кваліфікуватися не за ст. 197-1, а (за наявності до цього підстав) за ст. 356 [216, с. 513].

Часто самовільне зайняття земельної ділянки поєднується із злочинами, передбаченими іншими розділами Особливої частини КК України. О.О. Дудоров і М.І. Мельник вказують, що злочин, передбачений ч. 1 або ч. 2 ст. 197-1 КК України, може утворювати сукупність із: умисним знищенням або пошкодженням чужого майна (ст. 194 КК України); злочинами проти довкілля (наприклад, статті 239, 240,

242, 246 КК України); злочинами проти життя і здоров'я особи (наприклад, статті 121, 122 КК України); злочинами проти громадського порядку та моральності (зокрема, статті 293, 294 КК України); злочинами проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (наприклад, статті 342, 345 КК України) [101, с. 34]. Оскільки у всіх цих випадках злочинне діяння буде порушувати два незалежні об'єкти, дії особи повинні кваліфікуватися як сукупність злочинів, передбачених відповідною частиною ст. 197-1 КК України та статтею КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за посягання на інший об'єкт. Так, Роздільнянським районним судом Одеської області дії громадянина К., котрий самовільно зайняв земельну ділянку та розпочав на ній розробку надр, використовуючи працю дев'яти громадян, з якими при прийомі на роботу не було укладено трудових договорів, було кваліфіковано як сукупність злочинів, передбачених ст. ст. 197-1, 240, 172 КК України [36].

2.3. Суб'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва

Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України злочином є передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ця стаття закріплює положення, згідно з яким суб'єкт злочину є одним із обов'язкових елементів складу злочину, встановлення якого є необхідним у кожній кримінальній справі.

У науці традиційно виділяють загальний та спеціальний суб'єкт злочину. Враховуючи важливість суб'єкта злочину, законодавець визначив поняття загального суб'єкта безпосередньо у КК. Згідно із ч. 1 ст. 18 КК України загальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, котра вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Спеціальний же суб'єкт – це особа, котра крім обов'язкових загальних ознак (фізична особа, осудна особа, що досягла певного віку) має додаткові спеціальні (особливі) ознаки, передбачені у статті Особливої частини для суб'єкта конкретного складу злочину.

У диспозиції ст. 197-1 КК України відсутні будь-які вказівки на спеціальні ознаки суб'єкта. Тому суб'єкт цього злочину загальний. Як впливає з наведеного вище законодавчого визначення, загальному суб'єктові злочину притаманні три обов'язкові ознаки:

1. Суб'єктом злочину в кримінальному праві України може бути визнана лише фізична особа.
2. Така фізична особа має бути осудною.
3. Фізична осудна особа, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, може бути визнана суб'єктом злочину лише за умови, що вона досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення цього злочину.

Вказівка на те, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа, виключає можливість визнання суб'єктом злочину юридичних осіб. Це положення закріплює принцип особистої відповідальності за вчинений злочину або як його вдало називав П.С. Матишевський, принцип особистої відповідальності за

наявності вини [194, с. 17].

Принагідно зазначимо, що можливість визнання юридичної особи суб'єктом злочину в останні роки викликає жваву дискусію як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних, особливо російських, криміналістів. Зокрема, російський правник А.П. Козлов вважає, що суб'єкт злочину має бути розширений в обсязі за рахунок введення до нього юридичної особи [144, с. 404]. Як аргумент, А.П. Козлов наводить реальний приклад, коли містобудівне підприємство у Красноярському краї РФ скидало у р. Єнісей радіоактивні відходи, що викликало різке погіршення стану здоров'я людей, котрі вживали воду з річки, і при цьому це підприємство не несло фактично ніякої серйозної відповідальності [144, с. 397]. Проте, розглядаючи вказаний приклад, Г.І. Богуш резонно «парирує» цей довід, відповідаючи: а що ж заважає відповідним органам притягнути винних осіб (директора, відповідального за викиди, відповідальний персонал) до кримінальної відповідальності, на підприємство накласти штраф, при цьому не позбавляючи невинний рядовий персонал робочих місць [57, с. 22]? Підтверджує недоцільність включення юридичних осіб до кола можливих суб'єктів і О.О. Дудоров. Цей науковець зазначає, що введенню кримінальної відповідальності юридичних осіб англо-американська система значною мірою завдячує інституту абсолютної (суворої) відповідальності, тобто відповідальності за відсутності вини, який не притаманний нашій правовій системі [100, с. 133 – 141].

Як слушно зазначає В.О. Останін, у трудових відносинах з юридичною особою знаходяться і громадяни, які не мають до вчиненого іншими працівниками юридичної особи злочину ніякого відношення. В такому разі визнання юридичної особи суб'єктом злочину розповсюджує негативне ставлення закону і на цих осіб, а це не що інше, як об'єктивне ставлення в вину [227, с. 104].

Зважаючи на це, ми підтримуємо думку В.Г. Павлова, котрий вважає, що юридичні особи несуть лише майнову відповідальність у рамках цивільного законодавства, а конкретні фізичні особи мають підлягати кримінальній відповідальності за відповідною нормою Особливої частини КК [229, с. 49].

Наступною ознакою суб'єкта злочину є осудність. Питання осудності

фактично не виникають у практиці застосування ст. 197-1 КК України. Тому вважаємо за доцільне обмежитися визначенням осудності і коротким аналізом формули осудності.

Осудною, відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України, визнається особа, котра під час вчинення злочину могла усвідомлювати характер свого діяння (дії чи бездіяльності) і керувати ним. У науці кримінального права для характеристики осудності сформульована так звана формула осудності. На думку Р.І. Міхеєва, формула осудності повинна складатися із сукупності двох критеріїв: юридичного та медичного [202, с. 61 – 62].

Юридичний критерій осудності характеризують три ознаки: інтелектуальна, вольова та емоційна. Інтелектуальна ознака розглядається як здатність особи в момент скоєння злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), а вольова ознака юридичного критерію – як здатність особи на час скоєння злочинного діяння керувати своїми діями, іншими словами, здатність керувати своєю волею за своїм внутрішнім переконанням і бажанням. Разом з тим, емоційна ознака в формулу осудності не включається. Проте вона повинна обов'язково враховуватися при встановленні стану особи при скоєнні злочину.

Медичний характер осудності є показником такого стану психіки особи, за якого вона знаходиться у здоровому глузді та розуміє свої дії, чи за наявності незначних розладів психіки, що не виключають осудність. Медичний критерій повинен розглядатися не ізольовано, а в сукупності з юридичним критерієм, створюючи такою конструкцією формулу осудності [202, с. 61 – 62].

Вік, з якого особа може нести кримінальну відповідальність за вчинення дій, передбачених ст. 197-1 КК України, загальний, тобто 16 років. Цей вік має обчислюватися з моменту вчинення злочину. Особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з наступної доби. У випадках, коли вік обвинуваченого неповнолітнього встановлює судово-медична експертиза, днем його народження слід вважати останній день встановленого року, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років

слід виходити з пропонованого експертизою мінімального віку цієї особи [194, с. 97].

Отже, суб'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є фізична осудна особа, котра досягла шістнадцятирічного віку.

Втім, деякі питання стосовно суб'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, все ж залишаються спірними. Найбільш суперечливими є ситуації, коли до самовільного зайняття земельних ділянки або самовільного будівництва причетні службові особи. У практиці застосування ст. 197-1 КК України такі випадки складають 34%.

Навколо цих ситуацій можливі дискусії стосовно декількох питань.

По-перше, чи може бути службова особа суб'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України? Деякі правники висловлювали думку, що суб'єктом розглядуваного злочину можуть бути лише приватні особи [105, с. 64]. Проте ми підтримуємо тих учених, котрі вважають, що суб'єктом як самовільного зайняття земельної ділянки, так і самовільного будівництва можуть бути як приватні, так і службові особи [75, с. 10; 271, с. 51].

Друге питання, яке виникає: як кваліфікувати дії службової особи, винної у самовільному зайнятті земельної ділянки або самовільному будівництві? Зокрема, виникають питання, чи потрібно кваліфікувати дії винної особи тільки за ст. 197-1 КК України, або ж лише за статтею КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за відповідний злочин у сфері службової діяльності, або ж за сукупністю цих злочинів.

Для правильного вирішення цього питання необхідним є застосування правил кваліфікації злочинів взагалі та службових злочинів, зокрема. Відповідно до п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26 грудня 2003 р. «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» відповідальність за ст. 365 КК України настає лише за умови, якщо дії службової особи були зумовлені її службовим становищем і пов'язані з її владними чи службовими повноваженнями. Якщо такого зв'язку не встановлено, дії винного за наявності до того підстав можуть кваліфікуватися за статтями КК України, які

передбачають відповідальність за злочини проти особи, власності, громадського порядку тощо [263, с. 7 – 9]. З цього роз'яснення випливає, що у випадках, коли службова особа вчинює самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво не пов'язане з її службовими обов'язками, її дії слід кваліфікувати лише за відповідною частиною ст. 197-1 КК України без будь-яких посилень на статті, які передбачають відповідальність за службові злочини.

Інша ситуація, коли службова особа вчинює самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво з використанням своїх владних повноважень. М.І. Панов вважає, що у випадках, коли злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, вчинює службова особа шляхом використання службового становища, все скоєне охоплюється ст. 364 КК України [162, с. 183 – 184]. Проте ми не повністю погоджуємося з такою думкою. Наша позиція ґрунтується на тому, що злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, посягає на суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах, у той час як злочин, передбачений ст. 364 КК України, посягає на суспільні відносини, які забезпечують нормальну службову діяльність в окремих ланках державного чи громадського апарату, а також управління окремих підприємств, установ, організацій [163, с. 979]. Це свідчить про те, що у цих злочинів різні безпосередні об'єкти, які не підпорядковані один іншому. А згідно з правилами кваліфікації, якщо вчинене є посяганням на різні безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони, то його належить кваліфікувати як сукупність злочинів [152, с. 55]. Крім того, як зазначає В.В. Устименко, у випадках, коли дії не виступають як елемент об'єктивної сторони такого злочину, як зловживання службовим становищем, а охоплюються самостійною нормою (у нашому випадку ст. 197-1 КК України), дії службової особи повинні кваліфікуватися за ознаками сукупності [333, с. 63]. Оскільки і при ідеальній, і при реальній сукупності вчинене кваліфікується за двома чи більше статтями Особливої частини КК [214, с. 340], то й самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво, вчинене службовою особою з

використанням службового становища, має кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 197-1, 364 (365) КК України. Такої думки дотримуються й інші криміналісти, котрі досліджували питання самовільного зайняття земельної ділянки [134, с. 9 – 10; 160, с. 603; 288, с. 324; 293, с. 63; 313, с. 289; 359, с. 13 – 14].

Ще одним спірним залишається питання про доцільність вказівки у диспозиції однієї із частин ст. 197-1 КК України на службову особу як спеціального суб'єкта цього злочину. З такою пропозицією виступав І.К. Тупіко, котрий пропонував зробити у диспозиції статті пряму вказівку на можливість скоєння самовільного захвату земельної ділянки службовою особою, при цьому передбачивши за ці дії більш сувору санкцію, ніж за самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене приватною особою [307, с. 161]. Свою позицію цей криміналіст обґрунтовував тим, що самовільному зайняттю земельної ділянки, вчиненому службовою особою, притаманний вищий рівень суспільної небезпеки порівняно з тими ж діями, вчиненими приватними особами, і введення спеціальної норми одночасно з підвищенням санкції буде сприяти більш ефективній боротьбі з цим явищем [307, с. 161].

Проте ми вважаємо, що кримінально-правові заходи, які існують сьогодні, є достатніми для боротьби з самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом, вчиненим службовою особою. Практика красномовно свідчить, що кваліфікація таких дій за сукупністю ст. ст. 197-1 та 364 (365, 366, 367) КК України дає змогу врахувати і дії особи по самовільному зайняттю земельної ділянки, і спеціальний статус службових осіб. Так, Білопільським районним судом Сумської області громадянині К. за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 КК України та ч. 1 ст. 364 КК України, було призначено покарання у розмірі 3400 гривень та 3500 гривень відповідно. Потім суд, на підставі ч. 1 ст. 70 КК України, призначив остаточне покарання шляхом повного складання призначених покарань у вигляді штрафу 6900 гривень [15]. Подібним чином вирішив питання притягнення службової особи до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок і Менський районний суд Чернігівської області, який також призначив остаточне покарання шляхом складання покарань,

призначених за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 КК України та ч. 1 ст. 365 КК України [33].

Крім того, доповнення ст. 197-1 КК України спеціальною нормою про відповідальність службових осіб за самовільне зайняття земельної ділянки фактично не призведе до посилення їх кримінальної відповідальності, що впливає з розмірів санкцій, передбачених у ст. ст. 197-1 та 364 (365) КК України. Посилення ж суворості санкції ст. 197-1 КК України до рівня санкцій, які передбачені у відповідних статтях про службові злочини, навряд чи буде логічно співвідноситися із санкціями, які сьогодні передбачені у ст. 197-1 КК України, та суспільною небезпекою цих діянь.

На недоцільність вказівки в аналізованому злочині на ознаки спеціального суб'єкта вказує й зарубіжний досвід. У більшості країн, у яких заволодіння чужою земельною ділянкою є злочинним, суб'єкт цих дій, як і в будь-якій з чотирьох частин ст. 197-1 КК України, є загальним. Лише у ст. 186 КК Казахстану присутня норма, яка передбачає відповідальність службових осіб за самовільне зайняття земельної ділянки з використанням службового становища [323, с. 209].

Але, незважаючи на обрану нами позицію, ми погоджуємося з Е.А. Бавбековою, котра зазначає, що самовільні захвати земельних ділянок стали можливими в результаті як недосконалості існуючого законодавства, так і в результаті лояльних дій органів місцевого самоврядування, коли ними приймаються рішення про узаконення самовільно збудованих будівель та споруд разом із самовільно зайнятими земельними ділянками [48, с. 158]. Саме такі дії органів влади спонукають громадян до порушення законності у сфері земельних відносин і є однією з головних причин самовільного зайняття земельних ділянок, що вимагає вжиття негайних та ефективних державних заходів для протидії цим негативним тенденціям.

І насамкінець хотілося б звернути увагу на проблему викладення ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, про яку ми вже згадували у попередніх розділах дисертаційного дослідження. У ст. 199 КК УРСР 1960 р. такої проблеми не було, оскільки ч. 1 цієї статті передбачала кримінальну відповідальність за самовільне

захоплення земельної ділянки, а ч. 2 передбачала інший склад злочину, фактично нічим не пов'язаний з самовільним захватом земельної ділянки – самовільне будівництво, без усяких посилянь на земельні ділянки, на яких повинно проводитися таке будівництво, для визнання його кримінально каранним. За таких обставин було цілком зрозумілим, що за злочин, передбачений ч. 1, кримінальну відповідальність несла особа, котра здійснювала самовільне захоплення земельної ділянки, а за злочин, передбачений ч. 2 – особа, котра здійснила самовільне будівництво.

У ст. 197-1 КК України далеко не все є таким зрозумілим. Мова йде про те, що викладення ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не дає чіткої відповіді на питання, хто може нести кримінальну відповідальність за діяння, передбачене диспозицією цієї кримінально-правової норми: будь-яка особа, котра здійснює самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, передбаченій ч. 1 ст. 197-1 КК України, або ж лише та особа, котра здійснила самовільне зайняття земельної ділянки і після цього проводить будівництво на зайнятій земельній ділянці? Як зазначає М.І. Панов, дії, передбачені ч. 3 ст. 197-1 КК України, спричиняють більш тяжку шкоду земельним відносинам власності, оскільки свідчать, що особа не тільки самоправно зайняла земельну ділянку, а й умисно ставить себе на місце власника, розпоряджається ділянкою на свій розсуд, порушуючи встановлений порядок зведення будівель і споруд, що безумовно завдає більш тяжкої шкоди еколого-земельним відносинам [162, с. 186]. Як ми бачимо, М.І. Панов взагалі не веде мову про вчинення цього злочину особою, котра не проводила самовільного зайняття відповідної земельної ділянки, на якій проводиться будівництво.

Проте ще раз нагадаємо: з буквального тлумачення ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України випливає, що кримінально каранним може бути і самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, вчинене особою, котра не скоювала самовільне зайняття земельної ділянки. Наприклад, як злочин, передбачений ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, можна кваліфікувати дії будівельників, котрих особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку, наймає для будівництва споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці. Так, Баришівським районним судом

Київської області громадянина Х. було визнано винним у вчиненні злочину, передбаченому ч. 4 ст. 197-1 КК України, оскільки після самовільного зайняття земельної ділянки громадянин Х. найняв працівників, які за його замовленням розпочали будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці [13]. Дії найманих будівельників прямо підпадають під ознаки диспозиції ч. 4 ст. 197-1 КК України – ними здійснюється самовільне будівництво і воно здійснюється на самовільно зайнятій земельній ділянці. У диспозиції ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України нічого не зазначено щодо можливості притягнення до кримінальної відповідальності лише тих осіб, котрі самовільно зайняли земельну ділянку, а потім проводять будівництво. При такій ситуації основним безпосереднім об'єктом злочинних дій будівельників був би встановлений порядок будівництва будівель та споруд. Проте у підрозділі 2.1. дисертаційного дослідження ми наводили аргументи на користь того, що норма, передбачена ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, перш за все покликана охороняти права на землю, а не встановлений порядок будівництва будівель і споруд. Тому, з огляду на основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, ми вважаємо, що кримінальну відповідальність за цей злочин має нести лише та особа, котра здійснила самовільне зайняття земельної ділянки, передбачене ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, оскільки саме вона порушує суспільні відносини, які покликана охороняти ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Якщо ж самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці проводиться особою, котра не здійснювала самовільне зайняття земельної ділянки, то дії цієї особи порушують інший об'єкт охорони – встановлений порядок будівництва будівель і споруд на земельній ділянці. У такому випадку особа має нести виключно адміністративну відповідальність, яка передбачена ст. 97 КУпАП, або ж, за наявності умов, які свідчать про наявність ознак складу злочину, передбаченого ст. 356 КК України, кримінальну відповідальність за самоправство.

З огляду на це, з метою уніфікованого трактування та правильної кваліфікації, вважаємо доцільним змінити ч. 3 ст. 197-1 КК України (в запропонованій нами редакції ч. 2), виклавши її у наступній редакції: «Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці».

2.4. Суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва

Як зазначає В.М. Кудрявцев, свідомий вчинок людини, який і цікавить кримінальне право, завжди направляєтся психічними якостями суб'єкта, його волею, контролюється у тій чи іншій мірі його свідомістю [169, с. 12]. Іншими словами, при вчиненні суспільно небезпечного діяння у свідомості суб'єкта злочину відбуваються певні психічні процеси, які тим чи іншим чином безпосередньо впливають на злочинну діяльність цього суб'єкта. Тому в процесі кримінально-правової кваліфікації для відповіді на запитання, чи є у діях особи склад злочину, обов'язковим є встановлення не лише об'єктивних ознак, а й дослідження психічних процесів, які відбуваються у свідомості суб'єкта злочину при вчиненні злочину. Саме суб'єктивна сторона злочину розкриває ці процеси.

Суб'єктивна сторона злочину – це процес мислення, бажання і волі людини, в якому відображаються її об'єктивна поведінка та інші зовнішні обставини, пов'язані зі вчиненням злочину [194, с. 112]. Деякі вчені вважають, що єдиним елементом, який відображає суб'єктивну сторону складу злочину, є вина [92, с. 38]. Проте більшість криміналістів зазначають, що сама лише вина не може всебічно охарактеризувати суб'єктивну сторону. За висловом А.В. Наумова, вина, хоча і є основною ознакою суб'єктивної сторони, проте не вичерпує її [217, с. 226]. О.І. Рарог з цього приводу зазначає, що, незважаючи на те, що вина притаманна всім без винятку злочинам, вона не дає відповіді на питання, чому і для чого винний скоїв злочин. Це встановлюється за допомогою таких ознак суб'єктивної сторони, як мотив та мета [265, с. 10].

А.В. Наумов крім вини, мотиву та мети включає до ознак суб'єктивної сторони також емоційний стан особи у момент скоєння злочину [217, с. 226]. Проте, як слушно зазначає О.І. Рарог, емоції не є психічним відношенням особи до суспільно небезпечного діяння, а означають лише психічні переживання, які можуть відчуватися до, під час та після злочину, і тому емоції слід визнавати не юридичною ознакою суб'єктивної сторони злочину, а соціальною ознакою, яка

характеризує особу винного [265, с. 11].

Отже, суб'єктивна сторона злочину складається з трьох елементів: вини, мотиву та мети. Найважливішим і обов'язковим елементом суб'єктивної сторони будь-якого злочину є вина. Це положення впливає безпосередньо із Конституції України та КК України. У ст. 62 Конституції України зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може підлягати покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, а відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України злочин є лише суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину. За вдалим висловом Р.І. Верещи, саме від правильного вирішення питання про вину перш за все залежить зміцнення законності в діяльності органів і посадових осіб, котрі ведуть боротьбу із злочинністю [68, с. 118].

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Враховуючи, що саме вина є єдиним обов'язковим елементом суб'єктивної сторони злочину, в будь-якому разі при характеристиці суб'єктивної сторони злочину перш за все має бути встановлена саме вина. П.С. Дагель та Р.І. Міхеєв розуміють під встановленням вини процес з'ясування у діянні (дії чи бездіяльності) суб'єкта ознак умислу чи необережності, вказаних у законі, визначенні форми і ступеня вини, виду, змісту і направленості умислу, виду і змісту необережності, мотивів, мети злочину й інших ознак суб'єктивної сторони [93, с. 10].

На думку О.І. Рарога, основними категоріями, які характеризують вину, є зміст, форма, сутність, ступінь та обсяг [265, с. 14]. Центральне місце серед цих елементів посідає зміст вини. Проте, як слушно зазначає В.І. Борисов, сам по собі зміст не дає повної характеристики вини. Для такої характеристики є необхідним аналіз інших елементів, серед яких особливе місце займає соціальна сутність. Ця властивість вини виявляється в негативному чи зневажливому ставленні особи, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, до тих інтересів, соціальних благ, цінностей (суспільних відносин), які охороняються кримінальним законом. Тому

вина особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння оцінюється негативно і засуджується правом [159, с. 163 – 164].

Проте, незважаючи на всю важливість характеристик вини, про які йшлося вище, особливе місце поміж інших характеристик займають форми вини, оскільки саме ці категорії закріплені на законодавчому рівні. Форма вини – це описане у КК поєднання певних ознак (елементів) свідомості і волі особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння. Формами вини виступають умисел і необережність (ч. 1 ст. 23 КК України).

Як зазначали Г.О. Злобін і Б.С. Нікіфоров, котрі здійснювали дослідження Особливої частини КК РРФСР 1960 р., серед 182 злочинів, які за їх переконанням могли бути вчинені лише з умисною формою вини, лише у 25 було прямо вказано, що ці діяння є умисними [126, с. 52]. КК України не надто відрізняється в цьому аспекті від КК РРФСР 1960 р. Зокрема, у жодній з частин ст. 197-1 КК України не йдеться про форму вини передбачених у них суспільно небезпечних діянь. Враховуючи, що у кримінальному законі форма вини багатьох злочинів чітко не визначається, Г.О. Злобін і Б.С. Нікіфоров запропонували певні критерії, які дозволяють дійти висновку про умисність діяння, навіть якщо про це не йдеться у диспозиції кримінально-правової норми. Головним критерієм, який дозволяє зробити висновок про характер вини у випадку відсутності прямої вказівки на умисний характер дій, на їхню думку, є об'єктивна сторона злочину [126, с. 52], яка, за влучним висловом В.М. Кудрявцева, дає предметний зміст суб'єктивній стороні [169, с. 21]. Правильною вважаємо думку, що свідчити про умисний характер злочинів можуть терміни, які вжиті у законодавстві (доведення до самогубства, проведення абортів, позбавлення волі, розпусні дії), або ж терміни, які описують об'єктивну сторону (заволодіння, вимога передачі майна, напад тощо). Серед інших, терміном, який свідчить про умисний характер дій, названо «самовільність» [126, с. 52].

І справді, якщо ми уважно проаналізуємо етимологічний зміст терміна «самовільність», то зможемо дійти висновку, що діяння, передбачене ст. 197-1 КК України (будь-якою частиною, адже «самовільність» притаманна як зайняттю

земельної ділянки, так і будівництву), може бути вчинене лише з умисною формою вини. Цей висновок випливає з тлумачення словників, згідно із яким: «самовільний» – той, який діє на власний розсуд, незважаючи на волю й думку інших; «самочинний» (синонім терміна «самовільний») – той, який робиться, учиняється свавільно [67, с. 1099, 1110]. Як ми бачимо, етимологічний зміст терміна «самовільний» передбачає, що особа розуміє те, що її дії є шкідливими для інших, забороненими, проте, незважаючи на таке розуміння, *свідомо* ігнорує такі заборони. Отже, виходячи зі змісту об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, можна дійти висновку, що його суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини. Підтверджує правильність цієї думки і судова практика. Так, у постанові Чорнухинського районного суду Полтавської області вказується, що з суб'єктивного боку самовільне зайняття земель завжди є навмисним порушенням закону [46].

Проте при кваліфікації умисного діяння необхідним є також вирішення питання про те, який вид умислу мав місце. Традиційно наука кримінального права виділяє прямий та непрямий умисел. Цей підхід був закріплений в Україні й на законодавчому рівні (ч. 1 ст. 24 КК України). Відповідно до ч. 2 ст. 24 КК України прямим є умисел, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Під непрямим умислом слід розуміти такий умисел, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК України).

У радянські часи питання про вид умислу самовільного захвату землі та самовільного будівництва фактично не поставало. Це пояснювалося тим, що цей склад злочину був формальним і для встановлення його об'єктивної сторони достатнім було встановлення суспільно небезпечного діяння, незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Враховуючи визнане більшістю криміналістів положення про те, що для формальних складів злочину можливим є лише прямий умисел, вчені, котрі досліджували питання самовільних захватів землі,

визнавали можливість вчинення цього злочину лише з прямим умислом [271, с. 50; 337, с. 101].

Склади злочину, передбачені ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, за своєю конструкцією також є формальними. Однак склади злочину, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, на відміну від ст. 199 КК УРСР 1960 р., за своєю конструкцією є матеріальними. Обов'язковим елементом об'єктивної сторони складів цих злочинів є суспільно небезпечні наслідки – настання значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки. Тому вирішити питання про вид умислу в цьому випадку однозначно не можна. Для цього необхідно провести аналіз ознак прямого та непрямого умислу та виявити розбіжності між ними.

Традиційно у прямому та непрямому умислі виділяють інтелектуальні та вольові ознаки. Інтелектуальний момент як прямого, так і непрямого умислу характеризується усвідомленням суспільної небезпеки своїх дій, яка полягає в усвідомленні хоча б загальної характеристики об'єкта посягання, а також фактичного змісту і соціальних якостей всіх складових елементів дії чи бездіяльності [265, с. 29]. При самовільному зайнятті земельної ділянки, особа, котра займає земельну ділянку, усвідомлює відсутність у неї законних підстав (рішення уповноважених органів, правочину тощо) для зайняття земельної ділянки, однак все рівно прагне захопити відповідну земельні ділянку, розуміючи, що цим самим порушуються суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах.

При будівництві на самовільно зайнятій земельній ділянці головним є усвідомлення винним того, що будівництво проводиться на самовільно зайнятій земельній ділянці.

В.І. Борисов включає в усвідомленість суспільної небезпеки не тільки розуміння фактичної сторони того, що вчинюється, а й розуміння соціального значення діяння, його соціальної шкідливості [159, с. 166]. Це означає, що особа,

котра проводить самовільне зайняття земельної ділянки або будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, повинна розуміти несприйняття суспільством таких дій, їх шкідливість.

Деякі вчені, зокрема Б.В. Єрофєєв, у своїх працях послідовно відстоювали позицію, що самовільний захват землі присутній і у випадках, коли особа користується земельною ділянкою, яка відведена їй рішенням некомпетентних органів [108, с. 192; 109, с. 300]. Проте таке твердження потребує уточнення. З цього приводу Є.В. Каплунов та І.К. Тупіко зазначають, що у випадках, коли громадянин займає земельну ділянку з дозволу державного органу, землекористувача чи відповідних посадових осіб, але без належного оформлення, а із обставин справи випливає, що він не знав і не міг знати про незаконність зайняття землі, то цих громадян не можна притягувати до кримінальної відповідальності [133, с. 130; 306, с. 4 – 5]. Ми погоджуємося з такою думкою і також вважаємо, що за такої ситуації, як і в разі помилки особи щодо справжніх меж того чи іншого землеволодіння, притягати громадян до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки не можна через відсутність умислу на неправомірне заволодіння земельною ділянкою.

Спірним є питання про можливість включення до інтелектуального моменту умислу усвідомлення протиправності діяння. Більшість криміналістів, котрі досліджували питання суб'єктивної сторони, стоять на позиції *ignorantia legis neminem excusat* – незнання закону не звільняє від відповідальності (ч. 2 ст. 68 Конституції України) і у зв'язку з цим вважають, що для встановлення вини необхідно і достатньо довести, що особа усвідомлювала ті чи інші ознаки діяння, які вимагаються законом і характеризують склад конкретного злочину, незалежно від усвідомлення протиправності [194, с. 115; 265, с. 29]. Як зазначають П.С. Дагель та Р.І. Міхєєв, незнання особи про забороненість діяння кримінальним законом, але в той же час усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння цілком можуть бути поєднані, і через це доводити усвідомлення протиправності при встановленні вини умисних злочинів було б зайвим [93, с. 47].

Проте не всі науковці повністю поділяють таку думку. Ще класик радянської

кримінально-правової науки А.А. Піонтковський зазначав, що суспільна небезпека і протиправність діяння пов'язані між собою, як зміст та форма, і навряд чи можливо усвідомлювати зміст – ступінь суспільної небезпеки, необхідний для визнання діяння злочинним, і не усвідомлювати правового виразу цього змісту – протиправності діяння у сенсі кримінального права [176, с. 300 – 301].

Таку позицію частково підтримують і деякі сучасні криміналісти. Зокрема, О.О. Дудоров вважає, що без з'ясування усвідомлення особою протиправності її діяння неможливо врахувати специфіку психічного ставлення особи до вчиненого та його наслідків у складах злочинів, передбачених кримінально-правовими нормами з бланкетними диспозиціями [103, с. 169]. Стосовно цього П.А. Воробей зауважує, що багато громадян країни розуміють головні кримінально-правові заборони посягання на особу, її життя та здоров'я, на власність. Але є ряд кримінально-правових заборон, сутність яких не може бути зрозуміла кожному. Не знаючи закону, який встановлює певну кримінально-правову заборону або не розуміючи його змісту, особа не може усвідомлювати суспільну небезпечність свого діяння, не може мати певного психічного ставлення до цих дій, їх наслідків, тобто вона діє невинно [73, с. 61].

Подібну позицію займає і В.В. Лунєєв, котрий зазначає, що безумовна реалізація традиційної презумпції – незнання закону не є виправданням – буде класичним випадком об'єктивного інкримінування [188, с. 51 – 52]. Розвиваючи цю думку в процесі дослідження питань кримінальної відповідальності за податкові злочини, О.О. Дудоров вказує, що, враховуючи загальновідомий факт об'ємності, нестабільності, нечіткості і суперечливості податкового законодавства, які неминуче зумовлюють помилки у його застосуванні, можна дійти висновку, що інтелектуальним елементом умислу податкового злочинця має охоплюватись усвідомлення конкретної податкової протиправності, а без розуміння належним суб'єктом тієї обставини, що його діяння суперечить податковому законодавству, немає достатніх підстав вести мову про те, що цей суб'єкт усвідомлював і суспільну небезпеку свого діяння [103, с. 172, 190].

Розмірковуючи про необхідність включення усвідомлення протиправності до

інтелектуального моменту умислу при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки, слід зазначити, що земельне законодавство може скласти «гідну конкуренцію» податковому за об'ємністю, нестабільністю, нечіткістю та суперечливістю. До речі, 37% опитаних респондентів саме нестабільність та суперечливість земельного законодавства визнали основною причиною великої кількості випадків самовільного зайняття земельних ділянок (див. Додаток В).

Детально не аналізуючи численні зміни земельного законодавства, які відбулися та продовжують відбуватися останнім часом, лише зауважимо таке. Законом України № 271-VI від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» були докорінно змінені підстави, за яких зайняття земельної ділянки повинно визнаватися самовільним. Зважаючи на це, дійсно є можливими випадки, коли особа, що вчинює самовільне зайняття земельної ділянки, не усвідомлює конкретну протиправність свого діяння.

На необхідність включення усвідомлення протиправності до інтелектуального моменту умислу при самовільному захваті землі та самовільному будівництві вказували і деякі радянські криміналісти. Зокрема, на думку В.М. Федорова, усвідомлюючи фактичні ознаки і суспільну небезпеку незаконного заволодіння землею, суб'єкт усвідомлює й те, що таке діяння є протиправним, і при цьому цілком достатньо розуміти протизаконність таких дій, не маючи конкретного розуміння про те, якою правовою нормою вони заборонені [336, с. 11]. Крім того, як зазначав В.М. Федоров, по 75% узагальнених кримінальних справах притягненню до кримінальної відповідальності передувало попередження винних про допущені порушення земельного законодавства та про можливі наслідки такого порушення [336, с. 11].

Але сьогодні попередження правопорушників не є умовою притягнення винних до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. Крім того, ми вважаємо, що саме останні зміни до земельного законодавства, згідно із якими самовільність пов'язується з відсутністю рішення уповноважених органів або правочину, які засвідчують право особи на земельну ділянку, а не з відсутністю

правовстановлюючих документів, остаточно знімають питання щодо необхідності встановлення усвідомлення протиправності винною особою.

Справді, за ситуації, коли «самовільність» зайняття земельної ділянки пов'язувалася з відсутністю правовстановлюючих документів, можна було дискутувати щодо необхідності доведення факту усвідомлення винною особою протиправності свого діяння, як фактора, який свідчить про усвідомлення особою суспільної небезпеки цього діяння. Проте за ситуації, яка є сьогодні, будь-яка особа, котра згідно із КК України може бути визнана суб'єктом злочину, хоча і може не розуміти забороненість самовільного зайняття земельної ділянки конкретними правовими нормами, у той же час обов'язково повинна розуміти суспільну небезпеку заволодіння земельною ділянкою за відсутності підстав, які дають їй таке право. Наша думка ґрунтується на тому, що суспільна небезпека заволодіння земельною ділянкою без законних підстав є більш очевидною, ніж суспільна небезпека заволодіння земельною ділянкою без отримання всіх необхідних правовстановлюючих документів. Тому навіть нерозуміння винною особою протиправності заволодіння земельною ділянкою не дає приводу вести мову про неусвідомлення особою суспільної небезпеки такого діяння. З огляду на це ми вважаємо, що усвідомлення протиправності діяння не слід включати в інтелектуальний момент умислу при самовільному зайнятті земельної ділянки.

Утім, як ішлося раніше, у ст. 197-1 КК України встановлено кримінальну відповідальність за два злочини з різними формами об'єктивної сторони – крім самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 1), це ще й самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3). І.Б. Габаїдзе, котрий досліджував питання самовільного будівництва, вказував, що свідоме порушення правил при самовільному будівництві вказує на наявність у винного усвідомлення протиправності цього діяння [75, с. 10]. Але думка дослідника навряд чи може бути повністю сприйнята при аналізі суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Чи не головним аргументом науковця щодо включення протиправності до інтелектуального моменту умислу аналізованих злочинів була адміністративна преюдиція. Як зазначав І.Б. Габаїдзе, наявність усвідомлення

протиправності безсумнівна, оскільки винний до притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне будівництво притягався до заходів адміністративного впливу, але він, незважаючи на це, скоює подібні дії [75, с. 10]. Але ж ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не передбачає як умову притягнення до кримінальної відповідальності необхідність застосування адміністративного стягнення за такі ж дії протягом року (адміністративну преюдицію) і тому ми вважаємо, що усвідомлення протиправності не слід включати в інтелектуальний момент умислу при вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, а достатнім є усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваного злочину.

До інтелектуального моменту умислу, крім усвідомлення суспільної небезпеки своїх дій, також включають передбачення суспільно небезпечних наслідків таких дій. Принагідно зазначимо, що деякі вчені ототожнюють усвідомлення суспільно небезпечного характеру своїх дій з передбаченням зазначених у законі наслідків [192, с. 93]. Проте така позиція не набула підтримки серед учених-криміналістів.

При прямому умислі передбачення включає уявлення про фактичний зміст змін у об'єкті, які мають відбутися, розуміння їх соціального значення, шкідливості для охоронюваних законом суспільних відносин, а також усвідомлення причинно-наслідкової залежності між власним діянням та його суспільно небезпечними наслідками [265, с. 30]. Таке передбачення також має місце і при непрямому умислі. Проте воно носить інший характер. Як резонно зазначає О.І. Рарог, якщо прямий умисел характеризується передбаченням, як правило, неминучості, а інколи – реальної можливості настання наслідків, то непрямому умислові характерне передбачення тільки реальної можливості настання таких наслідків [265, с. 38].

Проте не всі науковці сприймають розмежування прямого та непрямого умислу на основі такого фактора, як передбачення «неминучості» настання наслідків. Зокрема, А.П. Козлов зазначає, що для прямого умислу є достатнім передбачення «можливості» наслідків [144, с. 608]. Свою позицію криміналіст обґрунтовує головним чином тим, що неминучості як такої не існує, оскільки в реальному житті зустрічається безліч випадків, коли «уявно» неминучі результати не наставали [144, с. 604 – 605]. Як приклад наводиться випадок, коли винний

стріляв потерпілому в голову і був впевнений у його смерті, хоча потерпілий, незважаючи на впевненість винного, виживав [144, с. 604 – 605].

Але ми не можемо повністю погодитись з позицією А.П. Козлова. Наша позиція ґрунтується на тому, що для встановлення суб'єктивної сторони головним є не те, чи дійсно існує неминучість і чи справді у всіх випадках передбачення винним неминучості наслідків вони настають, на чому й акцентує увагу А.П. Козлов. Основним є те, як відбиваються передбачувані наслідки у свідомості винного. Якщо при прямому умислі особа впевнена у тому, що суспільно небезпечні наслідки обов'язково настануть, то при непрямому умислі винна особа лише передбачає певну можливість настання таких наслідків, що свідчить про дещо нижчий ступінь суспільної небезпеки цього діяння.

Отже, при самовільному зайнятті земельної ділянки передбачення наслідків полягає в тому, що винна особа уявно розуміє, що її діями власникові земельної ділянки або землекористувачеві буде завдано значної шкоди. При цьому, як зазначає О.І. Рарог, «випереджаюча свідомість» суб'єкта може відображувати не всі деталі, а лише загальний характер причинного зв'язку [265, с. 30]. Це означає, що необов'язковим є знання винною особою критеріїв визначення шкоди від самовільного зайняття земельної ділянки, конкретних потерпілих, котрим завдається значна шкода тощо. Головним є усвідомлення того, що саме її конкретне діяння потягне суспільно небезпечні наслідки. Також не обов'язково, щоб особа розуміла неминучість настання значної шкоди потерпілому. Достатнім є встановлення факту передбачення реальної можливості настання значної шкоди.

Незважаючи на різницю в інтелектуальному моменті, головна різниця між прямим та непрямим умислом – це вольовий момент. При прямому умислі особа не тільки усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає наслідки, які можуть статися внаслідок цього діяння, але й бажає настання цих суспільно небезпечних наслідків. Бажання як елемент умислу полягає у прагненні до визначених наслідків в одній із таких якостей: 1) кінцевої мети; 2) проміжного етапу на шляху до досягнення кінцевої мети; 3) засобу досягнення мети; 4) невідворотного елемента діяння [265, с. 32].

На відміну від прямого умислу, при непрямому умислі особа не бажає настання суспільно небезпечних наслідків, проте свідомо допускає їх настання. Свідоме допущення – це специфічна форма позитивного ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Свідоме допущення означає, що винний своїми вольовими діями викликає певну ланку подій і свідомо, маючи намір, допускає такий розвиток причинного зв'язку, який призводить до настання суспільно небезпечних наслідків [265, с. 36]. Не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, винний все ж таки згоден на їх настання [177, с. 312]. Вольовий зміст непрямому умислу може проявлятися не лише у свідомому допусканні суспільно небезпечних наслідків, але й у байдужому відношенні до їх настання. У цьому випадку суб'єкт спричиняє шкоду, «не задумуючись» про шкідливі наслідки свого діяння, можливість настання яких представляється йому доволі реальною [265, с. 36].

Розмірковуючи про ставлення винного до наслідків при скоєнні злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, О.О. Дудоров та М.І. Мельник зазначають, що ставлення винного до настання значної шкоди власникові або законному володільцеві може бути як у формі прямого, так і в формі непрямому умислу [101, с. 35]. Ми погоджуємося з такою позицією науковців. Наша думка ґрунтується на даних практики застосування ст. 197-1 КК України, які свідчать, що при самовільному зайнятті земельної ділянки можливими є випадки, коли винна особа лише свідомо допускає або байдуже ставиться до настання значної шкоди власникові земельної ділянки або землекористувачеві, а не ставиться до настання такої шкоди як до кінцевої мети, проміжного етапу на шляху до досягнення кінцевої мети, засобу досягнення мети або невідворотного елемента діяння. Так, Роменським міськрайонним судом Сумської області громадянка К. була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. У рішенні суду вказується, що винна особа не ставилась до настання значної шкоди як до кінцевої мети своєї діяльності, оскільки заява про виділення земельної ділянки винній особі була подана нею вчасно, але через зволікання відповідних органів оформлення документів на частину земельної ділянки не було доведено до кінця [37].

Якщо вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину,

то мета і мотив є обов'язковими ознаками лише в тих випадках, коли вони безпосередньо вказані у диспозиції кримінально-правової норми або однозначно витікають з її змісту. Мотив і мета для злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є факультативними ознаками його суб'єктивної сторони і можуть бути різними. Але, незважаючи на факультативність, мотив та мета мають неабияке кримінально-правове значення, оскільки можуть свідчити про різний ступінь суспільної небезпеки діяння і у зв'язку з цим повинні враховуватися при індивідуалізації кримінальної відповідальності та призначенні покарання. Як резонно зазначає А.В. Савченко, з'ясування мотиву злочину сприяє правильному та точному уявленню про мотиваційну сферу особи винного, його життєві принципи, установки, звички, схильності тощо [274, с. 113].

Найчастіше самовільне зайняття земельної ділянки вчинюється з корисливих мотивів. Проте відсутність такого мотиву не свідчить про відсутність складу злочину. Тому ми не можемо повністю погодитися з думкою Ю.О. Вовка та М.В. Шульги, котрі зазначали, що не можна визнавати винними у самовільному зайнятті земельної ділянки осіб, які з власної ініціативи, без будь-якого дозволу покращують, укріплюють, облагороджують виснажені, зруйновані чи спустошені земельні ділянки шляхом посадки дерев, кущів, встановлюють водопостачання на відповідні земельні ділянки, не переслідуючи при цьому мети отримання будь-якої матеріальної вигоди, адже карати можна лише за суспільно небезпечні, а не за суспільно корисні дії [70, с. 66; 357, с. 9].

Як зазначає В.І. Борисов, хоча певні мотиви і мета можуть зменшувати суспільну небезпеку конкретних злочинів, але якщо у статтях Особливої частини КК вони не зазначені ні як обов'язкові, ні як кваліфікуючі або привілейовані ознаки, то вони на кваліфікацію не впливають, але можуть впливати на покарання: як такі, що пом'якшують або обтяжують його [159, с. 186].

У подібному дусі висловлювалися й І.О. Гельфанд та Г.Ф. Поленов, котрі вказували на неприпустимість констатації судами відсутності складу злочину без корисливої мети самовільного захвату землі [81, с. 128; 233, с. 108]. Схожу позицію у цьому питанні займав і Верховний Суд РРФСР, який у п. 5 постанови Пленуму

Верховного Суду РРФСР № 17 від 5 серпня 1963 р. «Про судову практику по справах про самовільне захоплення землі і самовільне будівництво індивідуальних жилих будинків» вказав, що сама по собі відсутність матеріального зиску не може бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, хоча суд може це врахувати в сукупності з іншими обставинами при призначенні покарання [235; с. 85]. Враховуючи це, навіть суспільно корисна мотивація самовільного зайняття земельної ділянки або будівництва на ній не може бути підставою для визнання відсутності вини.

2.5. Кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва

У науці кримінального права під диференціацією кримінальної відповідальності розуміють градацію, розподіл, розшарування відповідальності у кримінальному законі, у результаті якої законодавцем встановлюються різні кримінально-правові наслідки залежно від типового ступеня суспільної небезпеки злочину й особистості винного [182, с. 52]. Засобами диференціації кримінальної відповідальності виступають інститут звільнення від кримінальної відповідальності та інститут привілейованих та кваліфікуючих ознак складу злочину [182, с. 161].

Конструюючи ст. 197-1 КК України, законодавець, як засіб диференціації кримінальної відповідальності, використав інститут кваліфікуючих ознак, під якими слід розуміти такі ознаки складу злочину, які свідчать про різко підвищену (в порівнянні з відображеною за допомогою ознак основного складу) суспільну небезпеку діяння (і особи, котра скоїла це діяння) [166, с. 174].

У ч. 2 ст. 197-1 КК України передбачено сім кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки. Першою кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення його особою, раніше судимою за злочин, передбачений ст. 197-1 КК України. Загальні питання, пов'язані з інститутом судимості, регулюються ст. ст. 88 – 91 КК України. Стосовно ж самовільного зайняття земельної ділянки, слід зазначити, що особа не може бути визнаною раніше судимою за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, навіть якщо буде встановлено, що вона була засуджена фактично за самовільне зайняття земельної ділянки, яке передбачалося іншою статтею КК України (наприклад, за самоправство, яке виражалось у самовільному зайнятті земельної ділянки).

Принагідно зазначимо, що залежно від того, чи піддавалась особа засудженню за раніше скоєний злочин, повторність злочинів може бути розділена на: а) повторність, не пов'язану із засудженням за раніше скоєний злочин; б) повторність, пов'язану із засудженням за раніше скоєний злочин (спеціальний

рецидив) [191, с. 46], – яка і має місце у нашому випадку.

Наступною кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної є вчинення його групою осіб. Група осіб є однією із форм співучасті, передбачених Загальною частиною КК України (ч. 1 ст. 28 КК України). Зазначимо, що в науці кримінального права проблема співучасті є однією з центральних, і в той же час однією із найбільш дискусійних протягом вже не одного десятка років. Незважаючи на численні дослідження інституту співучасті [65; 78; 146; 220; 299; 335], полеміка щодо найбільш проблемних питань триває і сьогодні. Комплексний аналіз усіх питань співучасті не входить до завдань дисертаційного дослідження. Тому ми бачимо доцільним зупинитися лише на тих питаннях, вирішення яких допоможе виконанню завдань дисертаційної роботи.

Відповідно до ч. 1 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим групою осіб, якщо в ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою. Цікавим є той факт, що вчинення певного діяння групою осіб без попередньої змови виступає як кваліфікуюча ознака лише у 12 злочинах, передбачених Особливою частиною КК України, і взагалі відсутня серед кваліфікуючих ознак злочинів проти власності. Визнання ж саме цієї форми співучасті кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки зумовлено специфікою аналізованого злочину. Як зазначає Р.Р. Галіакбаров, група осіб без попередньої змови характерна для ситуаційних посягань, коли суб'єкти спільно скоюють один і той же злочин за відсутності попередньої домовленості [78, с. 34]. На думку законодавця, саме такий характер притаманний злочиніві, передбаченому ст. 197-1 КК України. Ми погоджуємося з таким кроком парламентарів, оскільки у випадку вчинення самовільного зайняття земельної ділянки можлива своєрідна «ланцюгова реакція», коли до злочинних дій приєднуються все нові і нові виконавці, що неодноразово спостерігалось на Кримському півострові.

Слід погодитись з дослідниками, котрі акцентували увагу на тому, що при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки групою осіб кримінальній відповідальності мають підлягати всі особи, які самовільно зайняли земельну

ділянку [179, с. 41]. Тому коли самовільне зайняття земельної ділянки вчиняється певною сім'єю, відповідальність мають нести всі члени цієї сім'ї, які брали участь у відповідному діянні.

Проте формулювання «вчинене групою осіб» породжує проблему: як кваліфікувати самовільне зайняття земельної ділянки вчинене, наприклад, групою осіб за попередньою змовою? М.І. Мельник з цього приводу зазначає, що у випадках, коли мала місце попередня змова за відсутності такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб, діяння кваліфікується як вчинене групою осіб [216, с. 94]. Подібної думки дотримується і М.І. Панов, котрий, аналізуючи злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, зазначає, що під кваліфікуючою ознакою «вчинене групою осіб» слід розуміти дії двох чи більше осіб, які діють як співвиконавці і без попередньої змови, і за попередньою змовою [162, с. 184]. Ми підтримуємо погляди цих вчених і також вважаємо, що самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене за попередньою змовою групи осіб, має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Стосовно самовільного зайняття земельної ділянки, вчиненого групою осіб, зазначимо таке. До прийняття ст. 197-1 КК України існували численні законопроекти, якими пропонувалося встановити кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки. І в більшості цих законопроектів з метою диференціації кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки пропонувалося встановити такі кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як «участь у групових діях, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки» та «організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки» [264]. А в законопроекті, запропонованому МВС України у листі № 13/7-9114 від 31 серпня 2006 року, взагалі пропонувалося назвати відповідну статтю «Організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво будинків чи споруд» [112, с. 26].

Подібні пропозиції лунали і від численних наукових установ. Зокрема, кафедра кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого пропонувала визнати кримінально караним лише таке

самовільне захоплення земельної ділянки, яке поєднане з певними кваліфікуючими ознаками. Такою ознакою у ч. 2 запропонованого проекту пропонувалося визнати і самовільне захоплення земельної ділянки, вчинене організованою групою осіб [112, с. 27]. Кафедра кримінального права і кримінології Львівського національного університету імені Івана Франка пропонувала визнати вчинення незаконного зайняття земельної ділянки групою осіб кваліфікуючою ознакою (ч. 2 запропонованого проекту), а організацію групових дій, спрямованих на незаконне зайняття земельної ділянки особливо кваліфікуючою ознакою незаконного зайняття земельної ділянки (ч. 4 запропонованого проекту) [112, с. 28].

Таке конструювання бачиться нам найбільш вдалим. Формулювання «організація групових дій, направлених на самовільне зайняття земельної ділянки» довело свою ефективність й історично. Так, у ст. 2094 Уложення про покарання кримінальні й виправні 1845 р., про яке йшлося у підрозділі 1.1. дисертаційного дослідження, вказувалося, що найбільш суворій відповідальності, у порівнянні з іншими учасниками заволодіння нерухомістю, має підлягати організатор злочинних дій. У ч. 3 ст. 199 КК УРСР 1960 р. саме організація групових дій, направлених на самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво, а не жодна з форм співучасті, визнавалося кваліфікуючою ознакою самовільного захвату землі та самовільного будівництва.

Використання словосполучення «організація групових дій, направлених на самовільне зайняття землі» пояснювалось великою суспільною небезпекою саме організації таких дій, які надалі набувають неконтрольованого характеру та можуть спричинити значну шкоду охоронюваним законом про кримінальну відповідальність суспільним відносинам.

З подібних міркувань законодавець використав конструкцію «організація групових дій» у ст. 293 КК України «Групове порушення громадського порядку» та «організація масових заворушень» у ст. 294 КК України «Масові заворушення». Як впливає з цих прикладів, використання парламентарями законодавчої моделі «організація групових дій», замість традиційних форм співучасті, передбачених у ст. 28 КК України, доречно в тих злочинах, у яких необхідно підкреслити суспільну

небезпеку саме організації тих чи інших, найчастіше групових, злочинних дій. До таких злочинів, безумовно, відноситься і самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Крім того, наша пропозиція про встановлення кримінальної відповідальності саме за організацією групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, а не, скажімо, за ті ж дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб, пояснюється тим, що у ст. 197-1 КК України вже передбачена одна з форм співучасті – вчинення самовільного зайняття земельної ділянки групою осіб. Вказівка ж в одній статті КК і на «групу осіб», і на «групу осіб за попередньою змовою» не є традиційною для КК України.

Все вище зазначене свідчить про доцільність передбачення у ч. 4 ст. 197-1 КК України такої особливо кваліфікуючої ознаки, як організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки.

При цьому під організацією групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, слід розуміти дії, пов'язані з підбурюванням групи людей до зайняття земельної ділянки, об'єднанням їх зусиль, розробку планів самовільного використання земельної ділянки, безпосереднє керівництво діями групи людей, керівництво зносом будинків і споруд, які знаходяться на самовільно зайнятій земельній ділянці [327, с. 832].

Наступною кваліфікуючою ознакою, передбаченою ч. 2 ст. 197-1 КК України, є вчинення самовільного зайняття земельних ділянок, наділених особливим правовим режимом, а саме, щодо земельних ділянок особливо цінних земель; земель в охоронних зонах; зонах санітарної охорони; санітарно-захисних зонах; зонах особливого режиму використання земель.

Відповідно до ч. 1 ст. 150 ЗК України до особливо цінних земель відносяться: чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерновобуроземні глибокі і середньоглибокі; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра й осушені незалежно від глибини; коричневі

грунти Південного узбережжя Криму; дернові глибокі ґрунти Закарпаття; землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; землі історико-культурного призначення; землі природно-заповідного фонду.

Так, Городнянським районним судом Чернігівської області до двох років обмеження волі було засуджено громадянина В., котрий самовільно зайняв земельну ділянку площею 2,51 га у гідрологічному заказнику місцевого значення «Ж.», розташованому на землях П. сільської ради. Кваліфікація дій громадянина В. саме за ч. 2 ст. 197-1 КК України ґрунтується, у тому числі, на Положенні про гідрологічний заказник місцевого значення «Ж.», відповідно до якого заказник входить до складу природно-заповідного фонду України, охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення та використання [21].

Слід зазначити, що ЗК України саме особливо цінні землі поставив під посилену правову охорону та наділив специфічним, навіть у порівнянні з іншими категоріями земель, передбаченими у ч. 2 ст. 197-1 КК України, правовим режимом. Специфічний правовий статус та особливий порядок набуття прав на особливо цінні землі підтверджується тим, що вилучення особливо цінних земель для несільськогосподарських потреб не допускається, за винятком випадків, визначених частиною другою ст. 150 ЗК України. Вартий уваги і той факт, що у ч. 3 ст. 150 ЗК України встановлено, що вилучення особливо цінних земель, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, проводиться виключно Верховною Радою України.

Крім того, сам лексичний зміст терміна «особливо» підтверджує вищевказане твердження про прагнення держави наділити особливо цінні землі вищим рівнем захисту у порівнянні з іншими категоріями земель. Відповідно до тлумачення словників «особливо» – це: 1) більше, ніж звичайно; надзвичайно; понад усе; найбільше; найбільшою мірою; 2) не так, як усі, як інші; зовсім інакше [67, с. 298].

На нашу думку, всі перелічені вище обставини свідчать, що законодавець більш важливим об'єктом кримінально-правової охорони, у порівнянні з іншими, бачить саме особливо цінні землі. Тому й каратися самовільне зайняття особливо

цінних земель має більш суворо аніж самовільне зайняття інших категорій земель, передбачених сьогодні у ч. 2 ст. 197-1 КК України. З огляду на це ми пропонуємо визнати самовільне зайняття особливо цінних земель особливо кваліфікуючою ознакою злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, та передбачити її у ч. 4 запропонованої нами редакції.

Наступною кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є його вчинення щодо земель в охоронних зонах. Відповідно до ч. 1 ст. 112 ЗК України охоронні зони створюються: а) навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій тощо з метою охорони і захисту їх від несприятливих антропогенних впливів; б) уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодження, а також зменшення їх негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти. Так, Баришівським районним судом Київської області дії підсудного Х. були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України, оскільки він вчинив самовільне зайняття земельної ділянки, котра розташована у 3-метровій охоронній зоні трубопроводу [13].

Про факт існування охоронних зон вказано у різних законодавчих актах [247; 255]. Так, Сокирянським районним судом Чернівецької області дії особи 1 були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України, оскільки ця особа самовільно зайняла земельну ділянку на території прибережної захисної смуги, а відповідно до ст. 61 ЗК України прибережні захисні смуги є природоохоронною територією з режимом обмеженої господарської діяльності, що дає підстави кваліфікувати дії винного як самовільне зайняття земельної ділянки в охоронній зоні [39]. Землі, які відносяться до категорії земель зв'язку, промисловості, транспорту, вказані у ЗК України (ст. ст. 65 – 75).

Відповідно до ч. 1 ст. 113 ЗК України зони санітарної охорони створюються навколо об'єктів, де є підземні та відкриті джерела водопостачання, водозабірні та водоочисні споруди, водоводи, об'єкти оздоровчого та іншого призначення, для їх санітарно-епідеміологічної захищеності. Згідно зі ст. 34 Закону України № 1805-III

від 10 січня 2002 р. «Про питну воду та питне водопостачання» встановлення меж зон санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання здійснюється у процесі розроблення проекту землеустрою [257]. Так, у постанові Татарбунарського районного суду Одеської області кваліфікація дій підсудного Л. за ч. 4 ст. 197-1 КК України, крім іншого, підтверджується тим, що самовільно захоплена земельна ділянка знаходиться у безпосередній близькості біля зрізу моря, який відповідно до Державних санітарних правил планування і будівництва населених пунктів № 173 від 19 червня 1996 року і ст. ст. 85 – 90 Водного кодексу України віднесений до земель водного фонду, водоохоронної зони Чорного моря, виконуючи функцію прибережної захисної межі та зони санітарної охорони [41]. Межі зон санітарної охорони та поясів особливого режиму встановлюються органами місцевого самоврядування за погодженням з місцевими органами виконавчої влади з водного господарства та органами державного санітарно-епідеміологічного нагляду. Навколо деяких об'єктів зони санітарної охорони поділяються на відповідні зони, у кожній з яких існує специфічний правовий режим. Зокрема, у ст. 30 Закону України № 2026-III від 5 жовтня 2000 р. «Про курорти» встановлено, що округ санітарної охорони поділяється на три зони: зона суворого режиму, зона обмежень та зона спостережень [251].

Від зон санітарної охорони слід відрізняти санітарно-захисні зони. Відповідно до ст. 114 ЗК України санітарно-захисні зони створюються навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових і електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань тощо, з метою відокремлення таких об'єктів від територій житлової забудови. У межах санітарно-захисних зон забороняється будівництво житлових об'єктів, об'єктів соціальної інфраструктури та інших об'єктів, пов'язаних з постійним перебуванням людей. Правовий режим земель санітарно-захисних зон визначається законодавством України (ст. 45 Закону України № 39/95-ВР від 8 лютого 1995 р. «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», ст. 20 Закону України від 16 жовтня 1997 р. № 575/97-ВР «Про електроенергетику», ст. 24 Закону України № 2707-XII від 16 жовтня 1992 р. «Про охорону атмосферного

повітря» тощо).

Останньою кваліфікуючою ознакою, передбаченою у ч. 2 ст. 197-1 КК України, є самовільне зайняття земель, які мають особливий режим використання. Відповідно до ч. 1 ст. 115 ЗК України зони особливого режиму використання земель створюються навколо військових об'єктів Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, для забезпечення функціонування цих об'єктів, збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна, охорони державного кордону України, а також захисту населення, господарських об'єктів і довкілля від впливу аварійних ситуацій, стихійних лих і пожеж, що можуть виникнути на цих об'єктах. Так, Кам'янець-Подільським міськрайонним судом Хмельницької області за ч. 4 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії підсудного С., котрий, у порушення вимог ст. 115 ЗК України, самовільно зайняв земельну ділянку військового містечка, яка знаходиться у постійному користуванні Міністерства оборони України та перебуває в державній власності, тобто в зоні особливого використання земель, де самовільно збудував гараж [23].

Правовий статус зон особливого режиму використання земель визначається Законом України № 1777-ХІІ від 4 листопада 1991 р. «Про державний кордон України», Законом України № 1932-ХІІ від 6 грудня 1991 р. «Про оборону України», Законом України № 1075-ХІV від 21 вересня 1999 р. «Про правовий режим майна у Збройних силах України».

У ч. 4 ст. 197-1 КК України окремо зазначені кваліфікуючі ознаки самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці, а саме: 1) ведення такого будівництва на одній із земельних ділянок, які зазначені у ч. 2 ст. 197-1 КК України і були охарактеризовані вище; 2) вчинення його особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України.

Відразу зазначимо, що ми вважаємо недоцільним рішення законодавця про встановлення кваліфікуючих ознак для самовільного будівництва, яке повинно розумітися як кваліфікуюча ознака самовільного зайняття земельної ділянки.

Виділення в окремій частині ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва, як і вказівку в назві статті поруч з самовільним зайняттям земельної ділянки на самовільне будівництво, ми вважаємо зайвим. У жодному із законопроектів (№ 4556, № 4556-1, № 4545-2), якими раніше пропонувалося встановити кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки [264], а також у пропозиціях наукових установ щодо цього питання [112, с. 27] самовільне будівництво не згадувалося ані в диспозиції, ані в назві запропонованих статей. Назва ж ст. 197-1 КК України з'явилася у результаті зауважень Президента України відносно законопроекту № 1028, запропонованого народним депутатом Л. Грачем. Суть цих зауважень зводилася до того, що оскільки в тексті статті йдеться про два злочини – самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, то й у назві статті мова має йти про ці два злочини. Принципово це зауваження є вірним, оскільки назва статті має відповідати її змісту. Проте, на нашу думку, в цьому випадку саме зміст потрібно було приводити у відповідність до назви, а не навпаки. Самовільне будівництво саме по собі не порушує відносини власності, хоча і є поширеним способом* та обтяжує сам факт самовільного зайняття земельної ділянки, роблячи його більш суспільно небезпечним. Тому в ч. 2 доцільним бачиться обмежитися вказівкою на будівництво як найбільш характерний спосіб самовільного зайняття земельної ділянки, який ускладнює повернення самовільно зайнятих земельних ділянок, без вказівки у назві ст. 197-1 КК України на «самовільне будівництво» та без встановлення кваліфікуючих ознак самовільного будівництва.

На користь такої пропозиції свідчить і досвід боротьби з порушенням прав на землю у зарубіжних країнах. З проаналізованих КК двадцяти п'яти країн, у яких кримінальне законодавство містить норми, що передбачають відповідальність за порушення прав на землю, лише у ст. 266 КК Румунії та ст. 11 Глави 8 КК Швеції згадується про будівництво як обставину, котра пов'язана з порушенням прав власника земельної ділянки або землекористувача [328, с. 71; 366]. Але й у цих

* Примітка.

Згідно з даними, отриманими у Листі Державної інспекції з контролю за використанням і охороною земель № 5-6-1103 від 9 квітня 2009 року, лише за листопад-грудень 2008 року об'єкти нерухомого майна були збудовані на 768 самовільно зайнятих земельних ділянках.

статтях будівництво виступає не як самостійний злочин, а лише як один із способів самовільного зайняття земельної ділянки.

Крім того, залишається незрозумілим, чому, встановивши кримінальну відповідальність лише за те самовільне будівництво, яке вчинене на самовільно зайнятій земельній ділянці, законодавець як кваліфікуючу ознаку цього діяння визнав вчинення самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці особою, раніше судимою не за будь-який злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, а лише за злочини, передбачені ч. 3 або ч. 4 ст. 197-1 КК України?

Отже, проаналізувавши кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, можна дійти висновку про недосконалість їх конструювання. Цей висновок базується на наступних аргументах.

По-перше, кваліфікуючі ознаки – це додаткові до ознак основного складу злочину [166, с. 190]. Тому слід погодитись з Т.А. Лєснієвські-Костаревою, котра зазначає, що першою вимогою до конструювання кваліфікуючих ознак має бути те, що зміст кваліфікуючої ознаки повинен бути погоджений зі специфікою ознак та конструкції основного складу злочину [182, с. 194]. Що ж ми маємо у ст. 197-1 КК України? У той час як основний склад злочину (ч. 1) є матеріальним і його обов'язковою ознакою є настання значної шкоди власникові або законному володільцеві земельної ділянки, кваліфікуючий склад (ч. 2) є за своєю конструкцією формальним, і настання значної шкоди не є його обов'язковою ознакою. Подібна ситуація, з огляду на те, що ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України певним чином пов'язані відповідно з ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, склалася і з кваліфікуючими ознаками самовільного будівництва. Як ми бачимо, законодавець грубо порушив основне правило конструювання кваліфікуючих ознак, адже кваліфікуючі ознаки, передбачені у ч. 2 ст. 197-1 КК України, не погоджені з ознаками та конструкцією основного складу злочину і не містять вказівку на обов'язковість настання суспільно небезпечних наслідків. Такий крок законодавця призвів до того, що за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило багатотисячні збитки, встановлено більш м'яке покарання, ніж за самовільне зайняття земельної ділянки під будь-якою лінією електрозв'язку. Така ситуація суперечить логіці, адже

зрозуміло й очевидно, що більш суспільно небезпечним є перше діяння. З огляду на вищезазначене, з метою приведення побудови кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки у відповідність до правил, розроблених наукою кримінального права, пропонуємо сконструювати всі кваліфіковані склади злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, як матеріальні, з посиленням на ч. 1 ст. 197-1 КК України. І лише така запропонована нами кваліфікуюча ознака, як «організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки», має залишитися формальним складом злочину з огляду на високу суспільну небезпеку самого факту організації подібних дій.

По-друге, залишається незрозумілим, чому законодавець передбачив кримінальну відповідальність за самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці у ч. 3 ст. 197-1 КК України. Суспільна небезпека цього діяння є нижчою, ніж суспільна небезпека дій, передбачених у ч. 2 ст. 197-1 КК України, що й відображено у санкціях, передбачених за вчинення відповідних дій. Тому логічнішим було б дії, передбачені сьогодні у ч. 3 ст. 197-1 КК України (враховуючи зміни, запропоновані в попередніх розділах), передбачити у ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Крім того, як ішлося раніше, ми вважаємо, що вказувати окремо на кваліфікуючі ознаки самовільного будівництва немає потреби, як і на самовільне будівництво у назві ст. 197-1 КК України. Натомість, на основі ч. 2 ст. 197-1 КК України, мають бути створені ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, які б передбачали кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки.

Висновки до розділу 2.

1. Зважаючи на вагомі зміни, які сталися в галузі земельних відносин після проголошення Україною незалежності, визнання поряд з державою інших суб'єктів власності на землю, віднесення такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них, саме до розділу VI Особливої частини

КК України «Злочини проти власності» є цілком правильним.

2. Родовим об'єктом злочинів, передбачених розділом VI Особливої частини КК України, є врегульовані законом суспільні відносини власності як економічної категорії, яка забезпечує власникові або законному володільцеві можливість використовувати майно на власний розсуд і у своїх інтересах, і які виникають з приводу права власності як сукупності володіння, користування та розпорядження майном, або ж інших речових чи зобов'язальних прав, передбачених законодавством.

3. Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах. Управлінські земельні відносини є додатковим обов'язковим об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, а суспільні відносини, які охороняють встановлений порядок будівництва будівель чи споруд на земельній ділянці, слід вважати додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України.

4. Предметом злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, є земельні ділянки як найбільш деталізовані частини різних категорій земель. З позицій конкретних земельних відносин вони виступають об'єктами, на які спрямовується інтерес відповідної фізичної та юридичної особи та стосовно яких встановлюється їх земельна правосуб'єктність і оформляється відповідний юридичний титул – право власності чи право земельного користування. Предметом злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, слід визнавати будівлі та споруди.

5. Ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, закріплені за допомогою вказівки на суспільно небезпечні діяння та суспільно небезпечні наслідки.

6. Суспільно небезпечне діяння розглядуваного злочину складається з двох дій – самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на

самовільно зайнятій земельній ділянці. Аналіз законодавчої дефініції самовільного зайняття земельної ділянки свідчить, що, незважаючи на позитивне рішення законодавця змінити як сутність зайняття земельної ділянки, так і підстави, за яких таке зайняття може бути визнано самовільним, і в новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки присутні численні недоліки. Тому, з метою усунення цих недоліків, було запропоновано змінити визначення самовільного зайняття земельної ділянки на наступне: самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або державного органу приватизації про передачу у власність чи надання у користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра заволодіває земельною ділянкою, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.

7. Аналізуючи законодавчу дефініцію самовільного (самочинного) будівництва та нормативно-правові акти, які регулюють порядок отримання дозволів на проведення будівництва, ми дійшли висновку про недоцільність вказівки у ч. 3 ст. 197-1 КК України на «самовільне» будівництво. Достатньою видається вказівка на будівництво, оскільки будь-яке будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці є самовільним.

8. Злочини, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, є злочинами з так званним «матеріальним» складом, обов'язковою ознакою яких є настання суспільно небезпечних наслідків, вказаних у примітці до статті. Таке рішення законодавця є безумовно позитивним, оскільки дає змогу відмежувати ці дії від аналогічних, які тягнуть адміністративну відповідальність. Обчислення значної шкоди від самовільного зайняття земельної ділянки здійснюється за допомогою спеціальної Методики, затвердженої Кабінетом Міністрів України.

9. Самовільне зайняття земельної ділянки – це завжди активні дії. Тому не

може кваліфікуватися як самовільне зайняття земельної ділянки бездіяльністю особи, котра не звільнює орендовану земельну ділянку після спливу строку оренди, незвільнення земельної ділянки вилученої для суспільних потреб тощо.

10. Кримінальній відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво підлягає лише фізична особа. За самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво на них, виявлене в процесі діяльності юридичної особи, має нести відповідальність фізична особа, котра їх вчинила. Кримінальній відповідальності за вчинення дій, передбачених ст. 197-1 КК України, можуть підлягати як приватні, так і службові особи. Випадки вчинення службовою особою самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного будівництва без використання службового становища мають кваліфікуватися лише за ст. 197-1 КК України. Якщо ж аналогічні дії вчинені винною особою з використанням свого службового становища, вони мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України та відповідною статтею, яка передбачає кримінальну відповідальність за вчинення злочинів у сфері службової діяльності.

11. Викладення ч. 3 ст. 197-1 КК України відбулося з порушенням принципів криміналізації та правил законодавчої техніки, що може привести на практиці до неоднакового трактування дій особи та, відповідно, призведе до неправильної кваліфікації. З метою усунення цих недоліків, вважаємо доцільним змінити ч. 3 ст. 197-1 КК України (в запропонованій нами редакції ч. 2), виклавши її в наступній редакції: «Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці».

12. Всебічний аналіз ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, свідчить про те, що суб'єктивній стороні самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній притаманна лише умисна форма вини. Ставлення винної особи до наслідків злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, характеризується бажанням настання таких наслідків, або ж свідомим допущенням чи байдужим ставленням до настання значної шкоди власникові земельної ділянки або землекористувачеві. Це дає підстави стверджувати, що злочинів, передбаченому ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК

України, характерна вина як у формі прямого, так і у формі непрямого умислу. Злочинам, передбаченим іншими частинами ст. 197-1 КК України, характерна вина у формі лише прямого умислу. Мотив та мета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є факультативними ознаками складу цього злочину і жодним чином не впливають на кваліфікацію, хоча можуть та мають бути враховані як фактори індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання.

13. Враховуючи розроблені наукою кримінального права правила побудови кваліфікуючих ознак, ми пропонуємо викласти ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України у наступній редакції:

«2. Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або групою осіб, або щодо земельних ділянок земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель.

4. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені щодо земельних ділянок особливо цінних земель, або організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки».

РОЗДІЛ 3

Застосування заходів кримінально-правового впливу щодо осіб, котрі вчинили самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво

3.1. Покарання за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво

Відповідно до ст. 50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання особи, яка вчинила злочин, становить основний елемент кримінальної відповідальності, але повністю не вичерпує її зміст [194, с. 57].

Кримінальна відповідальність – це правовий обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнавати (підкоритися) заходів державного впливу та бути покараною [194, с. 58]. Як зазначає Ю.В. Баулін, кримінальна відповідальність може бути реалізована у трьох формах:

1) засудження винного, виражене в обвинувальному вирокі суду, не пов'язане, проте, із призначенням йому кримінального покарання;

2) засудження особи, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, від реального відбування якого засуджена особа, проте, звільняється;

3) третьою, найбільш типовою формою реалізації кримінальної відповідальності, є відбування винним призначеного йому судом покарання [159, с. 33].

Отже, поняття кримінальної відповідальності є ширшим за поняття покарання.

Для з'ясування змісту покарання, перш за все необхідно визначити його мету. Ще Ч. Беккарія зазначав, що мета покарання полягає ні в чому іншому, як у попередженні нових діянь злочинця, які наносять шкоду його співгромадянам, а

також в утриманні інших від подібних дій [51, с. 106]. Ця думка частково знайшла своє відображення й у поглядах М.Д. Шаргородського. Цей правник також вказує, що мета покарання в найбільш широкому плані – це попередження вчинення суспільно небезпечних діянь. Цією метою керується законодавець, встановлюючи, які діяння як покарати, цією метою керується суддя, призначаючи конкретну міру покарання, цією ж метою керуються органи, які виконують покарання [352, с. 22].

Проте таке поняття мети покарання, незважаючи на свою правильність, все ж є занадто абстрактним. Тому постає необхідність у дослідженні більш конкретних цілей покарання.

На підставі аналізу ч. 2 ст. 50 КК України В.К. Грищук зазначає, що мета покарання – це кінцевий результат, якого прагне досягнути держава засобами кримінально-правового впливу, і ця мета проявляється у чотирьох площинах: 1) кара щодо засудженого; 2) виправлення засудженого; 3) запобігання вчиненню засудженим нового злочину; 4) запобігання вчиненню злочинів іншими особами [216, с. 139]. Саме досягнення цих цілей в сукупності і призводить до досягнення мети покарання, про яку вів мову М.Д. Шаргородський – попередження вчинення нових злочинів.

Щодо законодавчо визначеної мети покарання, то найбільше дискусій викликає наявність такої мети, як кара. Деякі вчені зазначають, що кара не повинна вважатися метою покарання [145, с. 80; 352, с. 23]. Зокрема, А.П. Козлов вказує, що кара ігнорує особу винного, і в підсумку залишається трохи видозмінений принцип таліону [145, с. 80]. На противагу цьому М.О. Беляєв зазначає, що страждання і обмеження, які застосовуються до засудженого для досягнення мети кари, це ті ж самі страждання та обмеження, які є обов'язковим елементом змісту покарання і слугують засобом виправлення і перевиховання злочинця. Тому цей науковець вважає кару необхідною і першою метою покарання [54, с. 344]. Аргументи М.О. Беляєва нам видаються менш переконливими, хоча саме таку позицію, незважаючи на всі «за» і «проти», сьогодні зайняв і український законодавець, який у ч. 2 ст. 50 КК України чітко проголосив, що кара, яка заключається у позбавленні або обмеженні прав і свобод особи, засудженої за вчинення злочину, є

метою покарання.

Утім, як ішлося раніше, лише карою цілі покарання не обмежуються.

Досягнення мети виправлення засудженого припускає усунення суспільної небезпечності особи, тобто такий вплив покарання, у результаті якого з'являється схильність до правомірної поведінки, і головне – засуджений під час і після відбування покарання не вчиняє нових злочинів.

Мета запобігання вчиненню нових злочинів самим засудженим (спеціальна превенція) досягається шляхом такого впливу покарання на засудженого, який позбавляє його можливості вчиняти нові злочини. Як зазначає В.А. Ломако, такого результату може бути досягнуто самим фактом засудження і тим більше – виконання покарання, коли особа поставлена в такі умови, які значною мірою перешкоджають або повністю позбавляють можливості вчинити новий злочин [163, с. 185].

Мета запобігання вчиненню злочинів іншими особами (так звана загальна превенція) полягає в такому впливі покарання, який забезпечує попередження вчинення злочину з боку інших осіб і звернень, насамперед, до осіб, схильних до вчинення злочину. Досягнення цієї мети забезпечується самим оприлюдненням законів, санкції яких попереджають про покарання кожного, хто порушить ці закони, засудженням винного, призначенням покарання та його виконанням [163, с. 185].

Проаналізувавши мету покарання, постає необхідність у дослідженні загальних засад, якими керується суд, призначаючи покарання.

Основні засади призначення покарання будуються відповідно до принципів призначення покарання, під якими слід розуміти вихідні, найважливіші положення, закріплені в нормах кримінального законодавства, які визначають усю діяльність судів щодо застосування покарання до осіб, винних у вчиненні злочину [49, с. 11].

Усі принципи призначення покарання можна поділити на:

1) загальні та галузеві принципи, які мають специфічний прояв у принципах призначення покарання. До них, зокрема, відносять такі принципи, як законність, справедливість, гуманізм та інші;

2) спеціальні принципи інституту призначення покарання. До цих принципів відносяться індивідуалізація покарання й економія заходів кримінально-правового примусу [234, с. 15].

З урахуванням відповідних принципів призначення покарання, у ч. 1 ст. 65 КК України зазначено, що суд призначає покарання:

- 1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 2) відповідно до положень Загальної частини КК;
- 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Першою вимогою законодавця є обов'язок суду при призначенні покарання виходити з санкції норми КК, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин (п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України). Це означає, що за загальним правилом суд має право призначити лише той вид покарання, який передбачений у санкції статті Особливої частини КК, за якою засуджується винний, і повинен визначити його в тих межах, котрі встановлені для цього виду покарання в санкції. Хоча слід зазначити, що у ч. 3 і ч. 4 ст. 65 КК України передбачено й винятки з цього правила, коли суду надається право вийти за мінімальні чи максимальні межі конкретної санкції.

Вимога до суду призначити покарання відповідно до положень Загальної частини КК (п. 2 ч. 1 ст. 65 КК) означає, що суд має керуватися тими принциповими положеннями, які передбачені в Загальній частині КК і характеризують як умови відповідальності за злочин, так і підстави призначення покарання, його цілі, види, порядок та межі застосування тощо [163, с. 380].

Втім, слід погодитись з В.В. Похмелкіним, котрий зазначає, що не можна визнати законним покарання, хоча і призначене у межах санкції, але таке, що не відповідає тяжкості вчиненого злочину й особистості винного [236, с. 127]. Подібну думку висловлює і Я.М. Брайнін, котрий вказує на те, що правильне застосування санкції заключається не лише в дотриманні правил її застосування, вказаних у статтях, які визначають застосування окремих видів покарань, оскільки однією з умов правильного застосування санкції кримінального закону є здійснення

принципу індивідуалізації покарання [62, с. 198]. Далі цей криміналіст відзначає, що суд застосовує закон не формально, не механічно, а оцінюючи всі обставини справи, які дають можливість з'ясувати характер і ступінь суспільної небезпеки злочину і ступінь суспільної небезпеки особи, котра його скоїла [62, с. 199].

Законодавець врахував зазначені вище теоретичні положення, свідченням чого є існування п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України. У цій нормі знайшов своє відображення принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання, який полягає в тому, щоб кримінальна відповідальність і призначення покарання були максимально конкретизовані, індивідуалізовані, виходячи з конкретних обставин вчиненого злочину з урахуванням особи винного [159, с. 17]. Якщо перші два пункти ч. 1 ст. 69 КК України певним чином «сковують» суд у варіативності призначення покарання і дають чіткі законодавчі настанови, то п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, навпаки, дозволяє суду індивідуалізувати покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.

Слід зазначити, що реалізація принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання безпосередньо залежить від санкції, передбаченої в тій чи іншій нормі.

Кримінально-правова санкція – це частина кримінально-правової норми, яка має державно-примусовий якісно-кількісний характер і становить собою формально визначену об'єктивно-суб'єктивну модель заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які вчинили злочин [145, с. 17]. Санкція розкриває правовий аспект кримінального покарання, вказуючи на його вид та обсяг, виконуючи при цьому роль моделі кримінального покарання, передбаченого за вчинений злочин [343, с. 53].

Але будь-яка правова норма носить абстрактний характер і в силу самої своєї природи не може врахувати всіх можливих особливостей конкретної юридичної справи. Як зазначає В.В. Похмелкін, у зв'язку з цим виникає питання про допустимі межі самостійних повноважень правозастосовчих органів, яке має особливу гостроту відносно призначення кримінального покарання [236, с. 129]. Ці

повноваження багато в чому залежать від конструювання санкції відповідної статті.

У кримінально-правовій літературі залежно від конструкції виділяють три види санкцій: абсолютно визначені, відносно визначені та альтернативні.

У чинному кримінальному законодавстві абсолютно визначені санкції відсутні. Ми вважаємо, що такий крок законодавця є цілком виправданим з огляду на те, що конструювання санкцій як абсолютно визначених позбавляє суд можливості реалізувати принцип диференціації кримінальної відповідальності та покарання.

Відносно визначена санкція передбачає покарання певного виду, вказуючи або не вказуючи текстуально його нижчу межу, але обов'язково вказуючи його вищу межу.

Альтернативні санкції передбачають не один, а два чи більше видів покарання, з яких суд може призначити лише одне.

Стосовно конструювання санкцій, передбачених у ст. 197-1 КК України, то слід зазначити, що у ч. 1, ч. 2 та ч. 3 вони є альтернативними відносно визначеними.

У санкції ч. 1 ст. 197-1 КК України альтернативно передбачено два види покарання: штраф від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців.

У ч. 2 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, з урахуванням того, що в них передбачені більш суспільно небезпечні діяння, і санкція передбачає більш суворе покарання.

Так, у санкції ч. 2 ст. 197-1 КК України альтернативно передбачено два види покарання: обмеження волі на строк від двох до чотирьох років або позбавлення волі на строк до двох років, а у ч. 3 ст. 197-1 КК України альтернативно передбачено три види покарання: штраф від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років.

На нашу думку, конструювання санкцій ч. 1, ч. 2 та ч. 3 ст. 197-1 КК України як альтернативних є абсолютно виправданим, оскільки саме альтернативна санкція дозволяє суду найбільш повно реалізувати принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання. Хоча необхідно зауважити, що в диспозиції ч. 2

ст. 197-1 КК України передбачений перелік багатьох обставин, за яких самовільне зайняття земельної ділянки повинно кваліфікуватися за відповідною кваліфікуючою ознакою. Суспільна небезпека деяких із цих обставин досить суттєво відрізняється. Так, тлумачення ЗК України вказує на те, що особливо цінні землі є більш важливими і тому наділені вищим ступенем захисту з боку держави, ніж інші категорії земельних ділянок, передбачені у ч. 2 ст. 197-1 КК України, про що вказувалося у підрозділі 2.5. дисертаційного дослідження. З огляду на це, ми вважаємо доцільним введення до санкції ч. 2 ст. 197-1 КК України ще одного альтернативного виду покарання – штрафу. Такий крок дозволить судам більш повно втілювати принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання.

Проте, з огляду на дотримання принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, ще більш невдалим ніж у ч. 2 ст. 197-1 КК України, є конструювання санкції у ч. 4 ст. 197-1 КК України. Санкція цієї кримінально-правової норми, хоча і є відносно визначеною, проте є безальтернативною, тобто такою, яка передбачає лише один вид покарання, а саме, позбавлення волі. Безсумнівно, що у КК України є такі кримінально-правові норми, санкція в яких має бути безальтернативною і передбачати лише позбавлення волі як єдиний можливий вид покарання. Це, наприклад, ст. ст. 115, 348, 442 КК України, ч. 2 ст. 258 КК України, ч. 4 ст. 187 КК України тощо. Тобто позбавлення волі як єдино можливий вид покарання має призначатися лише за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, які посягають на найвищу соціальну цінність – життя людини, або за вчинення злочинів, які посягають на декілька важливих об'єктів кримінально-правової охорони.

У нашому ж випадку, незважаючи на те, що злочин, передбачений ч. 4 ст. 197-1 КК України, одночасно порушує два об'єкти, його суспільна небезпека все ж видається недостатньо високою для встановлення за відповідні дії лише одного виду покарання – позбавлення волі. Про невиправданість такого рішення законодавця свідчить і судова практика. Лише одного разу до винних у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, застосовувалося таке покарання,

як позбавлення волі (див. Додаток Б. 1). В інших же випадках суди, вважаючи недоцільним призначення покарання у вигляді позбавлення волі, але позбавлені альтернативи у призначенні інших видів покарань, звільняють винних від кримінальної відповідальності. У підсумку невинувато суворі безальтернативні санкції, не зважаючи на свою «суворість», на практиці призводять до повної безкарності злочинців.

Проаналізувавши конструювання санкцій, передбачених ст. 197-1 КК України, слід звернутися до обґрунтованості їх змістової частини. М.І. Хавронюк слушно зазначає, що однією з основних проблем сучасної теорії кримінального права має бути проблема наукової обґрунтованості санкцій кримінального закону, хоча цій проблемі і в літературі, і особливо в законодавчій практиці не приділяється належної уваги [348, с. 101 – 102].

Як зазначалося вище, у ч. 1 ст. 197-1 КК України передбачено два альтернативних види покарання: штраф від двохсот до трьохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян та арешт на строк до шести місяців.

Стосовно першого виду покарання, штрафу, жодних зауважень не виникає. А от щодо арешту хотілося б звернути увагу на наступну обставину. Як відзначав Г.Л. Крігер, дуже важлива для диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання побудова санкцій у плані співвідношення вищої межі менш небезпечного виду злочину і нижчої межі більш небезпечного виду того ж злочину [157, с. 147]. На думку І.І. Карпенця, вища межа санкції за простий злочин повинна бути одночасно нижчою межею санкції за кваліфікований злочин [133, с. 241]. Звичайно, це правило не повинно і не може стати аксіомою для законодавця. Але слід погодитись з П.П. Осиповим, котрий відмічає, що завдання юридичної науки полягає не в тому, щоб доводити неможливість порівняння злочину і покарання й орієнтувати законодавця та судову практику на прийняття утилітарних рішень, а в ретельній розробці ціннісних і соціологічних критеріїв для переходу від переважно інтуїтивного до наукового підходу при виборі виду та визначенні розміру покарання [226, с. 120]. Але ні наукового підходу, ні виваженості при побудові санкцій у ст. 197-1 КК України не спостерігається.

Перш за все хотілося б відмітити, що законодавець максимально ускладнив правильну побудову санкцій у ст. 197-1 КК України неправильним конструюванням кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки, про що більш детально йшлося у попередньому підрозділі дисертаційного дослідження. У результаті цього ми отримали парадоксальну ситуацію, коли покарання, передбачене у санкції ч. 2 ст. 197-1 КК України, більш суворе, ніж у ч. 3 ст. 197-1 КК України. Як відзначає Т.А. Денисова, основним підходом у конструюванні кримінально-правової норми є наступний порядок: розташування у ч. 1 простого складу злочину, у ч. 2 – кваліфікованого, у ч. 3 і ч. 4 – особливо кваліфікованого. Навіть якщо викладені два простих склади, на перше місце розміщується діяння, менше за своєю суспільною небезпечністю. Як далі вказує Т.А. Денисова, таке розташування повинно підкріплюватися і відповідними санкціями, які в кожній наступній частині мають бути вищі ніж у попередній [97, с. 49]. З огляду на це необхідно привести ст. 197-1 КК України у відповідність до розроблених наукою кримінального права правил побудови кваліфікуючих ознак, про які йшлося у попередньому розділі дисертаційного дослідження. У запропонованій нами редакції пропонується санкції, передбачені сьогодні у ч. 3, передбачити у ч. 2 запропонованої нами редакції ст. 197-1 КК України. Відповідно, санкції, передбачені сьогодні у ч. 2, мають бути передбачені у ч. 3. Такий крок дозволить чітко зрозуміти, що кожне діяння, передбачене у наступній частині, є більш суспільно небезпечним, ніж попереднє.

Крім того, цілком очевидно, що діяння, передбачені ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, є більш суспільно небезпечними, ніж діяння, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України відповідно. Цей висновок впливає з того, що діяння, передбачені ч. 3 та ч. 4, окрім порушення об'єкту злочину, який порушується при вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, порушують ще й інший об'єкт – встановлений порядок будівництва. Тобто ці діяння є двооб'єктними, що значно підвищує їх суспільну небезпеку. А злочини, які відрізняються один від одного ступенем своєї тяжкості, повинні відрізнятися один від одного і за видами та розмірами покарання,

встановленого в законі за їх вчинення [349, с. 67].

Але яким же тоді критерієм керувався законодавець, передбачаючи у ч. 1 ст. 197-1 КК України як один з можливих видів покарання арешт, строком до шести місяців – покарання аналогічне передбаченому у ч. 3 ст. 197-1 КК України. «Завдяки» такому рішенню законодавця, суд може призначити без будь-якого обґрунтування однакове покарання за злочини, які сам же законодавець диференціював у зв'язку з різним ступенем їх суспільної небезпеки.

З огляду на аргументи, представлені вище, ми вважаємо, що такий вид покарання, як арешт, має бути виключений із санкції ч. 1 ст. 197-1 КК України. Натомість пропонується включити, як альтернативу до штрафу, такий вид покарання, як виправні роботи. Цей вид покарання, враховуючи сутність злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, поряд зі штрафом, був би найбільш прийнятним при покаранні за самовільне зайняття земельної ділянки. На доцільність застосування за вчинення самовільного зайняття земельної ділянки виправних робіт вказує і досвід регламентації відповідальності за порушення прав на землю в інших країнах, у яких кримінальне законодавство досить часто як покарання за порушення прав на землю передбачає саме виправні роботи [317, с. 207; 321, с. 413; 323, с. 209]. Тому ми пропонуємо включити у санкцію ч. 1 ст. 197-1 КК України такий вид покарання, як виправні роботи строком до одного року.

Стосовно покарання, передбаченого у санкції ч. 2 ст. 197-1 КК України, то ми пропонуємо вилучити з відповідної санкції такий вид покарання, як позбавлення волі. Недоцільність встановлення покарання у вигляді позбавлення волі за злочини проти власності, особливо за вчинення тих, які не становлять великої суспільної небезпеки, досить аргументовано доводить Ю.В. Філей [343, с. 113 – 116]. Натомість цей вчений, як і деякі інші криміналісти, небезпідставно вказує на доцільність застосування у цих випадках такого виду покарання, як штраф [343, с. 113 – 115]. На недоцільність існування у санкції ч. 2 ст. 197-1 КК України такого виду покарання, як позбавлення волі, вказує і судова практика. У жодному випадку кваліфікації дій особи за ч. 2 ст. 197-1 КК України судом не було призначено

покарання у вигляді позбавлення волі! Деякі суди, призначаючи покарання за ч. 2 ст. 197-1 КК України, переходять до такого покарання, як штраф, вважаючи його застосування більш доцільним. Так, Лебединський районний суд Сумської області визнав громадянина Т. винним у скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Нагадаємо, що санкція, передбачена у ч. 2 ст. 197-1 КК України, альтернативна відносно визначена і передбачає два види покарання – обмеження волі на строк від двох до чотирьох років або ж позбавлення волі на строк до двох років. Проте суд, посилаючись на ч. 1 ст. 69 КК України, застосував до громадянина Т. покарання у вигляді штрафу розміром дев'ятсот гривень [28].

З огляду на це, ми вважаємо доцільним замінити у санкції, передбаченій у ч. 2, такий вид покарання, як позбавлення волі, на такий вид покарання, як штраф. Стосовно ж його розміру, то оскільки ні законодавством, ні наукою кримінального права не вироблено єдиних підходів щодо обґрунтованості санкцій, то доцільним та єдино прийнятним шляхом, на нашу думку, буде опиратися на вже існуючі розміри штрафу, передбачені у попередніх частинах ст. 197-1 КК України. Проаналізувавши покарання, передбачені у ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, ми вважаємо, що у ч. 2 ст. 197-1 КК України слід передбачити покарання у вигляді штрафу від п'ятисот до семисот неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Найбільш виваженим виглядає конструювання санкції ч. 3 ст. 197-1 КК України, яка є альтернативною відносно визначеною і дає змогу судам ефективно реалізовувати індивідуалізацію покарання.

А от у санкцію ч. 4 ст. 197-1 КК України, з мотивів, схожих з відповідною ситуацією у ч. 2 ст. 197-1 КК України, з метою забезпечення індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, поряд з таким видом покарання, як позбавлення волі, пропонується включити штраф та обмеження волі. Розмір штрафу, враховуючи санкції, передбачені попередніми частинами, має складати від семисот до однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а строк обмеження волі – від трьох до п'яти років. Крім того, вказуючи строк позбавлення волі, немає потреби зазначати мінімальну межу цього строку – від одного року. Це пояснюється тим, що у ч. 2 ст. 63 КК України вже визначено, що мінімальний строк

позбавлення волі – один рік. Тому, аби не дублювати положення Загальної частини, з метою економії закону про кримінальну відповідальність, доцільним бачиться вказівка лише на максимальний строк позбавлення волі – до трьох років.

Варто зазначити, що поруч з критикою видів покарань, які передбачені у ст. 197-1 КК, зокрема у ч. 4, ми цілком поділяємо позицію законодавця стосовно меж покарання, визначених у санкціях ст. 197-1 КК України. З цього приводу варто відзначити слушну позицію П.А. Воробєя, М.Й. Коржанського та В.М. Щупаковського, котрі зазначають, що межі покарання, визначені у деяких статтях, є настільки широкі, що з однієї межі не видно другої, протилежної. Такі широкі межі в санкціях цих статей призводять до того, що покарання за злочин встановлює не законодавець, а суд. Не можна вважати виправданим такий широкий простір для судового розсуду. Судовий розсуд необхідно обмежити. Для цього було б достатньо встановити відстань між нижчою та верхньою межею санкції у 2-3 роки (а може і 1-2 роки) позбавлення волі [72, с. 126 – 127]. З огляду на це ми погоджуємося із рішенням законодавця щодо відсутності у ст. 197-1 КК України аж занадто невизначених санкцій.

Дискусійним є питання про необхідність включення у санкції ст. 197-1 КК України можливості конфіскації самочинно збудованих будівель та споруд, а також вирощеної продукції та знарядь, якими користувалася винна особа для вчинення злочину. У ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 199 КК УРСР 1960 р. передбачалася конфіскація незаконно збудованих споруд. Крім того, у радянські часи деякі дослідники вважали доцільною вказівку про необхідність вилучення незаконно отриманих прибутків безпосередньо у санкції норми, яка передбачала кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки [2, с. 30; 337, с. 159]. З подібною пропозицією у своєму законопроекті виступали у 2004 році і народні депутати Лев Миримський та Олексій Ременюк [264]. Проте у Висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України щодо цього законопроекту зазначалося, що відповідно до ч. 2 ст. 59 КК України конфіскація майна встановлюється тільки за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, і тому передбачення такого виду покарання за злочин невеликої або середньої тяжкості є

таким, що суперечить Загальній частині КК України.

З цього приводу слід відмітити наступне. Як зазначає В.В. Сташис, від конфіскації майна як виду покарання слід відрізняти так звану спеціальну конфіскацію, яка не є кримінальним покаранням і полягає у вилученні тих предметів, що визнані знаряддями й засобами вчинення злочину, предметами посягання чи такими, що здобуті злочинним шляхом [159, с. 33]. Спеціальна конфіскація передбачена ст. ст. 78, 81 КПК України, де зазначено, що гроші, цінності та інші предмети, нажиті чи здобуті злочинним шляхом, передаються в доход держави, а знаряддя чи засоби вчинення злочину, які належать винному, конфіскуються чи підлягають знищенню [159, с. 33].

Як відмічає В.І. Тютюгін, виникає питання: чи є спеціальна конфіскація видом покарання, особливою мірою кримінально-правового впливу чи процесуального примусу; якщо це вид покарання чи інша кримінально-правова міра, то чому підстави і порядок її призначення не врегульовані Загальною частиною КК України [310, с. 286]?

Позиції криміналістів щодо статусу спеціальної конфіскації діаметрально протилежні. Н.О. Гуторова зазначає: «Виходячи з того, що спеціальна конфіскація встановлена в санкціях статей і в кожному з випадків передбачена після слова «карається», можна однозначно стверджувати, що спеціальна конфіскація є нічим іншим, як видом покарання. Таким чином, у санкціях статей Особливої частини КК вона може розглядатися лише в межах загальної конфіскації майна, передбаченої ст. 59 КК України, тобто її видом» [91, с. 361 – 362].

В.М. Бурдін дотримується іншої думки і вважає, що позиція окремих науковців про визнання «спеціальної конфіскації» різновидом часткової конфіскації як виду покарання не може бути визнана правильною [64, с. 45]. Підтримує точку зору В.М. Бурдіна і Д.С. Азаров, котрий відзначає, що «спеціальна конфіскація» не є покаранням, оскільки вона призначається не лише судом, а її застосування не здатне забезпечити досягнення відповідних цілей [3, с. 144].

Вирішення цієї проблеми не входить до завдань дисертаційного дослідження. Тому ми вважаємо доцільним висловити лише власну думку щодо можливості

вказівки у санкції ст. 197-1 КК України «спеціальної конфіскації». Проаналізувавши положення закону про кримінальну відповідальність та погляди вчених щодо зазначеної проблематики, ми дійшли висновку, що доки у Загальній частині КК України не буде проведено відмежування спеціальної конфіскації від загальної конфіскації майна, а також не буде обумовлено можливість призначати «спеціальну конфіскацію» за вчинення злочинів невеликої та середньої тяжкості, вести мову про вказівку у санкції ст. 197-1 КК України можливості спеціальної конфіскації зарано, оскільки це буде суперечити Загальній частині КК України.

Слід зазначити, що окрім недоліків у санкціях ст. 197-1 КК України, ускладнює ефективну боротьбу з самовільними зайняттями земельних ділянок і судова практика щодо застосування ст. 197-1 КК України.

Аналіз практики застосування судами України ст. 197-1 КК України (див. Додаток Б. 1) дає підстави виділити дві основні її тенденції:

1. Найбільш поширеним видом покарання, який застосовується судами до засуджених за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є штраф.

2. Зі 100% кримінальних справ про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, по яких досудове слідство завершувалося направленням справи до суду, розгляд 68% кримінальних справ закінчується звільненням винних від кримінальної відповідальності за різноманітними підставами.

Проаналізуємо більш уважно першу зі вказаних вище тенденцій.

Ми вважаємо цілком правильною практику, що склалася, за якої саме штраф домінує серед призначених судом покарань за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. Ми цілком погоджуємося з О.С. Міхліним, котрий вважає, що майнові покарання ефективні, перш за все, у випадках вчинення злочинів відносно невеликої небезпеки, направлених на майнове збагачення [203, с. 92], яким і є злочин, передбачений ст. 197-1 КК України.

Проте ця, у цілому позитивна тенденція, дещо нівелюється тією обставиною, що суди, призначаючи як вид покарання штраф, в основному призначають мінімально можливий розмір штрафу – 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (3400 гривень). З тринадцяти проаналізованих нами випадків призначення

судом штрафу вісім разів суд призначив мінімальну межу цього покарання, зазначену у відповідній санкції ст. 197-1 КК України. Подібна тенденція спостерігалася і в часи Радянського Союзу. Так, колектив авторів на чолі з В.М. Маркеловим, який проводив дослідження практики застосування покарання за самовільне захоплення землі у Казахстанській РСР, вказував, що у 61% випадків суди призначали мінімальний розмір штрафу, передбачений ч. 2 ст. 156 КК Казахстанської РСР (самовільне будівництво жилої споруди чи самовільної пристройки або інший самовільний захват землі) [164, с. 170 – 171]. Наслідком такої тенденції до не виправданого пом'якшення покарання вчені бачили недосягнення мети покарання та зменшення його ефективності [164, с. 174]. Проте в Радянському Союзі така тенденція піддавалася логічному поясненню, адже досить тривалий час єдиним видом юридичної відповідальності за вчинення самовільного зайняття земельної ділянки була саме кримінальна відповідальність. Тому численними були випадки, коли громадян притягували до кримінальної відповідальності за діяння з дуже низьким ступенем суспільної небезпеки, який не притаманний злочинам. За таких обставин призначення судами найменш суворих покарань було аргументованим. Але сьогодні така практика є навряд чи виправданою.

Більше того, ще у п'яти випадках призначення штрафу суди на підставі ст. 69 КК України призначали розмір штрафу менший, ніж передбачено відповідною санкцією ст. 197-1 КК України. Показовим є такий випадок з практики. Краснолуцький міський суд Луганської області визнав громадянина К. винним у вчиненні злочинів, передбачених ст. ст. 197-1, 367 КК України, і призначив йому покарання за ч. 1 ст. 197-1 КК України із застосуванням ст. 69 КК України – одна тисяча (1000) гривень, а за ч. 1 ст. 367 КК України, знову ж таки із застосуванням ст. 69 КК України – вісімсот п'ятдесят (850) гривень. Потім, на підставі ст. 70 КК України, шляхом часткового складання призначених покарань, громадянину К. було призначено остаточне покарання у розмірі тисяча п'ятсот (1500) гривень [27]. Як ми бачимо, у підсумку особі, винній у скоєнні двох злочинів, призначили штраф у розмірі, більш ніж у два рази менший мінімального розміру штрафу, передбаченого за вчинення одного злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК

України! Як зазначається у п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 року «Про практику призначення судами кримінального покарання», призначення покарання, нижчого від найнижчої межі, передбаченої за даний злочин, може мати місце лише за наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину [262, с. 17]. При цьому «декілька пом'якшуючих обставин», які були підставою для призначення такого м'якого покарання в аналізованій справі – це каяття підсудного та його особистість. Така ситуація є неприйнятною, оскільки призводить до переосмислення судовими органами законодавчої оцінки характеру та ступеня суспільної небезпеки злочинів, що є неприпустимим.

На нашу думку, найвагомішою, якщо не єдиною обставиною, яка хоча б частково могла дати привід для призначення такого м'якого покарання, могло стати повне відшкодування заподіяних збитків. Як влучно зазначає Ю.В. Філей, у злочинах проти власності для досягнення цілей загальної і спеціальної превенції важливе значення має не тільки невідворотність кримінальної відповідальності, але й невідворотність відшкодування заподіяної злочином майнової шкоди [343, с. 159]. На слухну думку цього криміналіста, для багатьох злочинців відшкодування шкоди є більшою карою, ніж призначене покарання [343, с. 159]. Але з проаналізованих нами 53 судових рішень лише 16 передбачали відшкодування винним завданих самовільним зайняттям земельної ділянки збитків. Зазначимо й те, що вести мову про бідність підсудних як підставу, яка унеможливило відшкодування збитків, не доводиться. Аналіз кримінальних справ свідчить, що 78% осіб, які притягувалися до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, це приватні підприємці та службові особи, матеріальний стан яких незадовільним назвати важко (див. Додаток Є). Зокрема, у постанові Бериславського районного суду Херсонської області про звільнення особи 1 від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1, ч. 1 ст. 364 КК України, ні слова не сказано про відшкодування цим громадянином матеріальних збитків, які склали 76049 гривень, хоча винна особа працює головою селянського фермерського господарства [14]. Крім того, у цьому випадку взагалі

викликає сумнів правильність кваліфікації винної особи за ч. 1 ст. 364 КК України, а не за ч. 2 ст. 364 КК України, в якій передбачено кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, якщо воно спричинило тяжкі наслідки. У ч. 2 Примітки до ст. 364 КК України вказується, що тяжкими наслідками у ст. 364 КК України, якщо вони полягають у заподіянні матеріальних збитків, вважаються такі, які у 250 і більше разів перевищують неоподаткований мінімум доходів громадян. На момент розгляду справи ця сума була рівна 65625 грн. Збитки ж, заподіяні самовільним зайняттям земельної ділянки, вчиненим особою 1 з використанням свого службового становища, склали 76049 грн. Тому дії особи 1 мали кваліфікуватися за ч. 2 ст. 364 КК України, санкція якої виключає можливість звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України.

Противники встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки як один із своїх аргументів вказували, що прийняття ст. 197-1 КК України спрямоване насамперед проти малозабезпечених громадян. Але судова практика свідчить, що особи, котрих можна віднести до малозабезпечених, лише тричі визнавалися судом винними у вчиненні злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, і в усіх трьох випадках без відшкодування завданих збитків. Так, Кам'янець-Подільським міськрайонним судом Хмельницької області від кримінальної відповідальності, без відшкодування збитків, був звільнений громадянин С., військовий пенсіонер [23]. У цьому випадку дійсно можна вести мову про дотримання судом принципів гуманності та справедливості, оскільки матеріальний стан винного не дозволяє йому відшкодувати завдані збитки. Але, за загальним правилом, і тим більше коли самовільне зайняття земельної ділянки скоює приватний підприємець чи службова особа, винний, незалежно від призначеного покарання, повинен відшкодувати завдані своїм діянням збитки. У цьому аспекті яскравим прикладом правильного та ефективного застосування закону є вирок Ленінського районного суду АРК, яким громадянина К. було визнано винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 КК України та ч. 3 ст. 365 КК України. Винній особі було призначено покарання за ч. 1 ст. 197-1 КК

України у вигляді штрафу в розмірі двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (3400 гривень), а за ч. 3 ст. 365 КК України, із застосуванням ст. 69 КК України, у вигляді чотирьох років позбавлення волі. Але, поруч з призначенням цих покарань, суд вирішив стягнути з підприємства, директором якого є винний, у рахунок відшкодування шкоди, 96473 гривні – збитки, заподіяні самовільним зайняттям земельної ділянки [30].

Принагідно зазначимо і те, що відшкодування матеріальних збитків, завданих самовільним зайняттям земельної ділянки, має носити виключно матеріально-грошовий характер. Сам факт повернення самовільно зайнятої земельної ділянки жодним чином не свідчить про відшкодування завданих збитків. Хоча деякі суди вважають інакше. Так, у постанові Київського районного суду м. Сімферополя в обґрунтуванні звільнення винної особи від кримінальної відповідальності зазначається, що матеріальні збитки, завдані Сімферопольській міській громаді діями обвинуваченого, були відшкодовані повністю шляхом повернення самовільно зайнятої земельної ділянки [25].

3.2. Звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво

Звільнення від кримінальної відповідальності – це передбачена законом відмова держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її прав і свобод, визначених КК України [50, с. 58].

Як уже зазначалося, з усіх проаналізованих нами кримінальних справ по ст. 197-1 КК України, які були направлені до суду, в 68% справ винні особи були звільнені від кримінальної відповідальності.

Варто погодитися з П.Л. Фрісом стосовно того, що одним із основних напрямів кримінально-правової політики є звільнення від кримінальної відповідальності максимально можливого кола осіб, притягнення до відповідальності яких не може вважатися відповідним, виходячи із мети спеціальної превенції [347, с. 47]. Але ж недаремно П.Л. Фріс вказав на можливість звільнення лише того кола осіб, яке не зашкодить меті спеціальної превенції. Як слушно зазначає Ю.В. Філей, якщо головна проблема санкцій – їх відповідність та співрозмірність правопорушенню, то одна з центральних проблем відповідальності – її невідворотність [343, с. 159]. Принцип невідворотності кримінальної відповідальності полягає у тому, що кожна особа, у протиправних діяннях якої є склад злочину, повинна нести кримінальну відповідальність [158, с. 20]. Але, проаналізувавши стан застосування ст. 197-1 КК України, ми можемо дійти однозначного висновку: ні про яку невідворотність кримінальної відповідальності сьогодні мова не йде. Замість досягнення мети спеціальної та загальної превенції суди своїми діями досягають протилежного результату – заохочення потенційних злочинців, у яких бажання нажитися на самовільному зайнятті земельної ділянки лише зростає, внаслідок усвідомлення того, що їм, скоріше за все, вдасться уникнути кримінальної відповідальності. Суди жодним чином не враховують ту обставину, що кримінальна відповідальність встановлена лише за найбільш суспільно небезпечні випадки самовільного зайняття земельних ділянок. Основною метою прийняття ст. 197-1 КК України було посилення відповідальності за

порушення вимог земельного законодавства, а натомість винні особи не несуть навіть адміністративної відповідальності. Тому ми вважаємо, що ні за яких умов не може бути визнана правильною практика, коли від кримінальної відповідальності звільняються близько 70% винних за вчинення певного виду злочину.

Більше 56% усіх винних (20 випадків) (див. Додаток Б. 1) були звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України). Як випливає зі змісту ст. 48 КК України, вона передбачає дві альтернативні підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності: 1) втрата діянням суспільної небезпеки внаслідок зміни обстановки; 2) втрата особою суспільної небезпеки внаслідок зміни обстановки.

Як зазначає Ю.В. Баулін, втрата діянням суспільної небезпечності – це втрата ним суспільної небезпечності зовсім або втрата її такою мірою, за якої діяння визнається незлочинним [50, с. 150]. Така зміна обстановки може бути двох видів: масштабна та локальна. Масштабна зміна обстановки стосується змін у межах країни і може виражатися, наприклад, у припиненні стану війни, зміни політичного або економічного курсу країни, підходів держави до вирішення тієї чи іншої проблеми, у високих темпах інфляції тощо. Локальна зміна обстановки вчинення злочину – це зміна обстановки в певному регіоні, місті, підприємстві, сім'ї тощо [50, с. 150 – 151]. Ці зміни тягнуть за собою два види втрати суспільної небезпеки діяння. Перший вид пов'язаний із втратою суспільної небезпечності не тільки конкретно вчиненого діяння цією особою, а й певного виду таких діянь [50, с. 151]. Другий вид втрати діяння характеру суспільної небезпечності має місце за локальної зміни обстановки вчинення злочину, що тягне за собою втрату суспільної небезпеки окремого, конкретного діяння, вчиненого цією особою, хоча в цілому такий вид діянь, як і раніше, визнається злочинним. У цих випадках раніше вчинене особою суспільно небезпечне діяння у конкретних умовах зміни обстановки визнається судом таким, що не заподіяло істотної шкоди конкретному об'єктові кримінально-правової охорони [50, с. 152].

Про перший вид зміни обстановки, стосовно самовільного зайняття земельної ділянки, вести мову не доводиться. А от локальна зміна обстановки, як підстава

звільнення від кримінальної відповідальності, вказувалася чотири рази. Так, у постанові Роменського міськрайонного суду Сумської області зазначається, що у зв'язку з тим, що підсудна, громадянка С., після виявлених порушень земельного законодавства уклала договір оренди земельної ділянки та відшкодувала завдані збитки, внаслідок зміни обстановки вчинене нею суспільно небезпечне діяння втратило суспільну небезпеку [37].

Подібна мотивація спостерігається й у постанові Марківського районного суду Луганської області, у якій зазначається, що оскільки обвинуваченою Б. повністю усунені збитки, нею завдані, про що надана довідка господарства та додатково укладені договори оренди на земельні ділянки з особами, стосовно яких були підроблені підписи, суд вважає, що винну особу можливо звільнити від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України [32]. Але ми вважаємо, що такі дії винних повинні сприйматися лише як пом'якшуючі обставини при призначенні покарання, а не підстави, які свідчать про втрату діянням суспільної небезпеки. Якщо суди й надалі будуть звільняти винних у самовільному зайнятті земельних ділянок після укладення ними відповідних договорів як наслідок викриття їх злочинної діяльності, то складеться парадоксальна ситуація. У потенційних злочинців буде вибір – або діяти відповідно до законодавства і платити орендну плату, податки тощо, або ж самовільно займати земельні ділянки. При цьому в другій ситуації, у найгіршому випадку, якщо злочинне діяння буде виявлено, злочинцю доведеться лише укласти відповідний договір, не зазнаючи будь-якого покарання.

Але ще більш неприйнятна ситуація склалася в існуючій практиці звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, коли таке звільнення вмотивовується втратою особою суспільної небезпеки.

Як зазначає Ю.В. Баулін, суспільна небезпечність особи знаходить своє вираження, насамперед, у вчиненні злочину, а в подальшому визначається, у першу чергу, ступенем можливості вчинення нею нового тотожного або однорідного злочину [50, с. 154]. Як зазначається у п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 12 від 23 грудня 2005 року «Про практику застосування судами України

законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» особу можна визнати такою, що перестала бути суспільно небезпечною, у разі, коли вона сама, або обстановка навколо неї зазнала таких змін, що унеможлиблюють вчинення нею нового злочину [261, с. 4].

До змін обстановки навколо особи, яка вчинила злочин, відносять призов на службу в армію особи, яка раніше була позбавлена певного контролю; влаштування на роботу особи, яка вчинила злочин з мотивів відсутності коштів для існування; звільнення особи з посади, що позбавляє її можливості вчинити новий злочин з використанням такої посади; тяжке захворювання, що позбавляє можливості вчинити певні злочини; переїзд на інше місце проживання та розрив зв'язків з кримінальним середовищем, під впливом якого особа могла б вчинити новий злочин; поміщення неповнолітнього до інтернату під контроль педагогів тощо [50, с. 154].

На практиці ж суди під втратою особою суспільної безпеки розуміють зовсім інші обставини. Так, у постанові Татарбунарського районного суду Одеської області вказується, що правильна, об'єктивна оцінка своєї поведінки після вчинення злочину, а також спосіб життя обвинуваченого дають суду підстави вважати, що ця особа перестала бути суспільно небезпечною і у відношенні до неї можливо закрити кримінальну справу у зв'язку зі зміною обстановки на підставі ст. 48 КК України [41]. Суворівський районний суд Одеської області дійшов висновку про втрату громадянами Л. і К. суспільної небезпечності на підставі того, що вони позитивно характеризуються за місцем проживання та раніше не судимі [40]. Дещо інакше, але в подібному руслі, вмотивовано втрату суспільної безпеки Корабельним районним судом м. Миколаєва, у постанові якого вказується, що винний К. втратив свою суспільну безпеку, оскільки щиро розкався у вчиненому та повністю погасив завдані збитки [26]. Герцаївський районний суд Чернівецької області взагалі як «підстави» для звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 48 КК України вказав «умови» можливості звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки – вчинення вперше злочину невеликої тяжкості, і лише

потім називає «вагому» підставу для такого звільнення – позитивну характеристику винної особи за місцем проживання [20].

Як ми бачимо, суди, звільняючи винних від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України, враховують різні суб'єктивні фактори, хоча в науці кримінального права зміна обстановки обґрунтовано відноситься до об'єктивних підстав звільнення від кримінальної відповідальності [50, с. 76; 83, с. 77]. За вдалим висловом О.О. Дудорова, посилення в контексті застосування ст. 48 КК України на такі різновиди позитивної посткримінальної поведінки особи, як відшкодування, сприяння розкриттю злочинів, є недоречним. Зазначене посилення ігнорує той очевидний факт, що зміна обстановки саме як об'єктивний вид звільнення від кримінальної відповідальності вказана у статті КК України таким чином, що вона не залежить від волевиявлення і посткримінальної поведінки суб'єкта злочину [103, с. 566].

Отже, як впливає з цих прикладів, суди звільняють винних від кримінальної відповідальності фактично не на підставі закону (конкретно ж ст. 48 КК України), а на підставі власного переконання про недоцільність притягнення винних до кримінальної відповідальності. Як влучно зазначає з цього приводу Ю.В. Баулін, не відповідає вимогам закону застосування ст. 48 без зміни обстановки лише з мотивів недоцільності притягнення до кримінальної відповідальності певної особи, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості [50, с. 156]. Слід також погодитись зі слушною думкою С.С. Яценка, котрий вказує, що звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки слід відрізнити від явки з повинною, щирого розкаяння, сприяння у розкритті злочину та інших обставин, які лише пом'якшують відповідальність [158, с. 345]. За наявності сукупності всіх цих обставин, якщо така особа не може вважатися суспільно небезпечною на час розгляду справи в суді, вона може бути лише звільнена вироком суду від покарання, але аж ніяк не від кримінальної відповідальності [50, с. 155].

Цікаво й те, що суди, часто застосовуючи звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, фактично ігнорують можливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, хоча цей

вид звільнення від кримінальної відповідальності, на відміну від попереднього, хоча б передбачає як умову можливого звільнення повне відшкодування завданих збитків. Так, Роменським міськрайонним судом Сумської області винний С. був звільнений від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям лише після того, як він повністю відшкодував заподіяну шкоду [38].

На нашу думку, відшкодування завданих збитків має враховуватися як чи не найголовніша підстава й у тих випадках звільнення від кримінальної відповідальності, у яких згідно із законом таке відшкодування не є обов'язковим. Так, Ленінський районний суд АРК звільнив винних Ф. і Ш. від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки трудовому колективу, вказуючи як підставу такого звільнення повне відшкодування збитків винними особами [31]. Втім, як зазначалося раніше, більш типовими є випадки, коли винних осіб не зобов'язують відшкодувати завдані збитки. Зокрема, Інгулецьким районним судом м. Кривий Ріг громадянина Г. було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки трудовому колективу, без відшкодування завданих самовільним зайняттям земельної ділянки збитків, які становили 31040 гривень [22].

Отже, проаналізувавши тенденції застосування ст. 197-1 КК України у судах України і, зокрема, масові випадки звільнення від кримінальної відповідальності навіть без відшкодування завданої шкоди, можна прийти до невтішного висновку: ефективність закону про кримінальну відповідальність у цих випадках фактично дорівнює нулю. Який же вихід з цієї ситуації?

На нашу думку, в ситуації, коли суди беззаконно звільняють більшість винних від кримінальної відповідальності, найкращим виходом буде врахування законодавцем тенденцій судової практики, хоча й негативних, і доповнення ст. 197-1 КК України спеціальною нормою про можливість звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. Проте таке звільнення від кримінальної відповідальності можливо буде застосовувати лише за наявності чітко визначених у законі умов та підстав, а не свавільно, як це відбувається сьогодні.

Зокрема, ми вважаємо, що умовою звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки має бути вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, вперше. Як зазначає Ю.В. Баулін, при визнанні особи такою, котра вчинила злочин вперше, необхідно виходити, перш за все, з етимологічного значення цього поняття, а саме: такою визнається особа, яка фактично вчинила злочин вперше. Водночас, при вирішенні цього питання слід враховувати і кримінально-правовий зміст поняття «вчинення злочину вперше». Це означає, що особа визнається такою, що вчинила злочин вперше, й у випадку, якщо злочин фактично був вчинений нею хоча і не вперше, але на день його вчинення існували юридичні підстави, що виключали можливість визнання злочину повторним або рецидивом злочинів. Це має місце, зокрема, якщо за раніше вчинений злочин: а) особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими КК, згідно із законодавством про амністію чи на підставі акту помилування; б) особа хоча і була засуджена, однак на момент вчинення нового злочину судимість було погашено або знято; в) особа не підлягає кримінальній відповідальності, оскільки злочинність раніше вчиненого діяння скасовано новим кримінальним законом [50, с. 128 – 129].

Підставами ж такого звільнення має бути сукупність двох обставин:

1. Звільнення винною особою самовільно зайнятої земельної ділянки або набуття нею права власності чи користування земельною ділянкою відповідно до законодавства. При чому виникнення відповідного права на земельну ділянку має пов'язуватися з наявністю юридичних фактів, про які йшлося у розділі 2.2. дисертаційного дослідження.

2. Повне відшкодування винним завданих самовільним зайняттям земельної ділянки збитків.

Крім того, враховуючи надзвичайно високу суспільну небезпеку організації групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, ми вважаємо, що організатор таких дій за жодних умов та підстав не може бути звільнений від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності за відповідних умов та підстав

має бути обов'язком, а не правом суду.

Враховуючи тенденції практики застосування ст. 197-1 КК України, вважаємо доцільним доповнення ст. 197-1 КК України частиною 5, яка буде передбачати спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, і прийняття її в наступній редакції:

«5. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, крім організатора групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, котра вперше вчинила злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, якщо до притягнення її до кримінальної відповідальності вона звільнила самовільно зайняту земельну ділянку або набула відповідно до законодавства право власності чи користування зайнятою земельною ділянкою, та повністю відшкодувала збитки, завдані самовільним зайняттям земельної ділянки».

Звільнення від кримінальної відповідальності можливе лише до моменту притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/99 від 27 жовтня 1999 року у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування розпочинається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину [266, с. 7 – 13].

Висновки до розділу 3.

1. Санкції ч. 1, ч. 2, ч. 3 ст. 197-1 КК України є альтернативними відносно визначеними, що дає змогу судам реалізовувати принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, на відміну від випадків призначення покарання, передбаченого санкцією ч. 4 ст. 197-1 КК України, яка є безальтернативною. З огляду на це, з метою забезпечення можливості диференціації кримінальної відповідальності, пропонується доповнити санкцію ч. 4 ст. 197-1 КК України такими видами покарань, як штраф та обмеження волі.

2. З метою оптимізації конструювання санкцій ст. 197-1 КК України з санкції ч. 1 ст. 197-1 КК України пропонується вилучити такий вид покарання, як арешт, натомість замінивши його виправними роботами строком до одного року.

3. У санкцію ч. 2 ст. 197-1 КК України пропонується включити такий вид покарання, як штраф, оскільки саме застосування штрафу до винних у самовільному зайнятті земельних ділянок є найбільш ефективним видом покарання, що підтверджується практикою призначення покарання за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

4. Такою, що не відповідає принципу невідворотності кримінальної відповідальності, слід визнати існуючу практику застосування судами ст. 197-1 КК України, коли близько 70% винних у самовільному зайнятті земельних ділянок звільняються від кримінальної відповідальності.

Неправомірними є рішення судів, які звільняють винних від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки лише на тій підставі, що особа позитивно характеризується за місцем проживання та щиро розкалася у вчиненому злочині. Застосування ст. 48 КК України є можливим лише у випадках реальної втрати діянням або винною особою суспільної небезпеки, що у практиці застосування ст. 197-1 КК України мало поодинокий характер.

5. Враховуючи тенденції практики застосування ст. 197-1 КК України, вважаємо доцільним доповнення ст. 197-1 КК України частиною 5, яка буде передбачати спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, і прийняття її у наступній редакції:

«5. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, крім організатора групових дій, направлених на самовільне зайняття земельної ділянки, котра вперше вчинила злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, якщо до притягнення її до кримінальної відповідальності вона звільнила самовільно зайняту земельну ділянку або набула відповідно до законодавства право власності чи користування зайнятою земельною ділянкою, та повністю відшкодувала збитки, завдані самовільним зайняттям земельної ділянки».

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне наукове дослідження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво дозволяє нам дійти наступних висновків та висловити пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, метою яких є підвищення ефективності застосування ст. 197-1 КК України:

1. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво має глибоке історико-правове коріння, хоча назва чинної норми КК з'явилася у кримінальному законодавстві лише у 1960 році. Охорона права на землю здійснювалася протягом всіх етапів розвитку української державності і весь час була з нею тісно пов'язана. Із прийняттям Уложення про покарання кримінальні й виправні 1845 р. захист права на землю набув чітко вираженого кримінально-правового характеру. З цього часу і до Жовтневої революції 1917 р. заволодіння чужою землею визнавалося злочином, який порушує право власності на землю. Таку точку зору підтримували і класики кримінально-правової думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., котрі, крім того, визнавали, що ефективний захист права на землю можливий тільки кримінально-правовими засобами.

2. Після Жовтневої революції 1917 р. всі форми власності на землю, крім державної, були ліквідовані. Державна монополія на землю зберігалася протягом усього часу існування Радянського Союзу. За таких умов у КК УРСР 1960 р., відкинувши історичний досвід боротьби з самовільним зайняттям земельної ділянки, це діяння було віднесено до злочинів, які посягали на встановлений порядок управління, а не на власність. Але з включенням до КК України від 5 квітня 2001 р. ст. 197-1 самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них знову опинилося серед злочинів проти власності, що є виправданим з точки зору історичного досвіду регламентації відповідальності за ці суспільно небезпечні діяння.

3. Визнання у 2007 році злочинними таких діянь, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них, було викликано об'єктивною необхідністю встановлення кримінально-правового захисту права на землю від протиправних посягань, які в останні два роки перед встановленням кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво набули масового характеру та відбувалися фактично безкарно, оскільки інші засоби державного реагування на ці дії, окрім кримінально-правових, не могли зупинити порушників земельного законодавства. Саме масовість та безкарність цих дій у 2005-2006 роках, особливо в АРК, стали приводом до їх криміналізації.

4. Криміналізація самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва була проведена з частковим порушенням деяких принципів криміналізації (принципу можливості здійснення процесуального переслідування дотриманням, принципу визначеності та єдності термінології, принципу співрозмірності санкції і економії репресії). Проте, враховуючи дотримання більшості як соціальних і соціально-психологічних, так і системно-правових принципів криміналізації, слід констатувати, що встановлення кримінальної відповідальності за діяння, передбачені ст. 197-1 КК України, є абсолютно логічним та соціально виваженим кроком з боку законодавчого органу нашої держави.

5. Зважаючи на вагомі зміни, які сталися в галузі земельних відносин після проголошення Україною незалежності, визнання поряд з державою інших суб'єктів власності на землю, віднесення такого діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них, саме до розділу VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» є цілком правильним.

6. Родовим об'єктом злочинів, передбачених розділом VI Особливої частини КК України, є врегульовані законом суспільні відносини власності як економічної категорії, яка забезпечує власникові або законному володільцеві можливість використовувати майно на власний розсуд і у своїх інтересах, і які виникають з приводу права власності як сукупності володіння, користування та розпорядження

майном, або ж інших речових чи зобов'язальних прав, передбачених законодавством.

7. Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах. Управлінські земельні відносини є додатковим обов'язковим об'єктом злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, а суспільні відносини, які охороняють встановлений порядок будівництва будівель чи споруд на земельній ділянці, слід вважати додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України.

8. Предметом злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, є земельні ділянки як найбільш деталізовані частини різних категорій земель. З позицій конкретних земельних відносин вони виступають об'єктами, на які спрямовується інтерес відповідної фізичної та юридичної особи та стосовно яких встановлюється їх земельна правосуб'єктність і оформляється відповідний юридичний титул – право власності чи право земельного користування. Предметом злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, слід визнавати будівлі та споруди.

9. Ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, закріплені за допомогою вказівки на суспільно небезпечні діяння та суспільно небезпечні наслідки.

10. Суспільно небезпечне діяння розглядуваного злочину складається з двох дій – самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці. Аналіз законодавчої дефініції самовільного зайняття земельної ділянки свідчить, що, незважаючи на позитивне рішення законодавця змінити як сутність зайняття земельної ділянки, так і підстави, за яких таке зайняття може бути визнано самовільним, і в новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки присутні численні недоліки. Тому, з метою усунення цих недоліків, було запропоновано змінити визначення самовільного зайняття

земельної ділянки на наступне: самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або державного органу приватизації про передачу у власність чи надання у користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра заволодіває земельною ділянкою, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.

11. Аналізуючи законодавчу дефініцію самовільного (самочинного) будівництва та нормативно-правові акти, які регулюють порядок отримання дозволів на проведення будівництва, ми дійшли висновку про недоцільність вказівки у ч. 3 ст. 197-1 КК України на «самовільне» будівництво. Достатньою видається вказівка на будівництво, оскільки будь-яке будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці є самовільним.

12. Злочини, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, є злочинами з так званім «матеріальним» складом, обов'язковою ознакою яких є настання суспільно небезпечних наслідків, вказаних у примітці до статті. Таке рішення законодавця є безумовно позитивним, оскільки дає змогу відмежувати ці дії від аналогічних, які тягнуть адміністративну відповідальність. Обчислення значної шкоди від самовільного зайняття земельної ділянки здійснюється за допомогою спеціальної Методики, затвердженої Кабінетом Міністрів України.

13. Самовільне зайняття земельної ділянки – це завжди активні дії. Тому не може кваліфікуватися як самовільне зайняття земельної ділянки бездіяльність особи, котра не звільнює орендовану земельну ділянку після спливу строку оренди, незвільнення земельної ділянки, вилученої для суспільних потреб тощо.

14. Кримінальній відповідальності за вчинення дій, передбачених ст. 197-1 КК України, можуть підлягати як приватні, так і службові особи. Випадки вчинення службовою особою самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного

будівництва без використання службового становища мають кваліфікуватися лише за ст. 197-1 КК України. Якщо ж аналогічні дії вчинені винною особою з використанням свого службового становища, вони мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України та відповідною статтею, яка передбачає кримінальну відповідальність за вчинення злочинів у сфері службової діяльності.

15. Викладення ч. 3 ст. 197-1 КК України відбулося з порушенням принципів криміналізації та правил законодавчої техніки, що може призводити на практиці до неоднакового трактування дій особи та відповідно призведе до неправильної кваліфікації. З метою усунення цих недоліків, вважаємо доцільним змінити ч. 3 ст. 197-1 КК України (в запропонованій нами редакції ч. 2), виклавши її в наступній редакції: «Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці».

16. Всебічний аналіз ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, свідчить про те, що суб'єктивній стороні самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній притаманна лише умисна форма вини. Ставлення винної особи до наслідків злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, характеризується бажанням настання таких наслідків, або ж свідомим допущенням чи байдужим ставленням до настання значної шкоди власникові земельної ділянки або землекористувачеві. Це дає підстави стверджувати, що злочиніві, передбаченому ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, характерна вина як у формі прямого, так і у формі непрямого умислу. Злочинам, передбаченим іншими частинами ст. 197-1 КК України, характерна вина у формі лише прямого умислу. Мотив та мета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є факультативними ознаками складу цього злочину і жодним чином не впливають на кваліфікацію, хоча можуть та мають бути враховані як фактори індивідуалізації кримінальної відповідальності.

17. Побудова кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки відбулася з грубим порушенням розроблених наукою кримінального права правил конструювання кваліфікуючих ознак. Для приведення кваліфікуючих ознак

ст. 197-1 КК України у відповідність до правил, розроблених наукою кримінального права, пропонується всі склади злочину, які в ній передбачені, викласти як матеріальні. Також, враховуючи велику суспільну небезпеку організації групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, пропонується доповнити цією особливо кваліфікуючою ознакою ч. 4 ст. 197-1 КК України.

18. Санкції ч. 1, ч. 2, ч. 3 ст. 197-1 КК України є альтернативними відносно визначеними, що дає змогу судам реалізовувати принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, на відміну від випадків призначення покарання, передбаченого санкцією ч. 4 ст. 197-1 КК України, яка є безальтернативною. З огляду на це, з метою забезпечення можливості диференціації кримінальної відповідальності, пропонується доповнити санкцію ч. 4 ст. 197-1 КК України такими видами покарань, як штраф та обмеження волі.

19. З метою оптимізації конструювання санкцій ст. 197-1 КК України з санкції ч. 1 ст. 197-1 КК України пропонується вилучити такий вид покарання, як арешт, натомість замінивши його виправними роботами строком до одного року.

20. У санкцію ч. 2 ст. 197-1 КК України пропонується включити такий вид покарання, як штраф, оскільки саме застосування штрафу до винних у самовільному зайнятті земельних ділянок є найбільш ефективним видом покарання, що підтверджується практикою призначення покарання за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України.

21. Такою, що не відповідає принципу невідворотності кримінальної відповідальності, слід визнати існуючу практику застосування судами ст. 197-1 КК України, коли близько 70% винних у самовільному зайнятті земельних ділянок звільняються від кримінальної відповідальності.

22. Неправомірними є рішення судів, які звільняють винних від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки лише на тій підставі, що особа позитивно характеризується за місцем проживання та щиро розкалася у вчиненому злочині. Застосування ст. 48 КК України є можливим лише у випадках реальної втрати діянням або винною особою суспільної небезпеки, що у практиці застосування ст. 197-1 КК України мало поодинокий характер.

23. Враховуючи тенденції практики, вважаємо доцільним доповнення ст. 197-1 КК України частиною 5, яка буде передбачати спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки за чітко визначених КК України умов та підстав.

З урахуванням зазначеного вище, пропонуємо викласти ст. 197-1 КК України у наступній редакції:

«Стаття 197-1. Самовільне зайняття земельної ділянки

1. Самовільне зайняття земельної ділянки, яким заподіяно значну шкоду її власникові або законному володільцеві, –

карається штрафом від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами строком до одного року.

2. Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці, –

караються штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або групою осіб, або щодо земельних ділянок земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель, –

караються штрафом від п'ятисот до семисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до чотирьох років.

4. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені щодо земельних ділянок особливо цінних земель, або організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, –

карається штрафом від семисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або обмеженням волі від трьох до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років.

5. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, крім організатора групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, котра вперше вчинила злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, якщо до притягнення її до кримінальної відповідальності вона звільнила самовільно зайняту земельну ділянку або набула відповідно до законодавства право власності чи користування зайнятою земельною ділянкою та повністю відшкодувала збитки, заподіяні самовільним зайняттям земельної ділянки.

Примітка. Відповідно до цієї статті шкода, передбачена частиною першою цієї статті, визнається значною, якщо вона у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян».

2. У ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» пропонується викласти визначення самовільного зайняття земельної ділянки у наступній редакції:

Самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або державного органу приватизації про передачу у власність чи надання у користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра заволодіває земельною ділянкою, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.

ДОДАТКИ

Додаток А

Порівняльна таблиця кримінального законодавства України та деяких зарубіжних країн про відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та інших дій, що порушують право на землю

Країна	Номер статті КК та її назва	Розділ (глава) КК, у якому розміщено відповідну норму	Диспозиція статті	Кваліфікуючі ознаки	Санкція
Україна	Ст. 197-1 Самовільне зайняття земельної ділянки	Злочини проти власності	1. Самовільне зайняття земельної ділянки, яке завдало значної шкоди її власнику або законному володільцю	2. Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або групою осіб, або щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель 3. Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у частині першій цієї статті 4. Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у частині другій цієї статті, або вчинене особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений частиною третьою цієї статті	1. Штраф до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на той самий строк. 2. Обмеження волі на строк від 2 до 4 років або позбавленням волі на строк до 2 років. 3. Штраф від 300 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 3 років. 4. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років.

Австралія	Ст. 131.4 Крадіжка землі чи речей, що нерозривно з нею пов'язані	Частина 7.2. Крадіжка та інші злочини проти власності Розділ 131. Крадіжка	Привласнення землі чи інших речей, що нерозривно пов'язані із землею		
Азербайджан	Ст. 188 Порушення права власності на землю	Розділ IX. Злочини у сфері економіки. Глава 23. Злочини проти власності	Порушення закріпленого законом права власності на землю, тобто самовільний захват, заміна чи посів земельної ділянки		Штраф у розмірі від ста до 150 мінімальних розмірів оплати праці, або громадськими роботами на строк до 200 годин, або виправними роботами на строк до 1 року
Албанія	Ст. 199 Незаконне зайняття землі	Розділ III. Злочинні діяння, пов'язані з власністю або в економічній площині Глава XI. Злочинні діяння, які порушують правовий режим землі	Злочинні дії, які заключаються в незаконному зайнятті землі		Позбавлення волі строком до 2 років
Білорусь	Ст. 386 Самовільне зайняття земельної ділянки	Злочини проти порядку управління	Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене протягом року після накладення адміністративного стягнення		Штраф, або виправні роботи строком до 1 року, чи арештом строком до 3 місяців
Болгарія	Ч. 2 ст. 323	Злочини проти порядку та громадського спокою	Самовільне захоплення нерухомого майна, особою, яка відсторонена від нього у встановленому законом порядку		Позбавлення волі строком до 3 років, або штраф до 500 левів
Боснія	Ст. 292 Незаконне заволодіння нерухомою власністю державного значення	Злочинні правопоруше ння проти власності	1. Незаконне заволодіння нерухомою власністю, що заключається в заволодінні землями, що розвиваються, або частинами таких земель	2. Злочинне діяння, передбачене ч. 1 цієї статті, вчинене щодо нерухомої власності, яка знаходиться на території Державного земельного фонду, культурної спадщини, рідкісних земель, курортів, земель з корисними копалинами, щодо охоронюваних лісів чи лісів зі спеціальним	1. Штраф чи позбавлення волі строком до 6 місяців. 2. Позбавлення волі від 3 місяців до 3 років.

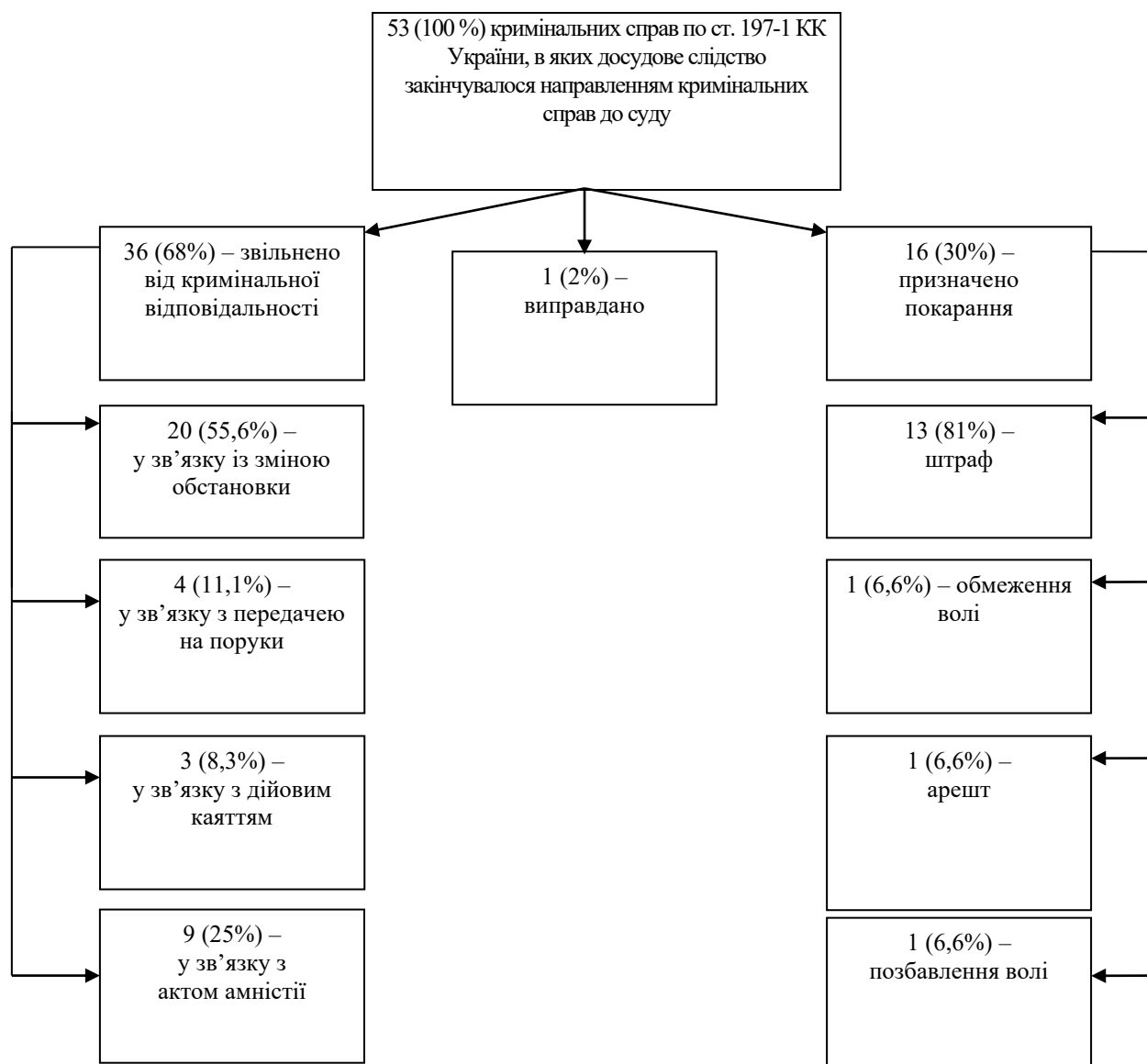
				статусом, національних парків чи інших охоронюваних місць чи земель зі спеціальним статусом	
В'єтнам	Ст. 173 Порушення інструкцій щодо прав на землю		1. Захоплення чи заволодіння землею чи передача прав на землю з порушенням державних інструкцій, яке спричинило значну шкоду чи тим, хто має адміністративну відповідальність за такі ж самі дії, або тим, хто має непогашену судимість і продовжує злочинну діяльність	2. Вчинення цього ж злочину організованою групою, більше одного разу, або таке, що спричинило особливо тяжкі наслідки	1. Штраф від 5 до 50 мільйонів донг, чи обмеження волі строком до 3 років чи позбавлення волі строком від 3 місяців до 3 років. 2. Штраф від 30 до 100 мільйонів донг, чи позбавлення волі від 2 до 7 років. 3. Злочинець у будь-якому випадку повинен заплатити потерпілому штраф від 5 до 200 мільйонів донг.
Голландія	Ст. 461	Проступки, пов'язані із загальною безпекою людей і власністю	Особа, котра не маючи на те право, знаходиться на землі іншої особи, доступ на яку заборонений особою, що має на неї право, так, що перша особа могла знати про таку заборону, чи яке дозволяє, щоб худоба бродила по такій землі		Штраф першої категорії
Данія	§ 179	Неправдиве доказування і неправдиве обвинувачення	Будь-яка особа, яка з метою обману по відношенню до межі земельної ділянки чи по відношенню до територіальних прав чи прав, що відносяться до русла чи територій, покритих водою, встановлює фальшивий межовий знак чи інший знак розмежування або пересуває, забирає чи знищує такий ідентифікаційний знак		Тюремне ув'язнення строком до трьох років.

Естонія	Ст. 154-1 Порушення права власності на землю	Господарчі злочини	Самовільне зайняття земельної ділянки чи самовільний обмін, а також купівля-продаж чи інші дії, які порушують право власності на землю		Караються штрафом
Іспанія	Ст. 626	Злочини проти власності	Захоплення публічної чи приватної власності без відповідних повноважень з боку влади чи власника		Штраф або арешт строком від 1 до 3 неділь
Казахстан	Ст. 186 Порушення речових прав на землю	Злочини проти власності	1. Незаконне проникнення на чужу земельну ділянку, що спричинило значну шкоду правам чи охоронюванім законом громадян чи організацій або охоронюванім законом інтересам суспільства або держави	2. Ті ж дії, вчинені із застосуванням насильства або із загрозою його застосування, або групою осіб, чи такі, що супроводжуються незаконним обшуком, а рівно незаконне захоплення чужої земельної ділянки 3. Діяння, передбачені частинами першою чи другою цієї статті, вчинені особою з використанням свого службового становища	1. Штраф у розмірі від 100 місячних розрахункових показників або у розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період одного місяця, або притягнення до громадських робіт на строк від 120 до 180 годин, або виправні роботи строком до одного року, або арешт строком до трьох місяців. 2. Штраф у розмірі від 200 до 500 місячних розрахункових показників або у розмірі заробітної плати чи іншого доходу засудженого за період від 2 до 5 місяців, або позбавлення волі на строк до 2 років. 3. Штраф у розмірі від 500 до 800 місячних розрахункових показників, або у розмірі заробітної плати чи іншого доходу засудженого за період від 5 до 8 місяців, або арешт на строк від 4 до 6 місяців, або позбавлення волі на строк до трьох років.

КНР	Ст. 342	Злочини проти охорони навколишнього середовища	Незаконне зайняття розпаханих земель порівняно великих розмірів для інших цілей в порушення Закону про земельне управління, що спричинило розораним землям значну шкоду		Позбавлення волі строком до 5 років, або короткостроковий арешт, а також одночасно або в якості самостійного покарання – штраф.
Македонія	Ст. 225 Незаконне заволодіння нерухомою власністю	Злочини проти довкілля та природи	Захоплення нерухомої власності іншого з метою заволодіння нею, якщо ця нерухома власність знаходиться в загальному користуванні, чи під тимчасовим захистом, чи відноситься до культурної спадщини, рідкісної природи чи до інших природних багатств		Штраф чи ув'язнення до 3 років
Молдова	Ст. 193 Заволодіння чужою нерухомістю	Злочини проти власності	1. Незаконне повне чи часткове заволодіння чужою нерухомістю	2. Ті ж дії, вчинені: а) двома чи більше особами; б) шляхом знищення чи переміщення межових знаків; в) із застосування насильства чи погрозою його застосування	1. Штраф у розмірі від 200 до 500 умовних одиниць або арештом строком до 6 місяців. 2. Штраф у розмірі від 500 до 1000 умовних одиниць, або позбавлення волі на строк від двох до п'яти років.
Норвегія	Ст. 395	Місдімінори (найменш небезпечні злочини) проти права власності	Неправомірне входження до нерухомої власності іншого, а також співучасть в цих діях		Штраф або позбавлення волі не більше 3 місяців
Південна Корея	Ст. 370 Протиправне порушення меж володіння	Злочини, які пов'язані із зруйнуванням чи пошкодженням	Зруйнування, пошкодження чи переміщення знаку межі чи знищення межі землі іншими способами		Каторжні роботи строком не більше 3 років, або штраф не більше 5 мільйонів вон
Румунія	Ст. 266 Порушення володіння	Злочини і проступки проти власності	1. Дії по заволодінню без відповідних прав нерухомою власністю, будівництво на	2. Дії по захопленню земельної ділянки будь-якого різновиду чи її частини, переміщення межових знаків, без законного	1. Штраф чи позбавлення волі строком від 1 до 2 років. 2. Штраф чи позбавлення волі від 1

			землі іншого власника	погодження чи відмова звільнити захоплені землі 3. Дії, передбачені ч. 1 цієї статті поєднані з насильством чи погрозами, чи поєднані зі знесенням чи знищенням побудованих межових знаків у володінні іншого. 4. Дії, передбачені ч. 2 цієї статті, поєднані з насильством чи погрозами.	до 3 років. 3. Позбавлення волі від 1 до 5 років. 4. Позбавлення волі від 2 до 7 років.
Сербія	Ст. 218 Незаконне зайняття землі	Злочини проти власності	1. Неправомірне заволодіння землею іншого	2. Захоплення земель, які є частиною охоронюваних лісів, національних парків, чи інших земель з особливим статусом 3. Кримінальне переслідування злочинця за діяння, передбачені в ч. 1, відбуваються лише за позовом потерпілого	1. Штраф чи позбавлення волі до 1 року. 2. Позбавлення волі від 3 місяців до 3 років.
Туреччина	Ст. 310	Самовільне набуття прав. Злочини проти судової влади.	Повторний захват нерухомості, яка була вилучена у особи і передана законним володільцям		Позбавлення волі строком від 2 місяців до 1 року
Філіппіни	Ст. 312 Захоплення нерухомої власності чи протиправне заволодіння правами на власність	Розділ X. Злочини проти власності Глава 4. Незаконний захват	Захоплення нерухомої власності методом сили чи залякування		Штраф від 50 до 100 доходів громадян, але не менше 75 песо. Якщо доход не можна визначити, штраф складає від 200 до 500 песо.
Фінляндія	Ч. 3 ст. 11 Протиправне порушення володіння	Злочини, які полягають у незаконному присвоєнні та використанні	Особа, котра не має права заволодіває землею чи будинком чи частину землі чи будинку у власності іншого		Має бути покарана не менше ніж передбачено іншими галузями права, а також має бути піддана кримінальному покаранню: штрафу чи ув'язненню на строк не більше 3 місяців
Швеція	Ст. 11	Про крадіжку, розбій та інші злочини, пов'язані з викраденням майна	Якщо особа порушує чуже володіння у відношенні нерухомого майна шляхом, наприклад,		Застосовуються положення Статей 8 і 9 по відношенню незаконного позбавлення володіння і незаконного відновлення

			будівництва чи знищення межі, або шляхом будівництва, копання, орання, проведення дороги, чи пускає для пасовища тварин, чи, не маючи на те право, позбавляє іншу особу володіння нерухомим майном або його частини,		особистого права (штраф чи тюрмне ув'язнення строком до 6 місяців, якщо ж злочин є тяжким, то тюрмне ув'язнення строком до двох років)
Японія	Ст. 235-11 Незаконний захват нерухомої власності	Злочини, що виражаються у крадіжці та розбої	Незаконний захват у іншої особи її нерухомої власності		Позбавлення волі з примусовою працею на строк до 10 років

Практика застосування судами України ст. 197-1 КК України

	<u>2007</u>	<u>2008</u>
<u>Усього направлено справ до суду</u>	10	41
Засуджено осіб	2	14
Позбавлення волі	-	1
Обмеження волі	1	-
Арешт	-	1
Штраф	1	12
Звільнено від кримінальної відповідальності	8	26
У зв'язку зі зміною обстановки	2	17
У зв'язку з передачею на поруки	-	4
У зв'язку з дійовим каяттям	-	3
У зв'язку з актом амністії	6	2
Виправдано	-	1

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

АНКЕТА

для проведення опитування практичних працівників

I. Оцінка ефективності норми про відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, а також діяльності державних органів з її застосування

Питання 1. Чи вважаєте Ви соціально обумовленим кроком встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво?

а) так	94% опитаних
б) ні	6% опитаних

Питання 2. Чи можна визнати ефективною діяльність державних органів у боротьбі з самовільним зайняттям земельних ділянок?

а) так	40% опитаних
б) скоріше так, ніж ні	6% опитаних
в) скоріше ні, ніж так	42% опитаних
г) ні	12% опитаних

Питання 3. Якщо ні, то чим, на Вашу думку, можна пояснити неефективність боротьби з цими діями?

а) недосконалістю кримінально-правової норми про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво	19% опитаних
б) недосконалим законодавчим визначенням самовільного зайняття земельної ділянки	18% опитаних
в) недосконалістю, мінливістю та суперечливістю земельного законодавства	37% опитаних
г) недостатньою координацією діяльності державних інспекцій з контролю за використанням та охороною земель й ОВС	5% опитаних
д) низьким рівнем кваліфікації правозастосовця	4% опитаних
е) Ваш варіант _____	17% опитаних

Питання 4. Які фактори, на Вашу думку, найбільше сприяють самовільному зайняттю земельних ділянок?

а) незавершеність процесу розмежування земель державної та комунальної власності	11% опитаних
б) гостра нестача землі у власності громадян	2% опитаних
в) прагненням громадян до збагачення за рахунок самовільно зайнятих земельних ділянок	46% опитаних
г) тривалістю та складністю процедури отримання земельних ділянок у власність або в землекористування	41% опитаних
д) Ваш варіант _____	не отримано

II. Шляхи вдосконалення законодавства про відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки

Питання 5. Як Ви вважаєте, які суспільні відносини в першу чергу порушуються таким діянням як самовільне зайняття земельної ділянки?

а) відносини власності на землю	59% опитаних
б) управлінські відносини	32% опитаних
в) відносини, які забезпечують безпеку довкілля	9% опитаних

Питання 6. Чи підтримуєте Ви останні зміни у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки?

а) так, самовільне зайняття земельної ділянки має пов'язуватися з відсутністю рішення уповноважених органів або правочину, яким засвідчується право на відповідну земельну ділянку;	74% опитаних
б) ні, заволодіння земельної ділянки має пов'язуватися з відсутністю правовстановлюючих документів, навіть за наявності у особи рішення уповноважених органів або правочину, яким засвідчується право на відповідну земельну ділянку	26% опитаних

Питання 7. Як Ви вважаєте, у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки мова має йти перш за все про заволодіння чи про користування земельною ділянкою

а) про заволодіння	57% опитаних
б) про користування	43% опитаних

Питання 8. На Вашу думку, чи є самовільне зайняття земельної ділянки триваючим правопорушенням?

а) так	89% опитаних
б) ні	11% опитаних

Питання 9. Як Ви ставитесь до того, щоб визначення самовільного зайняття земельної ділянки, наведене в ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», викласти в наступній редакції: **самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування або державного органу приватизації про передачу у власність чи надання у користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, котра заволодіває земельною ділянкою, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою:**

а) позитивно	<i>78% опитаних</i>
б) негативно, тому що	<i>22% опитаних</i>

Коментар: у цьому визначенні ми пропонуємо: до органів, які мають право передавати у власність чи надавати у користування земельні ділянки, віднести поруч з органами місцевого самоврядування та виконавчої влади, також державні органи приватизації, оскільки Земельним кодексом України вони наділені такими повноваженнями; ключовим моментом самовільного зайняття земельної ділянки пропонуємо вважати заволодіння, а не користування; словосполучення «за відсутності правочину щодо земельної ділянки», замінити на «за відсутності правочину, яким засвідчується право на земельну ділянку».

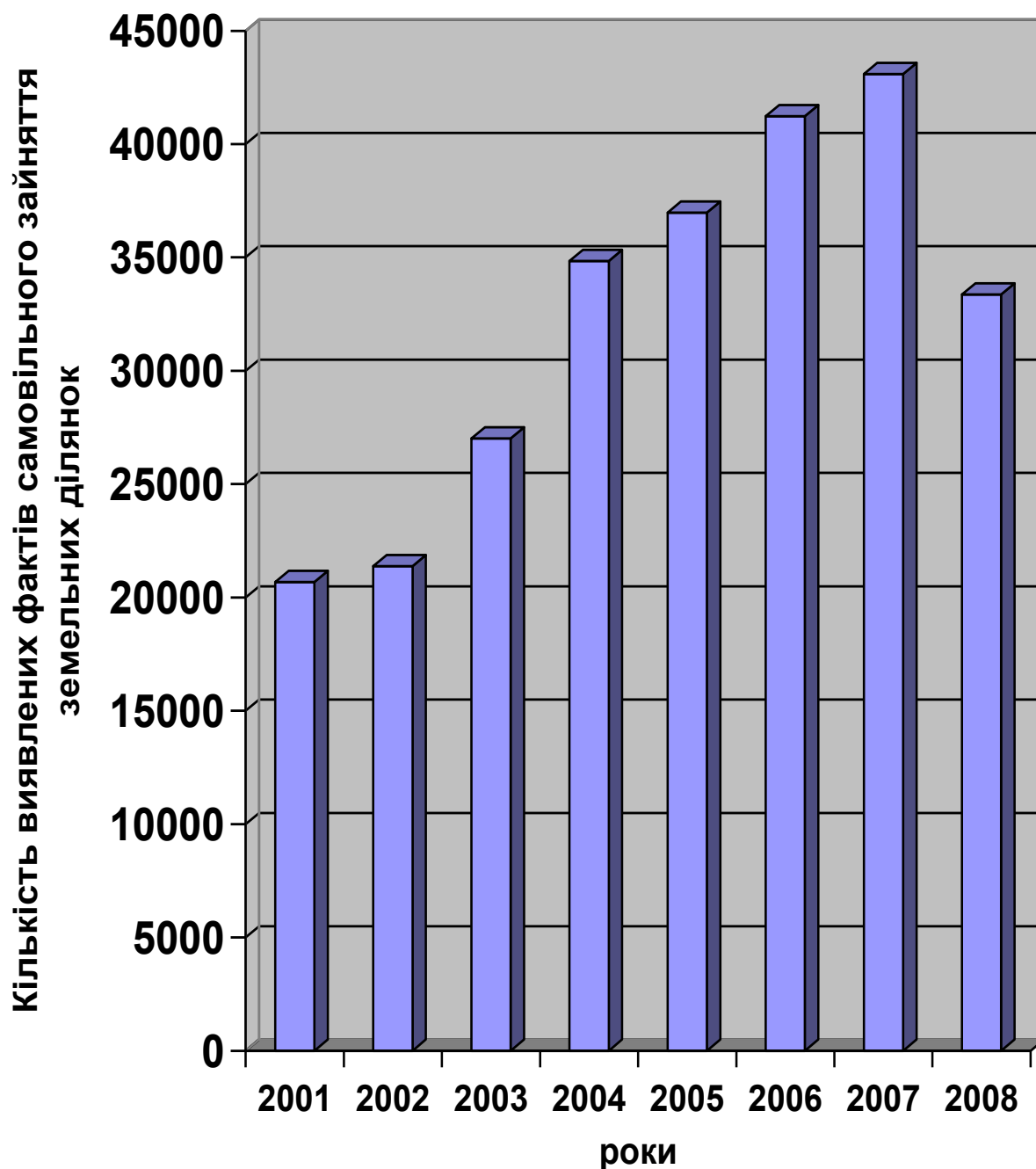
III. Відомості про респондентів

Питання 10. Ви обіймаєте посаду:

1) судді суду загальної юрисдикції	<i>24 (16%) опитаних</i>
2) державного інспектора з використання та охорони земель	<i>54 (42%) опитаних</i>
3) слідчого	<i>25 (18%) опитаних</i>
4) оперативного уповноваженого державної служби боротьби з економічною злочинністю	<i>32 (24%) опитаних</i>

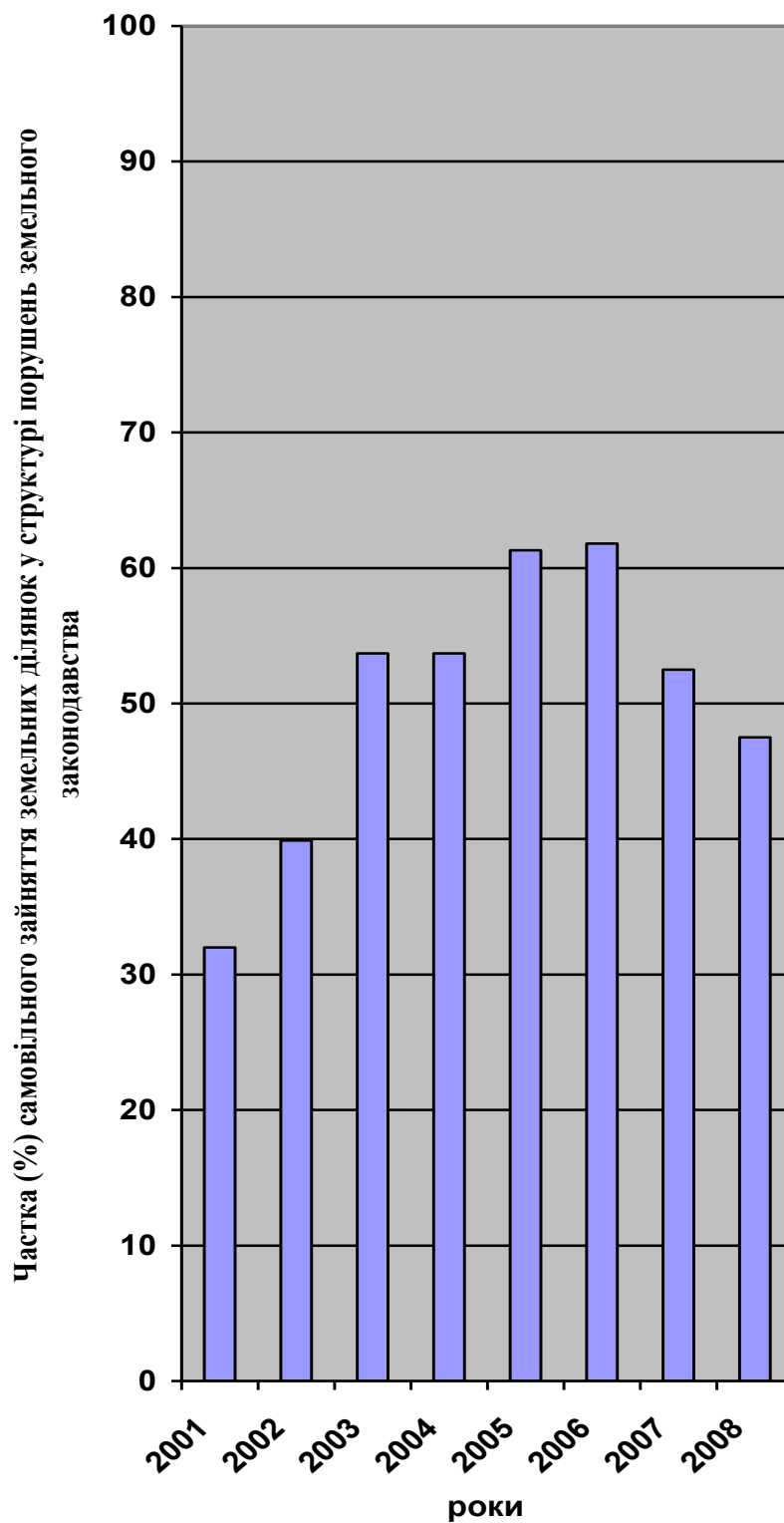
ДЯКУЄМО ЗА ДОПОМОГУ!

Статистика виявлених фактів самовільного зайняття земельних ділянок
у 2003-2008 роках*

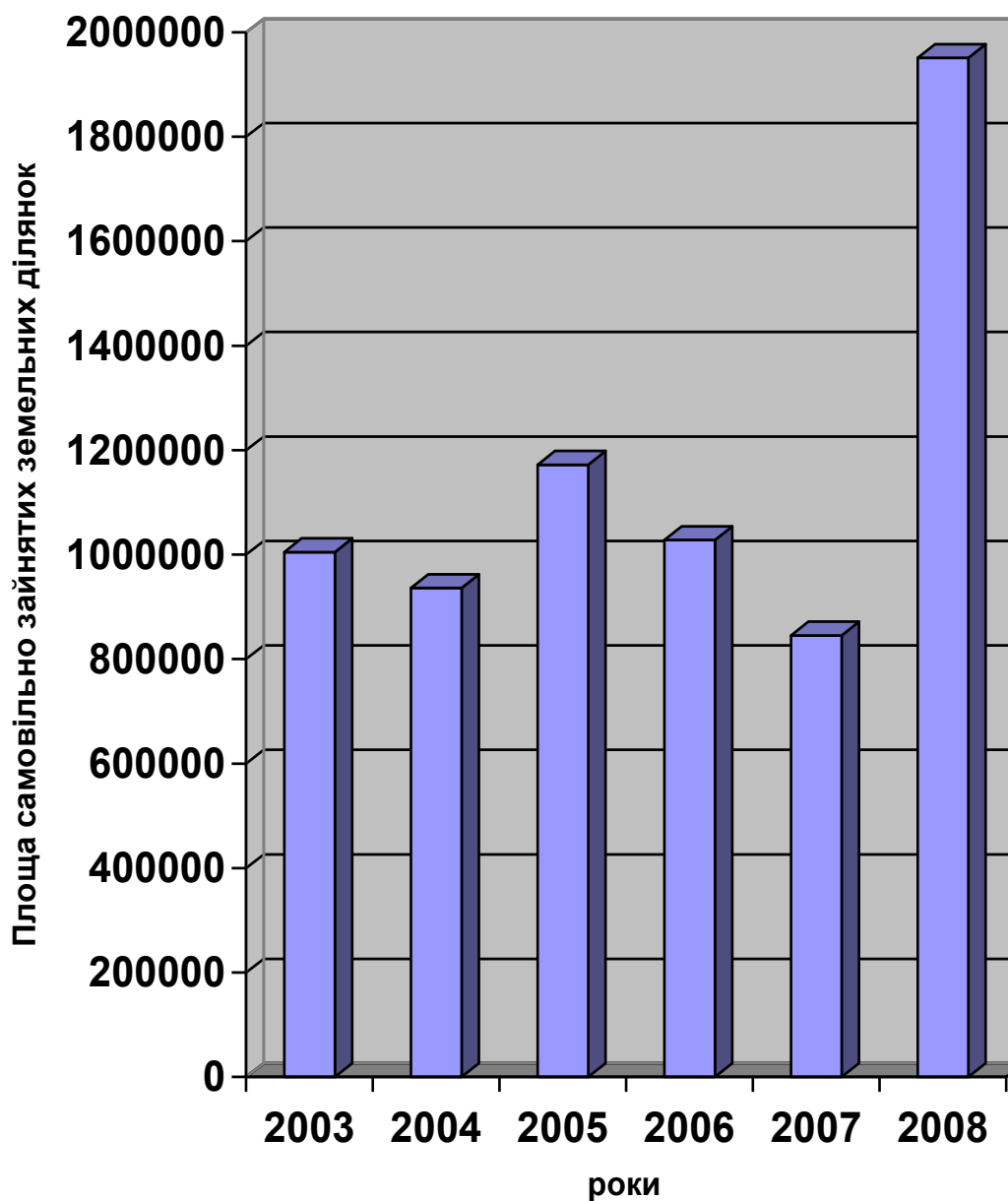
* Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 року № 5-6-1103/378.

**Самовільне зайняття земельної ділянки у структурі земельних
правопорушень***

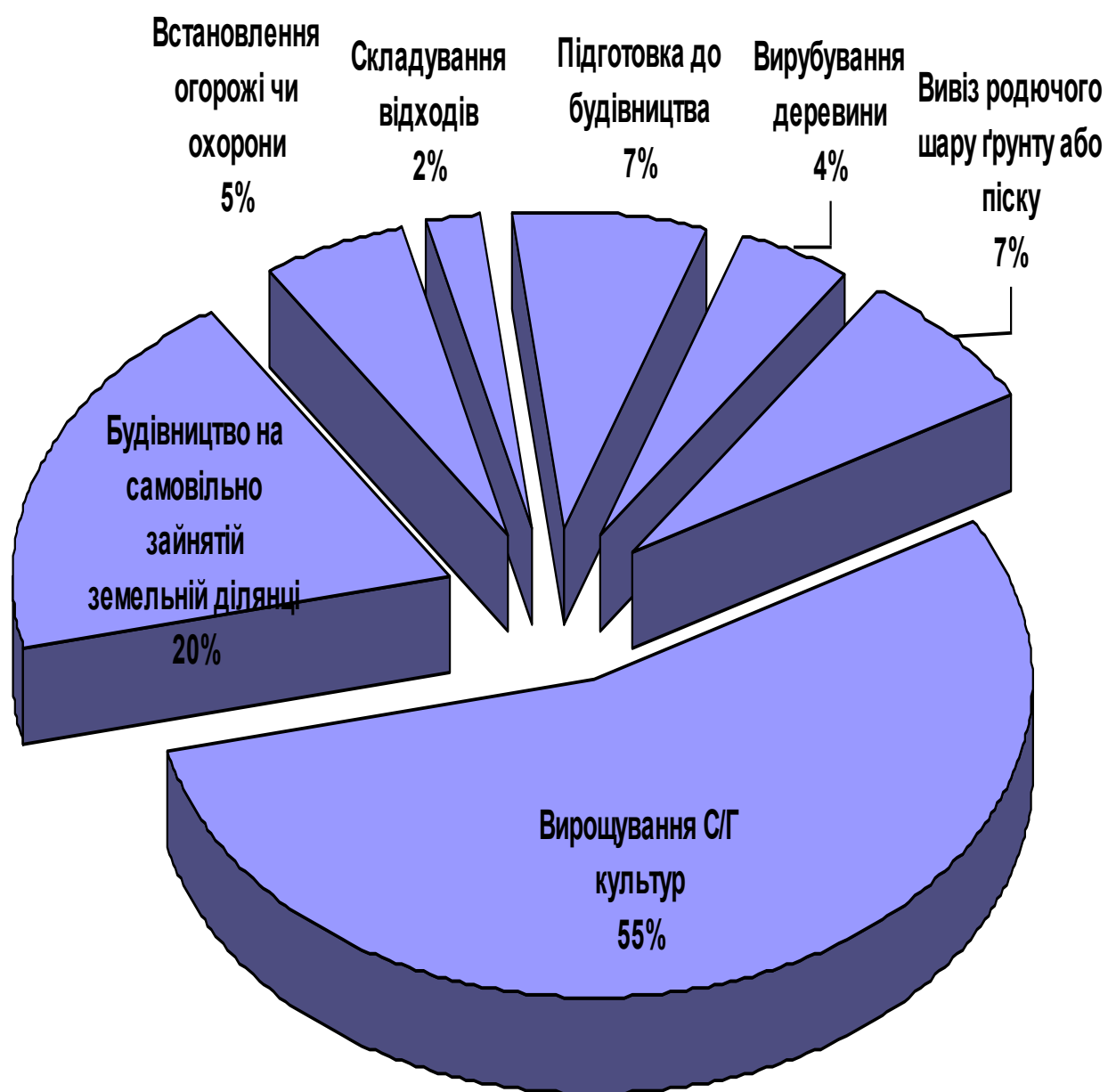
* Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 року № 5-6-1103/378.

Площа самовільно зайнятих земельних ділянок
у 2003-2008 роках*

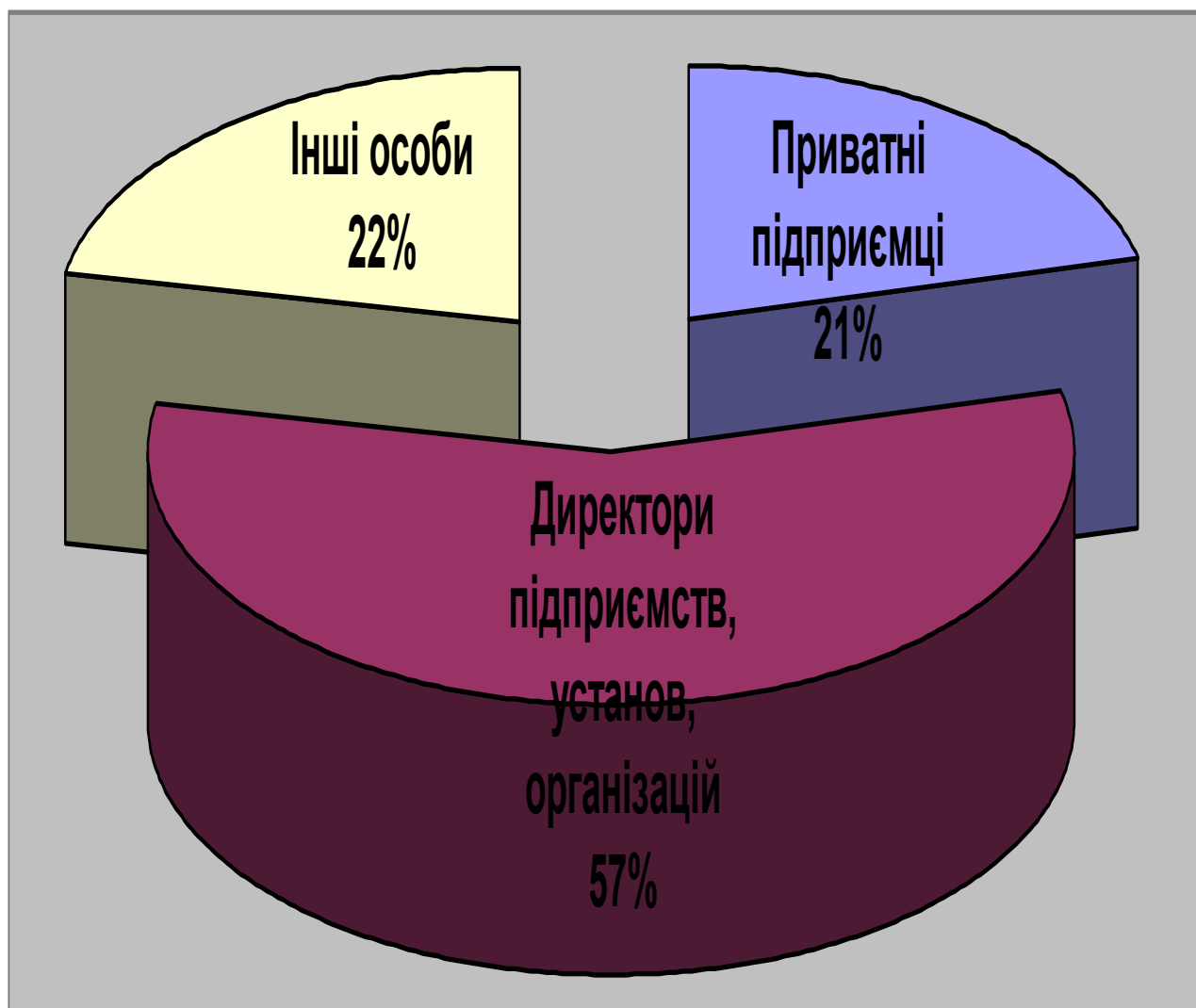

* Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 року № 5-6-1103/378.

**Дані про способи вчинення самовільного зайняття земельних ділянок
отримані на підставі аналізу судових рішень по ст. 197-1 КК
України**

Дані про особу злочинців, отримані на підставі аналізу судових рішень по
ст. 197-1 КК України

**Акти про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мовчана Р.О. на тему «Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття
земельної ділянки та самовільне будівництво»
(ксерокопії)**

1. У навчальний процес Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (акт впровадження від 29 травня 2009 року).
2. У діяльність Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України (акт впровадження від 21 травня 2009 року № 04-19/14-1465).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов : учебное пособие / под ред. д. ю. н., проф. Погребного А. А., к. ю. н., доц. Каракаша И. И. – [изд. 2, доп. и испр.]. – Х. : ООО Одиссей, 2000. – 368 с.
2. Адиханов Ф. Ответственность за самовольное занятие земель сельскохозяйственных предприятий / Ф. Адиханов // Советская юстиция. – 1971. – № 5. – С. 30.
3. Азаров Д. С. «Спеціальна» конфіскація : співвідношення кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм / Д. С. Азаров // Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення / матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7 – 8 квітня 2006 р. – Львів, 2006. – Ч. 1. – С. 142 – 145.
4. Александров Ю. В. Кримінальне право України : загальна частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. В. Александров, В. А. Клименко. – К. : МАУП, 2004. – 328 с.
5. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – Харьков : БЕК, 1994. – 244 с.
6. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії / В. І. Андрейцев. – [2-ге вид., випр.]. – К. : Знання, 2007. – 445 с.
7. Антонов А. Д. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке / А. Д. Антонов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 2000. – № 4. – С. 79 – 90.
8. Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво / Н. Антонюк // Вісник прокуратури. – 2008. – № 1. – С. 77 – 87.
9. Антонюк Н. Родовий об'єкт злочинів проти власності : дискусійні питання / Н. Антонюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні :

матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції, Львів, 8 – 9 лютого 2007 р. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2007. – С. 432 – 434.

10. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 366 с.

11. Архів Апеляційного суду Луганської області. Справа № 22-а-13 за 2007 р.

12. Архів Артемівського районного суду м. Луганська. Справа № 1 – 794 за 2007 р.

13. Архів Баришівського районного суду Київської області. Справа № 1 – 74 за 2008 р.

14. Архів Бериславського районного суду Херсонської області. Справа № 1 – 81 за 2008 р.

15. Архів Білопільського районного суду Сумської області. Справа № 1 – 140 за 2008 р.

16. Архів Вільногірського міського суду Дніпропетровської області. Справа № 2-А-4 за 2007 р.

17. Архів Віньковецького районного суду Хмельницької області. Справа № 1 – 61 за 2008 р.

18. Архів Вищого Господарського Суду України. Справа № 4/54-77 за 2007 р.

19. Архів Володимирецького районного суду Рівненської області. Справа № 1 – 95 за 2008 р.

20. Архів Герцаївського районного суду Чернівецької області. Справа № 1 – 76 за 2008 р.

21. Архів Городнянського районного суду Чернігівської області. Справа № 1 – 180 за 2007 р.

22. Архів Інгулецького районного суду м. Кривого Рога. Справа № 1 – 271 за 2008 р.

23. Архів Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області. Справа № 1 – 357 за 2008 р.

24. Архів Кіровського районного суду Автономної республіки Крим. Справа № 1 – 260 за 2008 р.
25. Архів Київського районного суду м. Сімферополя. Справа № 1 – 337 за 2008 р.
26. Архів Корабельного районного суду м. Миколаєва. Справа № 1-п-48 за 2007 р.
27. Архів Краснолуцького міського суду Луганської області. Справа № 1 – 516 за 2007 р.
28. Архів Лебединського районного суду Сумської області. Справа № 1 – 94 за 2008 р.
29. Архів Ленінського районного суду АР Крим. Справа № 1 – 232 за 2008 р.
30. Архів Ленінського районного суду АР Крим. Справа № 1 – 233 за 2008 р.
31. Архів Ленінського районного суду АР Крим. Справа № 1 – 265 за 2008 р.
32. Архів Марківського районного суду Луганської області. Справа № 1 – 44 за 2008 р.
33. Архів Менського районного суду Чернігівської області. Справа № 1 – 15 за 2008 р.
34. Архів Міловського районного суду Луганської області. Справа № 1 – 44 за 2008 р.
35. Архів Олександрійського районного суду Кіровоградської області. Справа № 1 – 52 за 2008 р.
36. Архів Роздільнянського районного суду Одеської області. Справа № 1 – 306 за 2007 р.
37. Архів Роменського міськрайонного суду Сумської області. Справа № 1 – 161 за 2008 р.
38. Архів Роменського міськрайонного суду Сумської області. Справа № 1 – 166 за 2008 р.
39. Архів Сокирянського районного суду Чернівецької області. Справа № 1 – 11 за 2008 р.

40. Архів Суворівського районного суду Одеської області. Справа № 1 – 983 за 2008 р.
41. Архів Татарбунарського районного суду Одеської області. Справа № 1 – 200 за 2008 р.
42. Архів Устинівського районного суду Кіровоградської області. Справа № 2-а-23 за 2007 р.
43. Архів Устинівського районного суду Кіровоградської області. Справа № 4-8 за 2008 р.
44. Архів Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рога. Справа № 1 – 503 за 2008 р.
45. Архів Центрального районного суду м. Миколаєва. Справа № 1а-5-24 за 2007 р.
46. Архів Чорнухинського районного суду Полтавської області. Справа № 2-а-24 за 2007 р.
47. Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / О. Н. Атоян. – МВД Украины, Луган. ин-т внутр. дел ; [отв. ред. А. Н. Литвинов]. – Луганск : РИО ЛИВД, 2001. – 472 с.
48. Бавбекова Е. А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / Е. А. Бавбекова // Кримінально-правова політика держави : теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнародної наукової конференції, Донецьк, 17 – 18 листопада 2006 року. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – С. 157 – 161.
49. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву / М. И. Бажанов. – К. : Вища шк., 1980. – 216 с.
50. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
51. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Юриздат, 1995. – 252 с.

52. Белогриц-Котляревский Н. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Н. С. Белогриц-Котляревский. – Киев-Петербург-Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Йогансона, 1903. – 626 с.

53. Белявский Л. А. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных в толковании юристов / Л. А. Белявский, А. Л. Рубиновский. – Камянець-Подольский : Типография Л. Ландвигера, 1902. – 408 с.

54. Беляев Н. А. Избранные труды / Н. А. Беляев [предисловие Р. М. Асланова, А. И. Бойцова, Н. И. Мацнева, И. М. Рагимова]. – СПб. : Юридический центр пресс, 2003. – 569 с.

55. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 176 с.

56. Берзін П. С. Суспільна небезпечність діяння : загальна характеристика / П. С. Берзін // Альманах кримінального права. – 2009. – № 1. – С. 108 – 151.

57. Богуш Г. И. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц / Г. И. Богуш // Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 2005. – № 4. – С. 19 – 30.

58. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб. : Юридический Центр Пресс, 2002. – 775 с.

59. Бондар О. Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Бондар Олександр Григорович. – К., 2005. – 222 с.

60. Борисов В. І. Основні тенденції розвитку Особливої частини кримінального законодавства України / В. І. Борисов // Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення / матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7 – 8 квітня 2006 р. – Львів, 2006. – Ч. 1. – С. 24 – 27.

61. Бородкин А. «Самовольное занятие земельных участков» : вопросы квалификации и ограничения / А. Бородкин, О. Качмар // Юридическая практика. – 2008. – № 23. – С. 5 – 10.

62. Браинин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Браинин. – М. : Юрид. лит., 1967. – 240 с.

63. Бредіхін О. О. Проблеми відшкодування шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок / О. О. Бредіхін // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 51 – 55.
64. Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін / В. М. Бурдін // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 44 – 51.
65. Бурчак Ф. Г. Соучастие : социальные, криминологические и правовые проблемы / Ф. Г. Бурчак. – К. : Вища школа, 1986. – 279 с.
66. Бурячок А. А. Словник синонімів української мови : в 2 т. / Бурячок А. А., Гнатюк Г. М., Головащук С. І. та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2. – 950 с.
67. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
68. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / Р. В. Вереша [вступне слово : доктор юридичних наук, професор М. І. Мельник]. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.
69. Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні : дис. ... канд. юридичних наук : 12.00.06 / Вівчаренко Олег Антонович. – К., 2005. – 199 с.
70. Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть / Ю. А. Вовк. – Х. : Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1986. – 160 с.
71. Волох О. В. Історія кримінально-правової боротьби з посяганнями на власність в Україні (1917-1920 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. В. Волох. – К., 2002. – 20 с.
72. Воробей П. А. Завдання і дія кримінального закону / Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. – К., 1997. – 156 с.
73. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину : Монографія / П. А. Воробей – К. : НАВСУ, 1997. – 184 с.
74. Габаїдзе І. Поняття самовільного будівництва за радянським кримінальним правом / І. Габаїдзе // Радянське право. – 1979. – № 9. – С. 64 – 67.

75. Габаидзе И. Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И. Б. Габаидзе. – Х., 1980. – 13 с.

76. Габаидзе И. Б. Советское уголовное законодательство в борьбе с самовольным строительством / И. Б. Габаидзе. – Батуми : Сабчота Аджара, 1979. – 71 с.

77. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С. Б. Гавриш. – Х. : Основа, 1994. – 640 с.

78. Галиакбаров Р. Р. Квалификация групповых преступлений / Р. Р. Галиакбаров. – М. : Юрид. лит., 1980. – 80 с.

79. Гаухман Л. Д. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики / Л. Д. Гаухман, С. В. Максимов. – М. : Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 1996. – 304 с.

80. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : монографія / МВС України, ЛДУВС ; [наук. ред. д. ю. н., проф. С. С. Яценко] / В. О. Гацелюк. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 280 с.

81. Гельфанд И. А. Хозяйственные и должностные преступления в сельском хозяйстве / И. А. Гельфанд. – К. : РИО МВД УССР, 1970. – 251 с.

82. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений / В. К. Глистин. – Л. : ЛГУ, 1979. – 127 с.

83. Головки Л. Классификация основ освобождения от уголовной ответственности // Законность. – 1998. – № 1. – С. 37 – 40.

84. Голубев Н. Земельные аппетиты меджлиса дойдут до южнобережных дач // Крымская правда. – 2006. – № 75. – С. 2 – 4.

85. Гонтарь И. Категория «общественная опасность» в уголовном праве : онтологический аспект / И. Гонтарь // Уголовное право. – 2007. – № 1. – С. 16 – 19.

86. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – [3-тє вид., перероб.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.

87. Готін О. Підстави криміналізації діянь / О. Готін // Право України. – 2005. – № 2. – С. 95 – 98.

88. Готин А. Н. Объект преступления в теории уголовного права / А. Н. Готин // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2001. – № 3. – С. 39 – 58.

89. Гришаев П. И. Влияние правосознания на советское уголовное право и состояние преступности / П. И. Гришаев // Криминология и уголовная политика. – М., 1985. – С. 56 – 57.

90. Гусарова М. Совместные захваты земли примирили крымских татар со славянами // Крымское время. – 2006. – № 39. – С. 1 – 3.

91. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Гуторова Наталія Олександрівна. – К. : Національний університет внутрішніх справ, 2002. – 459 с.

92. Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. П. Котов. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – 243 с.

93. Дагель П. С. Теоретические основы установления вины : учеб. пособ. / П. С. Дагель, Р. И. Михеев – Владивосток : Дальневосточный гос. ун-т, 1975. – 167 с.

94. Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости / П. С. Дагель // Правоведение. – 1975. – № 4. – С. 67 – 74.

95. Дагель П. С. Установление уголовной наказуемости с учетом субъективной стороны общественно опасных деяний / П. С. Дагель // Основные направления борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 128 – 140.

96. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М. : Госюриздат, 1975. – 182 с.

97. Денисова Т. А. Санкції за окремі види злочинів та їх вплив на виконання кримінального покарання / Т. А. Денисова // Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення / матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7 – 8 квітня 2006 р. – Львів, 2006. – Ч. 1. – С. 47 – 50.

98. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник для юридических вузов и факультетов [под общей редакцией члена-корреспондента Российской Академии наук, доктора юридических наук, профессора В. С. Нерсесянца] / Д. В. Дождев. – [2-е изд., изм. и доп.]. – М. : НОРМА-ИНФРА-М., 1999. – 784 с.

99. Дробот В. П. О возвращении административной преюдиции в Уголовный кодекс Украины / В. П. Дробот // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 4. – С. 145 – 157.

100. Дудоров О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України / О. Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133 – 141.

101. Дудоров О. О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О. О. Дудоров, М. І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 29 – 36.

102. Дудоров О. О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину / О. О. Дудоров // Юридичний Вісник України. – 2009. – № 17. – С. 6 – 7.

103. Дудоров О. О. Ухилення від сплати податків : кримінально-правові аспекти : монографія / О. О. Дудоров. – К. : Істина, 2006. – 648 с.

104. Єпур Г. В. Об'єктивна сторона складу злочину / Г. В. Єпур // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – № 3. – С. 137 – 141.

105. Елизаров П. С. Преступления против порядка управления / П. С. Елизаров. – Киев : КВШ МВД СССР, 1964. – 68 с.

106. Епифанов П. П. Соборное уложение 1649 года / П. П. Епифанов, М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 431 с.

107. Ермоловъ А. С. Нашъ земельный вопросъ / А. С. Ермоловъ. – С.-Петербургъ : Типографія В. О. Киршбаума, 1906. – 286 с.
108. Ерофеев Б. В. Основы земельного права (теоретические вопросы) / Б. В. Ерофеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 328 с.
109. Ерофеев Б. В. Правовой режим земель городов / Б. В. Ерофеев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 200 с.
110. Жариков Ю. Г. Закон на страже землепользования : (Предупреждение земельных правонарушений) / Ю. Г. Жариков. – М. : Юрид. лит., 1985. – 144 с.
111. Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования / Ю. Г. Жариков. – М. : Юрид. лит., 1969. – 200 с.
112. Законодавча реалізація кримінально-правової політики : аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / В. Д. Швець, В. М. Грицак, Я. І. Василькевич, В. О. Гацелюк ; [вступне слово проф. Мельника М. І]. – К. : Атіка, 2008. – 244 с.
113. Загородников Н. И. Объект преступления : от идеологии содержания к естественному понятию / Н. И. Загородников // Проблемы уголовной политики и уголовного права. – М., 1994. – С. 5 – 22.
114. Законы Великаго князя Іоанна Василіевича и Судебникъ Царя и Великаго князя Іоанна Василіевича съ дополнительными указами. – Москва : Въ Сенодальной Типографіи, 1878. – 76 с.
115. Зателепин О. В. К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве / О. В. Зателепин // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 29 – 31.
116. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні : рік 1918 / П. П. Захарченко. – К. : ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
117. Земельне право : підручник / за ред. Погрібного О. О., Каракаша І. І. – К. : Істина, 2003. – 448 с.
118. Земельне право України : підручник [Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.] ; за ред. М. В. Шульги. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

119. Земельное право России : учеб. по специальности «Правоведение» / [Е. Н. Колотинская, Н. Н. Осокин, А. К. Голиченков и др.] ; под ред. В. В. Петрова. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – 302 с.
120. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 3 – 4. – Ст. 80.
121. Земельний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. В. І. Семчика. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 676 с.
122. Земельный кодекс УССР принятый 3-й Сессией ВУЦНК VI созыва 16-го октября 1922 г. и утвержденный в окончательной редакции Президиумом ВУЦНК 29 ноября 1922 г. – Х. : Издание Народного Комиссариата Юстиции, 1922. – 132 с.
123. Зимин А. А. Правда русская / А. А. Зимин. – М. : Древнехранилище, 1999. – 424 с.
124. Злобин Г. А. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / Г. А. Злобин, С. Г. Келина. – Проблемы правосудия и уголовного права. – М., 1978. – С. 102 – 112.
125. Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета / Г. А. Злобин // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 70 – 77.
126. Злобин Г. А. Умысел и его формы / Г. А. Злобин, Б. С. Никифоров. – М. : Юрид. лит., 1972. – 264 с.
127. Зупинити земельне свавілля // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 182. – С. 3.
128. Іванова Є. О. Проблемні правові питання самочинного будівництва / Є. О. Іванова // Визначальні тенденції генезу державності і права : збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції [«Треті Прибузькі юридичні читання»] / за ред. В. І. Терентьєва, О. В. Козаченка. – Миколаїв : Іліон, 2007. – С. 407 – 408.
129. Ивлева А. Ф. Земельные отношения как объект уголовно-правовой охраны по законодательству Российской Федерации : теоретические и правоприменительные аспекты : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид.

наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. Ф. Ивлева. – Нижний Новгород, 2007. – 31 с.

130. Измайлов О. В. Ответственность за нарушение земельного законодательства : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Колхозное, земельное, водное, лесное и горное право, правовая охрана природы» / О. В. Измайлов. – М., 1973. – 24 с.

131. Каиржанов Е. К. Интересы трудящихся и уголовный закон. Проблемы объекта преступления / Е. К. Каиржанов. – Алма-Ата : Казахстан, 1973. – 160 с.

132. Каплунов В. Е. Об ответственности за неправомерное занятие земельных участков / В. Е. Каплунов // Вопросы теории и практики борьбы с преступностью. – Л., 1974. – С. 128 – 132.

133. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1973. – 228 с.

134. Карпов Т. И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12715 «Уголовное право и уголовный процесс» / Т. И. Карпов. – М., 1972. – 21 с.

135. Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М. : Юрид. лит., 1974. – 230 с.

136. Кассо Л. Здания на чужой земле / Л. Кассо. – М. : Издание книжного магазина И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1905. – 35 с.

137. Келина С. Г. Значение принципа справедливости для уголовной юстиции / С. Г. Келина // Криминология и уголовная политика. – М., 1985. – С. 42 – 44.

138. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кісілюк Едуард Миколайович. – К., 2003. – 208 с.

139. Кистяковскій Б. А. Соціальныя науки и право. Очерки по методології соціальныхъ наукъ и общей теорії права / Б. А. Кистяковскій. – М. : Изданіе М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. – 704 с.

140. Клепицкий И. А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства / И. А. Клепицкий // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 11 – 19.
141. Клепицкий И. А. Собственность и имущество в уголовном праве / И. А. Клепицкий // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 74 – 83.
142. Клуний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. Клуний. – Х. : Радянський селянин, 1926. – 180 с.
143. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 8073-Х від 7 грудня 1984 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 97.
144. Козлов А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с.
145. Козлов А. П. Система санкций в уголовном праве / А. П. Козлов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. – 176 с.
146. Козлов А. П. Соучастие : традиции и реальность / А. П. Козлов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 362 с.
147. Козлов Ю. М. Государственное управление социалистической общенародной собственностью / Ю. М. Козлов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 271 с.
148. Колоколов А. Г. Уголовное право : Особенная часть. Лекции / А. Г. Колоколов. – М., 1896. – 647 с.
149. Комиссаров В. С. Борьба с преступностью мерами уголовного права (понятие, сущность, содержание) : уч. пособ. / В. С. Комиссаров. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 100 с.
150. Комментарий к Гражданскому кодексу Украины : в 2 т. / под ред. разработчиков проекта ГК А. Довгерта, Н. Кузнецовой, А. Подопригоры и др. – Х. : ООО «Одиссей», 2005. – Т. II. – 1040 с.
151. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 13.

152. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / М. Й. Коржанський. – [Вид. 3-тє, доповн. та переробл.]. – К. : Атіка, 2007. – 592 с.
153. Коржанский Н. Й. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. Й. Коржанский. – М., 1980. – 248 с.
154. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика : проблема криминализации и пенализации / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1987. – 267 с.
155. Коташевская Т. Ответственность за самовольное занятие земельного участка юридическим лицом / Т. Коташевская // Юридическая практика. – 2008. – № 27. – С. 12 – 13.
156. Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности / С. М. Кочои. – М., 2000. – 288 с.
157. Кригер Г. Л. Влияние характера общественной опасности преступления на дифференциацию и индивидуализацию ответственности / Г. Л. Кригер // Проблемы правосудия и уголовного права. – М., 1978. – С. 143 – 155.
158. Кримінальне право України. Загал. частина : підручник для студентів юрид. вузів і фак. / [Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.] ; за ред. П. С. Матишевського та ін. – [Стер. вид.]. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 512 с.
159. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [3-є вид., перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 495 с.
160. Кримінальне право. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та інші] ; відп. ред. Шакун В. І. – К. : НАВСУ – «Правові джерела». – 1998. – 896 с.
161. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – [Вид. 2-ге, переробл. та допов.]. – К. : Атіка, 2008. – 712 с.

162. Кримінальне право України : Особлива частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [Вид. 3-є, перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 624 с.
163. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [Вид. третє, переробл. та доповн.]. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2007. – 1184 с.
164. Криминологические и уголовно-правовые проблемы наказания / [У. С. Джекабаев, Р. Н. Судакова, С. А. Шапинова и др.] ; под ред. В. Н. Маркелова ; Академия Наук Казахской ССР. Институт философии и права. – Алма-Ата : Наука, 1983. – 208 с.
165. Кропачев Н. М. Уголовно-правовая защита прав несобственника / Н. М. Кропачев, И. И. Николаева // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6. – 1997. – Вып. 3. – С. 130 – 136.
166. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 300 с.
167. Кудрявцев В. Н. Взаимосвязь элементов преступления / В. Н. Кудрявцев // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 54 – 66.
168. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – М. : Юрист, 1999. – 304 с.
169. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.
170. Кудрявцев В. Н. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / [В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. – М. : Наука, 1982. – 304 с.
171. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.

172. Куинджи М. Уголовный кодекс Украины упростит земельный вопрос // Полуостров. – 2006. – № 16. – С. 2.
173. Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана / П. Кулинич // Юридичний вісник України. – 2006. – № 37. – С. 6 – 7.
174. Курбанов А. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство / А. Курбанов, Г. Костров // Советская юстиция. – 1976. – № 5. – С. 10 – 12.
175. Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности / В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 77 – 95.
176. Курс советского уголовного права : в 6 т. / под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чхиквадзе. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 516 с.
177. Курс уголовного права. Общая часть : в 5 т. : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 2002. – Т. 1 : Учение о преступлении. – 624 с.
178. Кучер Ю. А. Объект преступления как системообразующий элемент основания уголовной ответственности / Ю. А. Кучер // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2002. – Спец. вип. у двох частинах. Ч. 1. – С. 5 – 9.
179. Лавренюк В. Про відповідальність за самовільний захват землі / В. Лавренюк, В. Федоров // Радянське право. – 1986. – № 4. – С. 61 – 62.
180. Лашук Є. В. Поняття і структура об'єкта злочину / Є. В. Лашук // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : Щорічний бюлетень / [за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики]. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. – С. 197 – 208.
181. Лашук Є. В. Предмет злочину в кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лашук Єфрем Вікторович. – К., 2005. – 262 с.
182. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарева. – М. : НОРМА, 1998. – 296 с.

183. Лист Департаменту інформаційних технологій МВС України № 16/ІК – 976 від 16 березня 2009 року.
184. Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель № 5-6-1103/378 від 9 квітня 2009 року.
185. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия : уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 339 с.
186. Лопашенко Н. А. Преступления против собственности : теорет.-приклад. исслед. / Н. А. Лопашенко. – М. : ЛексЭст, 2005. – 408 с.
187. Лугина О. Проблемы нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок» / О. Лугина // Право України. – 2008. – № 2. – С. 109 – 111.
188. Лунеев В. В. Субъективное вменение / В. В. Лунеев. – М. : Спарк, 2000. – 70 с.
189. Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права / Ю. И. Ляпунов. – М. : Изд-во ВШМ МВД СССР, 1989. – 118 с.
190. Малинин В. Б. Объективная сторона преступления / В. Б. Малинин, А. Ф. Парфенов. – СПб. : Изд-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – 301 с.
191. Малков В. П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву / В. П. Малков. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1982. – 173 с.
192. Мальков В. П. Субъективные основания уголовной ответственности / В. П. Мальков // Государство и право. – 1995. – № 1. – С. 91 – 99.
193. Матишевський П. С. К вопросу о кодификации законодательства Украины о преступлениях против собственности / П. С. Матишевський // Проблемы юридичної науки та правоохоронної практики. – Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1994. – С. 15 – 25.

194. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / П. С. Матишевський. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 272 с.
195. Матишевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П. С. Матишевский. – К. : Юринком., 1996. – 240 с.
196. Мельник М. Володіння за новим Цивільним кодексом України / М. Мельник // Право України. – 2004. – № 1. – С. 91 – 94.
197. Мельник М. І. Законодавчі аспекти відмежування злочинного діяння від незлочинного / М. І. Мельник // Проблеми пенітенціарної політики і практики. – 2004. – № 9. – С. 86 – 87.
198. Мельник М. І. Помилкова криміналізація : види, причини та наслідки / М. І. Мельник // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 5. – С. 94 – 99.
199. Миколенко О. М. Суспільно небезпечні наслідки як факультативна ознака складу злочину / О. М. Миколенко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 2. – С. 98 – 101.
200. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР / П. П. Михайленко. – К. : Высшая школа, 1966. – Т. 1 : 1917 – 1925 гг. – 831 с.
201. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР / П. П. Михайленко. – К. : Высшая школа, 1967. – Т. 2 : 1926 – 1967 гг. – 952 с.
202. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р. И. Михеев. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1983. – 300 с.
203. Михлин А. С. Имущественные наказания – альтернатива лишению свободы за менее опасные преступления / А. С. Михлин // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С. 90 – 98.
204. Мовчан Р. О. Можливість індивідуалізації кримінальної відповідальності при призначенні покарання за злочин, передбачений ст. 197-1 КК України // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2008. – Спец. вип. № 7. – С. 89 – 94.

205. Мовчан Р. О. Потерпілі від самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / Р. О. Мовчан // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2008. – № 3. – С. 145 – 154.

206. Мовчан Р. О. «Самовільність» як найважливіша ознака злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України / Р. О. Мовчан // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2008. – № 4. – С. 99 – 108.

207. Мовчан Р. О. Суспільна небезпека діяння як основний принцип криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / Р. О. Мовчан // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2008. – № 2. – С. 81 – 92.

208. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музика. – К. : Логос, 1998. – 324 с.

209. Музыченко П. П. История государства и права Украины : учебник / П. П. Музыченко. – К. : Изд-во «Знання», КОО, 2001. – 487 с.

210. Мягков М. О. Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права / М. О. Мягков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 2. – С. 142 – 148.

211. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Знання, 2000. – 771 с.

212. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2001. – 272 с.

213. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

214. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенко. – [2-ге вид., перероб. та доп.]. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

215. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / [Л. О. Бондар, А. П. Гетьман, В. Г. Гончаренко та ін.] ; за заг. ред. В. В. Медведчука. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 656 с.
216. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [5-те вид., переробл. та доповн.]. – К. : Юридична думка, 2008. – 1216 с.
217. Наумов А. В. Российское уголовное право : курс лекций : в 2 т. / А. В. Наумов. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юрид. лит., 2004. – Т. 1. – 496 с.
218. Неклюдовъ Н. Руководство для мировыхъ судей. Уставы о наказаніяхъ : в 2 т. / Н. Неклюдовъ. – [Издание второе, испр. и доп.]. – С.-Петербургъ : Типографія П. П. Меркульева, 1874. – Т. 2. – 828 с.
219. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 232 с.
220. Новицький Г. В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України / Г. В. Новицький. – К. : Вища школа, 2001. – 95 с.
221. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г. П. Новоселов. – М. : НОРМА, 2001. – 208 с.
222. Новый регион – Крым. Остановить земельный беспредел // Крымская правда. – 2006. – № 75. – С. 2 – 3.
223. Носік В. Виникнення права власності на землю : теоретичні і практичні аспекти / В. Носік // Право України. – 2004. – № 9. – С. 81 – 85.
224. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія / В. В. Носік. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
225. Носік В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок : теорія та практика / В. В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 47 – 58.
226. Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций : аксиологический аспект / П. П. Осипов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 135 с.

227. Останін В. О. Кваліфікація ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Останін Валерій Олексійович. – К., 2004. – 212 с.

228. Отечественное законодательство XI – XX веков : пособие для семинаров : в 2. ч. / под ред. проф. О. И. Чистякова. – М. : Юристъ, 1999. – Ч. I : (XI – XIX вв.). – 464 с.

229. Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность : монография / В. Г. Павлов. – СПб. : Лань, Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 192 с.

230. Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России / Н. П. Павлов-Сильванский. – М. : Наука, 1988. – 696 с.

231. Підпригора О. А. Римське право : підручник / О. А. Підпригора. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

232. Плаксина Т. А. Основания уголовно-правовых норм, уголовно-правового запрета, криминализации : понятие и соотношение / Т. А. Плаксина // Государство и право. – 2006. – № 5. – С. 41 – 47.

233. Поленов Г. Ф. Ответственность за преступления против порядка управления / Г. Ф. Поленов. – М. : Юрид. лит., 1966. – 136 с.

234. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України / В. В. Полтавець. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. – 240 с.

235. Постановления Пленума Верховного Суда РСФСР. – М. : Юрид. лит., 1967. – 168 с.

236. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность / В. В. Похмелкин. – Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1990. – 177 с.

237. Права по которымъ судится малороссійскій народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всероссійскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіемъ / подъ редакцію и съ приложеніемъ изследования о семь Сводъ и о

законахъ действовавшихъ въ Малороссіи профессора А. О. Кистяковскаго. – Київъ : Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго), 1879. – 844 с.

238. Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права // За ред. Голови Комісії, академіка Н. П. Василенка. – Київ : Друкарня Української Академії Наук, 1928. – Вип. IV. – С. 209.

239. Присяжнюк В. Покласти край земельному свавіллю / В. Присяжнюк // Вісник прокуратури. – 2007. – № 10. – С. 16 – 20.

240. Про власність : Закон України № 697-ХІІ від 7 лютого 1991 року // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 20. – Ст. 1.

241. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки : Закон України № 578-V від 11 січня 2007 року // Відомості Верховної Ради. – 2007. – № 13. – Ст. 1.

242. Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо заборони продажу земель сільськогосподарського призначення до прийняття відповідних законодавчих актів : Закон України № 490-V від 19 грудня 2006 року // Відомості Верховної Ради. – 2007. – № 9. – Ст. 1.

243. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України № 963-IV від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – Ст. 1.

244. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень : Закон України № 1952-IV від 1 липня 2004 року // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 51. – Ст. 19.

245. Про деякі питання застосування судами України адміністративного та кримінального законодавства у зв'язку з набранням чинності Законом України від 22 травня 2003 р. «Про податок з фізичних осіб» : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 28 травня 2004 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 29 – 31.

246. Про економічну самостійність Української РСР : Закон України № 143-ХІІ від 03 серпня 1990 року // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 34. – Ст. 4.

247. Про залізничний транспорт : Закон України № 273/96-ВР від 4 липня 1996 року // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 40. – Ст. 6.

248. Про затвердження класифікатора державного майна : Наказ Фонду Державного майна України № 461 від 15 березня 2006 року. [Електронний ресурс] : Законодавство України. – К. : ООО «ИНФОДИСК», 2008. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : цветн. ; 12 см. . – Системн. треб.: ПК не ниже P-233, ОЗУ-32МБ с лицензионными ОС Windows 95OSR2/98/NT SP6/2000/XP. – Название с титул. экрана.

249. Про затвердження Методики для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу : Постанова Кабінету Міністрів України № 963 від 25 липня 2007 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 31. – Ст. 1.

250. Про іпотеку : Закон України № 898-IV від 5 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 38. – Ст. 1.

251. Про курорти : Закон України № 2026-III від 5 жовтня 2000 року // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 50. – Ст. 30.

252. Про оренду землі : Закон України № 161-XIV від 6 жовтня 1998 року // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 46 – 47. – Ст. 1.

253. Про основи містобудування : Закон України № 2780-ХІІ від 16 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 52. – Ст. 22.

254. Про охорону земель : Закон України № 962-IV від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – Ст. 1.

255. Про охорону культурної спадщини : Закон України № 1805-III від 8 червня 2000 року // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 39. – Ст. 2.

256. Про оцінку земель : Закон України № 1378-IV від 11 грудня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 15. – Ст. 1.
257. Про питну воду та питне водопостачання : Закон України № 2918-III від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 16. – Ст. 34.
258. Про планування і забудову територій : Закон України № 1699-II від 20 квітня 2000 року // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 31. – Ст. 23.
259. Про податок з доходів фізичних осіб : Закон України № 889-I від 22 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 37. – Ст. 6.
260. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) : Закон України № 899-IV від 5 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 38. – Ст. 1.
261. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 12 від 23 грудня 2005 року // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 2 – 6.
262. Про практику призначення судами кримінального покарання : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 року // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 14 – 20.
263. Про судову практику в справах про перевищення влади або службових повноважень : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26 грудня 2003 року // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 2. – С. 3.
264. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо самовільного зайняття земельної ділянки)». [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=1685.
265. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рарог. – М. : ООО «Профобразование», 2001. – 133 с.
266. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/99 від 27 жовтня 1999 року у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 80 Конституції України (справа

про депутатську недоторканність) // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 5. – С. 7 – 13.

267. Рогачев Ю. «Бездокументное» пользование земель / Ю. Рогачев // Юридическая практика. – 2006. – № 43. – С. 54.

268. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 432 с.

269. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 2 : Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – 520 с.

270. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права : общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования : историко-правовое исследование) / В. Е. Рубаник. – Харьков : Консум, 2004. – 520 с.

271. Рябов А. А. Ответственность за нарушения законодательства о землепользовании / А. А. Рябов [отв. ред. Н. И. Краснов.]. – М. : Юрид. лит., 1981. – 86 с.

272. Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР / А. А. Рябов. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1982. – 144 с.

273. Сабитов Р. А. Общественная опасность как критерий криминализации / Р. А. Сабитов // Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний. – Омск : Омская высшая школа МВД СССР. – 1980. – С. 17 – 28.

274. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія / А. В. Савченко. – К. : Атіка, 2002. – 144 с.

275. Савченко А. В. Сучасне кримінальне право України : курс лекцій / А. В. Савченко, В. В. Кузнєцов, О. Ф. Штанько. – [2-е вид., виправ. та доповн.]. – К. : Вид. Паливода А. В., 2006. – 636 с.

276. Самончик О. А. Юридическая ответственность за нарушение земельного законодательства о рациональном использовании и охране земель

сельскохозяйственного назначения / О. А. Самончик // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 83 – 85.

277. Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм : історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.) / Т. Б. Саркісова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9. – С. 99 – 105.

278. Сахацький С. Самовільне зайняття земельних ділянок і самовільне будівництво / С. Сахацький // Правовий тиждень. – 2007. – № 29. – С. 7, 10.

279. Северскій Я. Г. Памятники древне-русского законодательства. Съ предварительными замечаніями и краткимъ словаремъ / Я. Г. Северскій. – С.-Петербургъ : Книжный магазинъ А. Ф. Цинзерлинга, 1893. – 128 с.

280. Севрюков А. П. Собственность как объект уголовно-правовой охраны / А. П. Севрюков // Вестник Московского университета МВД России. – 2004. – № 2. – С. 44 – 53.

281. Севрюков А. П. Хищение имущества : криминологические и уголовно-правовые аспекты / А. П. Севрюков. – М. : Экзамен, 2004. – 352 с.

282. Семчик В. І. Право власності за Конституцією України / В. І. Семчик. – К. : Ін Юре, 1997. – 36 с.

283. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право : пособие к лекциям. Часть общая / Н. Д. Сергеевский. – [7-е изд.]. – Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1908. – 385 с.

284. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Х : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 691 с.

285. Склярів С. Уголовная ответственность за хищение недвижимого имущества / С. Склярів // Российская юстиция. – 2001. – № 6. – С. 52 – 53.

286. Собрание малороссийских прав 1807 г. // АН України, Ін-т государства и права и др. ; / [сост. К. А. Вислобоков и др.]. – К. : Наукова думка, 1992. – 368 с.

287. Советское уголовное право : Общая часть / под. ред. Кригера Г. А. – М., 1988. – 517 с.

288. Советское уголовное право : Особенная часть : учебник / под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. – М. : Юрид. лит., 1988. – 608 с.
289. Советское уголовное право : Часть особенная / под ред. Меньшагина В. Д., Ромашкина П. С., Трайнина А. Н. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1957. – 544 с.
290. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 464 с.
291. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 560 с.
292. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – 568 с.
293. Сташис В. В. Преступления против порядка управления : уч. пособие / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Х., 1971. – 75 с.
294. Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть общая / Н. С. Таганцев. – Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1874. – Книга 1-я : Учение о преступлении. – 292 с.
295. Таганцев Н. С. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 г. / Н. С. Таганцев. – [Изд. тринадцатое, пересм. и доп.]. – Санкт-Петербургъ : Государственная Типографія, 1908. – 959 с.
296. Таганцев Н. С. Уставъ о наказанияхъ налагаемыхъ мировыми судьями / Н. С. Таганцев. – [Изд. второе, перераб. и доп.]. – С.-Петербургъ : Типографія М. Стасюлевича, 1879. – 232 с.
297. Тайлашев Б. В. Криминалізація земельних відносин / Б. В. Тайлашев // Власть : кримінологічні та правові проблеми. – М., 2000. – С. 77–82.
298. Тарарухин С. А. Кваліфікація преступлений в слідствійній і судовій практиці / С. А. Тарарухин. – К. : Юринком, 1995. – 208 с.

299. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Харьков : Вища школа, 1982. – 100 с.
300. Тельнов П. Ф. Ответственность за соучастие в преступлении / П. Ф. Тельнов. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.
301. Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А. І. Терещенко, В. А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 221 – 232.
302. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навчальний посібник з історії держава і права України / І. Я. Терлюк. – Львів, 2003. – 154 с.
303. Тимощенковъ И. Борьба съ земельнымъ хищничествомъ : бытовые очерки / И. Тимощенковъ. – С.-Петербургъ : Типографія Ю. Н. Эрлихъ, 1887. – 240 с.
304. Тимчук О. Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Тимчук Олексій Леонідович. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
305. Трайнин А. Н. Избранные труды / А. Н. Трайнин [составление, вступительная статья докт. юрид. наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 896 с.
306. Тупико И. Уголовная ответственность граждан за самовольный захват земель / И. Тупико // Советская юстиция. – 1973. – № 8. – С. 4 – 5.
307. Тупико И. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Тупико Иван Кузьмич. – Свердловск, 1974. – 172 с.
308. Тупико И. К. О понятии самовольного занятия земельных участков / И. К. Тупико // Вопросы правоведения : материалы научной конференции. – Новосибирск, 1970. – Вып. 5. – С. 161 – 166.

309. Тупико И. К. Спорные случаи квалификации самовольного захвата земли / И. К. Тупико // Доклады конференции правоведов. – Свердловск, 1972. – Вып. 7. – С. 121 – 129.
310. Тютюгин В. И. Применение наказания по УК Украины 2001 г. (противоречия, несоответствия и неточности законодательного регулирования) / В. И. Тютюгин // Кримінальний кодекс України 2001 р. : проблеми застосування і перспективи удосконалення / матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7 – 8 квітня 2006 р. – Львів, 2006. – Ч. 1. – С. 285 – 287.
311. Уголовное законодательство Норвегии [науч. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. Ю. В. Голика; перевод с норвежского А. В. Жмени]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 375 с.
312. Уголовное право на современном этапе : проблемы преступления и наказания / [Беляев Н. А., Глистин В. К, Орехов В. В. и др.] ; под ред. Н. А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1992. – 608 с.
313. Уголовное право УССР. Особенная часть : учебник / под ред. М. И. Бажанова и др. – К. : Выща шк. Головное изд-во, 1989. – 503 с.
314. Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. – С.-Петербург : Издание Государственной Канцелярии, 1903. – 284 с.
315. Уголовное уложение 22 марта 1903 года. Съ мотивами извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комиссіи, представлення Министерства Юстиціи въ Государственномъ Совете и журналовъ особаго совещанія, особаго присутствія департамента и общего собранія Государственного Сонета. – С.-Петербург : Издание Н. С. Таганцева, 1904. – 1124 с.
316. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. [науч. ред. и предисловие канд. юрид. наук, проф. И. Д. Козочкина, Е. Н. Трикоз ; перевод с англ. Е. Н. Трикоз]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 388 с.
317. Уголовный кодекс Азербайджанской республики [науч. ред., предисловие докт. юрид. наук, проф. И. М. Рагимова. Перевод с азербайджанского Б. Э. Аббасова]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001 – 325 с.

318. Уголовный кодекс Голландии [науч. ред. докт. юрид. наук, заслуженный деятель науки РФ, проф. Б. В. Волженкин, пер. с англ. И. В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 510 с.

319. Уголовный кодекс Дании [науч. ред. и предисловие С. С. Беляева, канд. юрид. наук (МГУ им. М. В. Ломоносова). Перевод с датского и английского канд. юрид. наук С. С. Беляева, А. Н. Рычевой]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.

320. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики [под ред. докт. юрид. наук, проф. А. И. Коробеева, пер. с китайского Д. В. Вичикова]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001 – 303 с.

321. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Принятый Палатой представителей 2 июня 1999 года. Одобрен Советом Республики 24 июня 1999 года [предисловие проф. Б. В. Волженкина. Обзорная статья А. В. Баркова]. – СПб. : Юридический Центр Пресс, 2001. – 474 с.

322. Уголовный кодекс Республики Болгария [науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А. И. Лукашова. Перевод с болгарского Д. В. Милушева, А. И. Лукашова, вступ. статья И. И. Айдарова]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.

323. Уголовный кодекс Республики Казахстан / Закон Республики Казахстан от 16 июня 1997 года № 167 (Ведомости Парламента РК, 1997 г., № 15 – 16, ст. 211) [предисловие министра юстиции Республики Казахстан, докт. юрид. наук, проф. И. И. Рогова]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 466 с.

324. Уголовный кодекс Республики Корея [науч. ред., предисловие докт. юрид. наук, проф. А. И. Коробеева. Перевод с корейского В. В. Верхоляка]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003 – 240 с.

325. Уголовный кодекс республики Молдова [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.legislationline.org/ru/legislation.php?tid=1&lid=7028>.

326. Уголовный кодекс Турции [предисловие канд. юрид. наук, доц. Н. Сафарова и докт. права Х. Аджара. Науч. ред. и перевод с турецкого Н. Сафарова и Х. Бабаева]. – 374 с.

327. Уголовный кодекс Украины : научно-практический комментарий / отв. ред. Яценко С. С., Шакун В. И. – К. : Правові джерела, 1998. – 1088 с.
328. Уголовный кодекс Швеции [науч. ред. проф. Н. Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С. С. Беляева. Перевод на русский язык С. С. Беляева]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 320 с.
329. Уголовный кодекс Эстонской республики [науч. ред. и перевод с эстонского В. В. Запевалова, вступ. статья канд. юрид. наук, доц. СПбГУ Н. И. Мацнева]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001 – 262 с.
330. Уголовный кодекс Японии [науч. ред. и предисловие докт. юрид. наук, проф. А. И. Коробеева]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 226 с.
331. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 424 с.
332. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ. – Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. – 259 с.
333. Устименко В. В. Специальный субъект преступления / В. В. Устименко. – Х. : Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. – 104 с.
334. Учебник уголовного права. Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Йорк, 1996. – 414 с.
335. Ушаков А. В. Ответственность за групповые преступления (Общие вопросы) / А. В. Ушаков. – Калинин : Изд-во Калининского государственного университета., 1975. – 71 с.
336. Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : автореф. на соиск уч. степени канд. юрид. наук : спец 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В. Н. Федоров. – К., 1986. – 16 с.
337. Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Федоров Владимир Николаевич. – К., 1986. – 184 с.

338. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : монографія / Є. В. Фесенко. – К. : Атіка, 2004. – 280 с.
339. Фесенко Є. В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції / Є. В. Фесенко // Адвокат. – 2003. – № 6. – С. 9–12.
340. Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину / Є. В. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.
341. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности / П. А. Фефелов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 151 с.
342. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния / П. А. Фефелов // Советское государство и право. – 1977. – № 3. – С. 135–138.
343. Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Філей Юрій Володимирович. – Запоріжжя, 2005. – 233 с.
344. Фінашко В. Ответственность за нарушение земельного законодательства при самовольном занятии земельных участков / В. Фінашко // Вестник налоговой службы Украины. – 2006. – № 38. – С. 26–27.
345. Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права / В. Д. Филимонов. – Томск : Изд-во ТГУ, 1981. – 214 с.
346. Фойницкий И. Я. Курсь уголовного права. Часть особенная. Посягательства на личность и имущество / И. Я. Фойницкий. – С.-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. – 440 с.
347. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... доктора юридичних наук : 12.00.08 / Фріс Павло Львович – К., 2005. – 440 с.
348. Хавронюк М. І. Щодо відповідності санкцій кримінально-правових норм суспільній небезпеці діянь / М. І. Хавронюк // Науковий вісник ДЮОІ МВС України. – 2001. – № 1. – С. 101–109.
349. Хан-Магомедов Д. О. Санкции уголовно-правовых норм и практика применения наказаний / Д. О. Хан-Магомедов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 67–77.

350. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – 720 с.
351. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 376.
352. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность / М. Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 160 с.
353. Шидловский С. И. Земельные захваты и межевое дело / С. И. Шидловский. – С.-Петербург : Типография В. О. Киршбаума, 1904. – 171 с.
354. Шуберт Л. Об общественной опасности преступного деяния. – М. : Госюриздат, 1960. – 239 с.
355. Шульга А. М. Некоторые аспекты уголовной ответственности за самовольный захват земли / Шульга А. М. // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 1999. – Спец. вип. у чотирьох частинах. Ч. 3. – С. 70 – 74.
356. Шульга А. М. Особливості об'єктивної сторони кримінально караного самовільного зайняття земельної ділянки / А. М. Шульга // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. – 2008. – № 12. – С. 122 – 128.
357. Шульга М. Самовільне зайняття земельних ділянок / М. Шульга // Юридичний Вісник України. – 2004. – № 32. – С. 9.
358. Щодо надання роз'яснень стосовно застосування норм статей 38 та 53-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення при скоєнні особою триваючого правопорушення : Лист Міністерства юстиції України № 22-34-165 від 01 грудня 2003 року. [Електронний ресурс] : Законодавство України. – К. : ООО «ИНФОДИСК», 2008. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : цветн. ; 12 см. . – Системн. треб.: ПК не ниже P-233, ОЗУ-32МБ с лицензионными ОС Windows 95OSR2/98/NT SP6/2000/XP. – Название с титул. экрана.
359. Эфендиев Э. М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство : автореф. дис. на соиск. уч. степени

канд. юрид. наук : спец 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Э. М. Эфендиев. – М., 1993. – 23 с.

360. Юридична практика. Судовий випуск. – 2006. – № 6. – С. 4.

361. Яковлев А. М. О понятии «опасность личности преступника» / А. М. Яковлев // Проблемы совершенствования уголовного закона. – М. : Академия наук СССР. – 1984. – С. 54 – 63.

362. Яковлев А. М. Социальные функции процесса криминализации / А. М. Яковлев // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 95 – 103.

363. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография / Н. Н. Ярмыш. – Х. : Право, 2003. – 512 с.

364.Codigo Penal Espana [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : http://www.unifr.ch/ddp1/derechopenal/legislacion/es/Codigo_penal_act.pdf.

365. Criminal Code of Philippines [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://translate.google.com.ua/translate>.

366. Criminal Code of Romania [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.legislationline.org/upload/legislations>.

367. Criminal Code of Serbia [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.legislationline.org/upload/legislations>.

368. Criminal Code of the Republic of Albania [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : http://pbosnia.kentlaw.edu/resources/legal/albania/crim_code.htm.

369. Criminal Code of the republic of Bosnia Band Herzegovina [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.legislacione.org/upload/legislations>.

370. Criminal Code of the Republic of Macedonia [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.legislationline.org/legislations>.

371. Criminal Code of the Republic of Montenegro [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.legislationline.org/legislations>.

372. The Penal Code of Finland [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.legislationline.org/upload/legislations>.

373. Criminal Code of Vietnam [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту : <http://www.worldlii.org/vn/legis/pc66/s174.html> Vietnamese Laws.